

**Національна академія внутрішніх справ України
Міністерство внутрішніх справ України**

На правах рукопису

Шишко Валерій Валерійович

УДК 340:12

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПРАВОТВОРЧОСТІ**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник – Костицький Михайло Васильович
доктор юридичних наук, професор,
академік АПрН України,
член-кореспондент Академії педагогічних наук
України, Заслужений юрист України

Київ – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ПРАВО ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ	10
1.1. Поняття та методологія права як феномену культури	10
1.2. Онтологія права як феномену культури	44
1.3. Гносеологічний аспект права як феномену культури	74
1.4. Ціннісний вимір права як феномену культури	83
Розділ 2. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВОТВОРЧОСТІ	97
2.1. Правотворчість як юридична і філософська проблема	97
2.2. Суб'єктивний рівень правотворчості	126
2.3. Об'єктивний рівень правотворчості	150
2.4. Особливості правотворчості в Україні	164
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Процеси державотворення, становлення демократичної системи державної влади, які розпочалися на початку 90-х років, є надзвичайно складними та багатоаспектними явищами, що пронизують і охоплюють всі сфери життєдіяльності соціуму: економіку, політику, право та культуру. Проблема формування нової правової доктрини нерозривно пов'язана з процесами переосмислення духовних цінностей, врахуванням різноманітних факторів життєдіяльності суспільства, закріплення культурних здобутків у праві.

Актуальність теми дослідження обумовлена теоретичними і практичними проблемами трансформації сучасного українського суспільства, однією з яких є можливості практичного вирішення питань правової суперечності між державою, з однієї сторони, суспільством і окремо взятим індивідом – з іншої, в напрямі гармонізації їх інтересів з урахуванням культурних прагнень, особливостей та потреб українського суспільства. Очевидним є те, що вирішення цієї проблеми пролягає також через площину підвищення якості самого права як гаранта правової держави. Однією зі сфер, в якій вбачається можливим розв'язання і вирішення цих завдань проблеми, є сфера правотворчості, зокрема її культурний аспект.

Сьогодення гостро потребує використання значних потенційних резервів для утвердження в українському суспільстві начал демократії, гуманізму і соціального прогресу. Якість частини законів через відсутність належного рівня правової культури окремих депутатів бажає бути кращою і більш досконалою. Чимало законів, як і за часів радянського тоталітарного періоду, не враховують традицій духовної історії, моралі, культури українського народу. Сформовані і прийняті правові норми не завжди обумовлені здобутками української культури. Це призводить до втрати правом соціальної цінності та поваги з боку членів суспільства, у результаті чого право втрачає ефективність, перестає панувати. Невикористання культурних надбань у праві призводить до необхідності систематичних

доповнень, змін у законодавстві, введення нових правових норм. Тут багато що залежить від високої правової культури, професіоналізму самого законодавця. Отже, потреба у всебічному дослідженні культурного впливу на процес правотворчості як об'єкт філософсько-правового осмислення є вкрай назрілою та актуальною.

Своєрідність феноменів культури та правотворчості впливає з їх безпосереднього зв'язку з буттям людини. Тому філософсько-правове дослідження цих феноменів пов'язане з філософським визначенням сутності людини, змісту її буття, способів пізнання нею світу.

Вихідними даними для дослідження даної проблеми є доробки вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі філософії, правознавства, філософії права, культурології, соціології права тощо. Серед них можна виділити такі основні напрями:

Дослідження різноманітних філософських, психологічних, гносеологічних та діяльнісних аспектів правової діяльності (С. Алексєєв, О. Бандура, В. Бачінін, П. Біленчук, І. Бичко, В. Букрєєв, А. Венгеров, О. Гвоздік, К. Жоль, В. Нерсєсянц, В. Кампо, Д. Керімов, Б. Кістяківський, А. Козловський, М. Козюбра, Я. Кондратьєв, В. Косович, М. Костицький, Л. Кравченко, В. Ларіоновна, В. Максимов, І. Малініна, О. Маноха, А. Нашиц, Л. Петрова, С. Сливка, С. Станік, В. Чефранов, Б. Чміль, В. Шаповал, В. Шкода).

Удосконалення законодавчого процесу та аналіз шляхів удосконалення законодавчої техніки (Ю. Бабкін, Р. Бержерон, О. Данільян, О. Зайчук, А. Заєць, Р. Калюжний, Д. Керімов, А. Колодій, С. Лисенков, В. Максимов, О. Мироненко, О. Мурашин, А. Нашиц, А. Олійник, М. Орзіх, М. Панов, О. Петришин, П. Рабінович, Ю. Римаренко, В. Сущенко, М. Цвік, Ю. Шемчушенко, О. Ющик).

Дослідження питань культури (А. Арнольдов, А. Білий, Н. Багдасар'ян, А. Белік, В. Бокань, А. Верем'єв, В. Горський, В. Гриценко, П. Гуревич, Г. Драч, М. Кашуба, В. Козловський, М. Коган, В. Межуєв, А.

Радугін, В. Розін).

Ефективність розробки теми дослідження, на нашу думку, значною мірою визначається саме поєднанням цих напрямів дослідження у юридичній науці. Застосування загальнофілософських та філософсько-правових принципів і підходів під час дослідження має забезпечити окреслення принципів взаємозв'язків культури як із правом в цілому, так і з правотворчістю зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах плану науково-дослідних робіт кафедри філософії права та юридичної логіки НАВСУ на 1999-2003 роки і згідно з передбаченою в них темою “Дослідження проблем філософії права на сучасному етапі”. Тема дисертаційного дослідження відповідає вимогам ст. 7 Закону України “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки” від 11 липня 2001 р. Вона обрана згідно з державними планами та програмами Верховної Ради України, відповідно до державно-правової реформи в Україні, відповідно до програми розвитку відомчої освіти та вузівської науки на період 2001–2005 рр. (Рішення Колегії МВС України від 18 грудня 2000 року № 9 КМ/1), узгоджена з тематикою пріоритетних напрямів фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ МВС України на період 2002-2005 роки від 30 червня 2002 року № 635.

Мета та завдання дослідження. Мета дисертації полягає у загальнотеоретичному дослідженні культурологічних проблем у правотворчості.

Відповідно до зазначеної мети в дисертації зроблено спробу розв'язати такі завдання:

проаналізувати категорії культури і цивілізації, які є середовищем існування і дії права;

здійснити філософсько-правове дослідження та сформулювати визначення права як феномену культури;

розкрити правотворчість як феномен культури та визначити її філософські аспекти;

проаналізувати онтологічні рівні правотворчості як різновиду діяльності людини;

визначити історичні закономірності впливу української культури на процес правотворчості в Україні;

з'ясувати недоліки сучасної правотворчості в Україні, зумовлені неврахуванням культурних тенденцій у праві.

Об'єктом дослідження є право як явище культури.

Предметом дослідження є культурологічні проблеми в праві та правотворчості.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи склали, по-перше, загально-філософська методологія, що ґрунтується на засадах детермінізму та діалектики. По-друге, загальнонаукові методи дослідження, такі, як системний та структурно-функціональний підходи, аналіз і синтез, порівняння та протиставлення, аналогії та інші. По-третє, такі спеціально-юридичні методи, як порівняльно-правовий та формально-догматичний. Використання вказаних методів і принципів дослідження сприяло систематизації емпіричного матеріалу й отриманню власних теоретичних результатів для досягнення поставленої мети.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена вибором теми, яка ще не набула в Україні системного висвітлення на дисертаційному рівні, та метою розв'язання поставлених науково-теоретичних завдань.

Наукова новизна полягає в тому, що дане дисертаційне дослідження є першим у вітчизняному правознавстві комплексним філософсько-правовим дослідженням культурологічних проблем правотворчості.

На захист виносяться наступні положення та висновки, в яких знайшла своє відображення наукова новизна підходу до аналізу предмета дослідження:

Встановлено, що правотворчість і законотворчість є не

однопорядковими феноменами, оскільки кожний з них має свою власну природу.

Подано філософсько-правову характеристику категоріального апарату, пов'язаного з правоутворенням: проведено розмежування між нормотворчістю, правотворчістю, законотворчістю, законодавчою діяльністю.

Обґрунтовано, що відповідно до філософсько-правового підходу нормотворчість – це діяльність щодо створення соціальних норм взагалі. Одним з її видів є правотворчість – діяльність зі створення правових норм. У свою чергу одним з видів правотворчості є законотворчість – діяльність щодо створення правових норм на державному рівні, на якому вони наділяються вищою юридичною силою.

Зазначено, що врахування комплексної природи правотворчості як феномену культури обумовлює її системне дослідження у онтологічному, гносеологічному, етичному, аксіологічному та етно-соціальному аспектах.

Вперше запропоновано дослідження правотворчості відповідно до способів осмислення правової реальності, кожний з яких робить акцент на одному з її аспектів. В залежності від того, що пропонується в якості основи реальності права розрізняють: 1) суб'єктивізм – наголошує на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 2) об'єктивізм – акцентує увагу на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в життя; 3) інтерсуб'єктність – розкриває ту смислову сторону права, яка проявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого суб'єкта; 4) правовий позитивізм, який наголошує на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави.

Практичне значення одержаних результатів даного дослідження полягає у використанні положень та висновків у навчальному процесі при розробці відповідних лекційних і семінарських занять з курсів “Філософія права”, “Юридична деонтологія”, “Історія правових вчень”, “Культурологія

права” та спецкурсів з філософсько-правових тем у межах загального курсу з філософії у системі навчальних закладів юридичного профілю; у процесі підготовки посібників з відповідних предметів.

Сформульовані в дисертації теоретичні положення та висновки можуть бути використані в подальшій науково-дослідній діяльності, стимулювати розробку філософсько-правової проблематики, підвищення її концептуального рівня, зокрема, стати основою для перспективної розробки філософсько-правової концепції правотворчості, концепції культурології права, а також для дослідження проблем ефективності дії права в суспільстві.

Вивчення культурологічних проблем правотворчості, детермінованих особливостями об’єкту творчості – права і суб’єкта творчості – людини, структурою її пізнавально-психологічних здібностей та її діяльністю в цій сфері, можуть сприяти оптимальній організації законодавчого процесу. Це означає, що результати цього, на перший погляд, виключно теоретичного аналізу, можливо і необхідно спрямовувати у сферу практичного застосування.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена на засіданнях кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ України, кафедри теорії, історії держави і права Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України та міжкафедральних теоретичних семінарах кафедр філософії права та юридичної логіки, теорії держави і права, юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України.

Основні положення дослідження викладені на таких наукових конференціях: Інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України на тему: ”Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні” (10 грудня 1998 р., м. Київ); Львівського національного університету ім. Івана Франка на тему “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні” (13-14 лютого 2001 р., м. Львів); Львівського інституту внутрішніх справ на тему

“Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне минуле та майбутнє демократичної, правової держави Україна” (4-5 травня 2001 р., м. Львів); Українського державного лісотехнічного університету на тему “Духовне відродження – основа стратегії сталого розвитку України” (13-14 грудня 1999 р., м. Львів).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 4 статтях провідних фахових видань та 3 матеріалах і тезах конференцій.

Структура і обсяг дисертації зумовлені завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які об’єднують вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Зміст роботи викладено на 209 сторінках друкованого тексту. Список використаних джерел (кількістю 302 найменування) займає 23 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПРАВО ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

1.1. Поняття та методологія права як феномену культури

Дослідження поняття права як феномену культури слід розпочати з з'ясування самого поняття "право".

Під терміном "право" розуміється декілька різнопланових явищ (право як система загальнообов'язкових юридичних норм, моральне право, права людини тощо). Як справедливо зазначають дослідники, плюралізм праворозуміння є відображенням плюралізму світоглядних ідей. У праворозумінні відображені різні підходи до права та його ролі, погляди на розвиток правових явищ та оцінки їхньої відповідності правовому порядку [78, с.3-12; 156, с.3-34]. Різноманіття підходів до права обумовлено об'єктивно і повинно оцінюватись як позитивний фактор [142, с.46]. Багатоманітність підходів не зменшує цінності права, а навпаки, доводить багатогранність цього феномену. Про те, як зазначає А. Гарнік, визначення права, що включають в себе "норми", "регулювання", "людську поведінку", "державу", так само як "закон", "порядок", "рівність", "справедливість", "відносини", "загальне благо", "свобода" тощо виконують лише функцію вказівника на те, що мислиться як право [46, с.19].

Водночас слід шукати визначеності в розумінні права, що є запорукою впорядкованості соціальних відносин. Багатовіковий досвід пошуку найбільш загальних, універсальних визначень права настановляє на думку про самі принципи і основи цього пошуку. Передусім, напевне, слід відмовитись від ілюзій і усвідомити, що «абсолютного» визначення права не може бути хоча б тому, що дефініція, як і будь-який інший текст, може стати предметом інтерпретацій. І як би автор не старався все врахувати, передбачити в змісті і дотримати форми, він не зможе зупинити руху смислів

у культурі. Адже чим складнішим є явище, чим воно різноманітніше у своїх передумовах, проявах та формах впливу на інші явища, тим більшою кількістю ознак воно володіє. До таких складних і багатоаспектних за своїм змістом, сутністю і призначенням явищ належить і право. Кожен з підходів до розуміння права ґрунтується на тому, що основний наголос зроблений на якійсь одній з багатьох властивостей права, акцентовані особливості впливу цієї ознаки на процеси формування, конституювання, дії права тощо, виділені ті чи інші явища або фактори, що пов'язані з правом і впливають на нього [142, с.46].

У кожному визначенні права завжди знаходить свою реалізацію та чи інша інтелектуальна традиція, конкретний теоретичний напрям. Це відображено у класифікації і систематизації концепцій права (нормативістської, соціологічної, природного права, інструментальної, психологічної концепції права тощо), його сутності і функцій. Розвиток цієї теми виходить за межі даного дослідження. Зазначимо лише, що у всіх цих класифікаціях розрізняються філософські і правові визначення права. Особливістю сучасної теоретико-правової проблематики, є її намагання вийти за предметні межі і об'єднати юридично-правовий і філософський підходи до визначення права. Отже, серед багатоманіття концептуальних підходів до розуміння права є можливим умовно визначити два основних: по-перше, це ототожнення права і закону як явищ однопланового, ідентичного характеру, та, по-друге, розрізнення і розгляд права у співвідношенні з законом.

У рамках першого підходу, що носить назву юридичного позитивізму, перебувало поширене у нашій країні за радянських часів нормативістське праворозуміння. Традиційне (нормативне) визначення права робить акцент на тому, що “право є система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою, виражають загальні й індивідуальні інтереси населення країни і виступають загальним регулятором суспільних відносин” [273, с.142]. Як правило, в таке розуміння включається

системність норм, роль держави в їх утворенні і захисті. Ця теорія не відокремлює право від закону. Як зазначають дослідники, ототожнюючи право і закон та заперечуючи принципи природного права, нормативізм нівелює правові цінності та визнає лише цінність закону як загальнообов'язкової, формально визначеної норми поведінки. Саме ж існування позитивного права, з точки зору нормативістського праворозуміння, не залежить від своєї відповідності чи невідповідності принципу справедливості або природному праву [234, с.183-184].

Сучасна вітчизняна юридична наука відходить від догм юридичного нормативізму. Серед інших популярності набуває соціологічний підхід до праворозуміння, згідно з яким право визначається як загальносоціальне явище, певні можливості суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства, як певна система норм, установлених або санкціонованих державою, які виражають волю домінуючої частини соціально неоднорідного суспільства, спрямованих на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі [205, с.66]; як норми, які самі по собі складаються у суспільстві та впливають з безпосереднього спостереження за життям, торгівлею, звичаями, з організаційних та статутних положень різних спілок. Причому так зване "соціальне" право має бути основою позитивного закону [295, с.399].

Другою, також поширеною, є природно-правова концепція, що трактує право у співвідношенні з законом. Її суть полягає у визнанні існування природного права, яке втілює ідеї справедливості, свободи, рівності, гуманізму. Таке право передує праву позитивному, визначає, яким воно має бути, його межі [234, с.183-184].

Дуже глибоке і всебічне трактування права як його буття, з погляду його історичного розвитку і сучасного змісту, було наданий відомим російським дослідником права Д. Керімовим. Згідно з висновком, що він зробив, право в цілому визначається як "вольова система принципів, норм і дій, що склалися історично, обумовлені суспільними відносинами і

регулюють ці відносини з метою встановлення суспільного правопорядку, що забезпечується різноманітними засобами, у тому числі й державним примусом” [105, с.355]. У наведеному визначенні права підкреслюється його вольова, а разом з тим природна сутність. По-перше, право характеризується не просто як “сукупність загальнообов’язкових правил, норм поведінки, які встановлюються і охороняються державою”, а як система, що складається з цілого комплексу компонентів. По-друге, таке поняття права включає в себе правові принципи – правові ідеї, основані на об’єктивних вимогах та ідеалах природного права, що виступають як усталені основи правосвідомості. По-третє, в поняття “право” також включені правові дії, що виражають втілення правових принципів у правову сферу життєдіяльності суспільства. З такого розуміння права можна зробити висновок, що критеріями визначення права є не держава, а принципи природного права, серед яких найістотнішими і сутнісними є принципи формальної рівності, рівної міри свободи і справедливості [177, с.17-39]. На наш погляд, таке розуміння права найбільш повно виражає його сутність.

Змістовність, культурна цінність і методологічна взаємодоповненість різних визначень права нашої думки на думку про пошук шляхів їх можливого, хоча б часткового, синтезу. Слід погодитися з думкою В. Лазарева, що «з науковою метою і в інтересах ефективної правотворчості слід вітати різні підходи до права, різні визначення права і прагнення їх до синтезу в рамках єдиного поняття» [180, с.93].

Детальніше зупинимось на характеристиці двох основних вищезазначених підходів.

Юридичний позитивізм. Як відомо, правову тематику вивчає вся юридична наука, предметом якої є так зване позитивне право. При цьому для традиційних юридичних дисциплін, зокрема теорії держави і права, “офіційно-владна даність позитивного права виступає як найвищий авторитет в питанні про те, що є право в даний час і в даному місці” [177, с.7]. Виходячи з позицій позитивного права, істина полягає в самому

позитивному праві, під яким розуміються всі визнані владою джерела чинного права (закони, підзаконні акти, судові прецеденти тощо), всі офіційні розпорядження, наділені законною силою, тобто закони. Іншими словами, істина встановлюється лише волею самого законодавця, що офіційно-владно встановлює позитивне право [177, с.8]. Такий тип праворозуміння по суті ототожнює право та закон і носить назву легістського праворозуміння (від лат. *lex* – закон).

Позитивне право, або законодавство, є надбудовою, в якій знаходить своє відображення соціокультурний простір життєдіяльності людства. Поняття "позитивного права" ввійшло в ужиток у XIX ст. з розвитком позитивістського напрямку в філософії. Позитивізм у філософії був наслідком розвитку природно-наукових знань. Закони фізики, біології переносились на суспільство. Філософський позитивізм, тобто визнання лише такого знання, яке може бути перевірене, пов'язаний з появою соціології. "Батьки" соціології О. Конт, Е. Дюркгейм намагаються пояснити поведінку людини, групи, мас законами, аналогічними законам фізики, механіки. На людину можна діяти зовні, змінювати її поведінку. Включення людини в систему різноманітних соціальних зв'язків назвали соціалізацією. На відміну від філософського позитивізму, що спирається на дані природних наук, позитивізм у праві спирався на класичне право, що вкоренилось в суспільстві, яке не сприймає і засуджує природно-правові вчення з притаманними їм різноманітними способами інтерпретації правовідносин, включаючи релігійно-моральні [31, с.75-77].

Очевидним є те, що позитивне право є неоднорідним за джерелом свого походження. У цьому питанні ми поділяємо думки К. Неволіна, який розрізняє у всякому законодавстві дві частини: частина, котра може бути пізнана безпосередньо розумом, і сама по собі має обов'язкову силу, незалежно від суспільних засад, – закони природні; частина, котра пізнається не інакше, як з самого законодавства, діючого в державі, і лише тому має обов'язкову силу, що вона встановлена державою, – закони чисто позитивні.

Перші являють собою всезагальну і необхідну сторону законодавства, другі – випадкову і обмежену; перші, узяті в їх сукупності, утворюють ідею законодавств, інші є її проявом. Але оскільки держава на самі природні закони накладає відбиток свого утвердження; то все взагалі законодавство, що діє в певній державі, називається позитивним законодавством [173, с.52].

Отже, під позитивним правом ми розуміємо норми, закріплені в законодавстві держави. На нашу думку, хоча і з певним застереженням, але можна стверджувати, що частина норм позитивного права має природно-правове походження. Іншими словами, ми розрізняємо природне право в позитивному праві держави. Основною і невід’ємною ознакою позитивного права на противагу природному праву вважаємо його штучність, тобто, нерозривність його виникнення та існування з державою. Воно створюється вольовим зусиллям людини, насамперед, законодавця, і тому є культурно цінним. Позитивне право виникає в результаті людської діяльності, є елементом культури, і відповідно, ми можемо говорити про його культурологічний аспект.

Як і позитивне право, правовий позитивізм у цілому не є однорідним. В. Букреєв та І. Римська, посилаючись на Е. Мальцева, зазначають, що він (позитивізм) може бути поділений на три групи вчень, які існували в різних країнах у різний час і розрізнялися за сферами правового досвіду: 1) естатичний позитивізм – мислить право як інструмент і форму здійснення державної політики; 2) соціологічний позитивізм – скерований на вияв соціальної спрямованості правових державних актів через вивчення інтересів, потреб людей, розширення правової основи через включення в її сферу різноманітних суспільних відносин; 3) антропологічний (психологічний і біологічний) позитивізм, як наукова школа в праві, намагається поширити зовнішнє регулювання на психологічні схеми поведінки людини, її біологічні механізми, її етнос [31, с.78].

Неоднорідність юридичного позитивізму обумовлює різноманітність поглядів і на виникнення права.

Як відомо, право виникає разом з появою цивілізації у відповідь на потребу в регулюванні поведінки його членів та охорони певних цінностей. Точніше кажучи, воно з'являється у відповідь на потребу розмежування домагань різних людей, а такий спосіб розмежування домагань, як груба сила, перестає задовольняти суспільство. Саме з'являється тільки потреба, оскільки її реалізація розтягується на багато століть; можливо, вона в повній мірі не реалізована і сьогодні. Тобто, його поява була зумовлена необхідністю впорядкування дій людей, забезпечення стабільності, особистої безпеки, – проблемою боротьби Добра і Зла, одвічним прагненням людства до гармонії. Що ж розумілось під домаганнями, що повинні розмежовуватись за допомогою права? На нашу думку, спочатку, їх складали права людини на життя, цілісність організму, фізичну недоторканість. Пізніше, сюди були додані майнові питання, як матеріальне продовження фізичної недоторканості людини. Згодом дія права поширилась і на явища духовного порядку – на честь, гідність та на визнання основної цінності особи – її свободи.

Як зазначається в науковій літературі, право, вочевидь, формувалось як суб'єктивне право у вигляді рамок дозволеної поведінки в умовах жорсткої регламентації дій індивіда на перших етапах становлення людського суспільства. Це було архаїчне "передправо", що отримало в подальшому назву звичаєвого права. Воно являло собою синкретичну, внутрішньо диференційовану нормативну сферу, що увібрала в себе звичаї, традиції, релігійні і моральні регулятори. В глибині цього різнохарактерного і різноманітного утворення накопичувався духовно-практичний досвід, виникали умови для подальшого виділення права в самостійний регулятивний механізм [21, с.124]. Проте, на нашу думку, такий регулятивний механізм не поширювався на всю сферу дії культурних норм. Про дію "передправа" пише І. Грязін, зазначаючи, що воно не регулювало що завгодно, а те, що було суттєвим для збереження суспільства. Це право створювало над собою свою текстову форму у вигляді звичаїв, символів,

писемних текстів. Але не породжувалось ними, що було добре відомо древнім, які стояли близько до процесу народження писаного законодавства. Латинська юридична мудрість проголошувала: *"sine scripto ius venit"* – закон приходить без написаного [55, с.142-143].

Зазначимо, в історії людства першопочатково поняття "право" зводилось до поняття "закон" та розумілось по-іншому. І. Ісаєв пише, що багатоманіття визначень, що вкладаються в поняття "закон", які знаходимо в архайчних пластах індоєвропейських мов, приводять до збентеження. Так, у ведичному санскриті в зміст терміна вкладені "звичай", "правило", "навик". В індоіранській інтерпретації під "законом" розуміється те, що "тримає твердо і встановлено міцно". За іншою санскритською асоціацією "закон означає те, що " було засновано, створено в просторі". Лише поява грецького *"Themis"* дає підстави і можливість звести багатоманітність до умовної єдності. На відміну від загального порядку, який мався на увазі у ведійських джерелах та названих греками Космосом, вони першими намітили і сферу більш чи менш спеціалізованого правового порядку. Так, *Themis* як явище божого походження вперше вкаже на сукупність божих настанов як сферу особливого порядку, до якої входять звід законів, що йдуть від Бога, неписане право, збірка висловлювань, заборон, що передаються оракулами, тощо [91, с.122].

У процесі початкової правотворчості ряд положень "передправа" входить в систему чинного позитивного права. Одні залишаються без змін, інші дещо видозмінюються, зберігаючи свою сутність. Класичне формулювання цієї форми історичного наступництва в механізмах нормативності дав римський юрист II ст. Юліан: *"Inveterata consuetudo pro lege non immerito custoiur et hoc est ius quod dicitur moribus constitutum"* [Iul. D. 1, 3, 32, 1] [Звичай, що вкоренився, справедливо захищаємо як закон, і це є право, яке встановлює звичка]. Або: "звичай має значення норми", "встановлене звичаєм право рівносильно передбаченому нормою права" (Правила шаріату) [21, с.125; 226, с.98]. Розвиток суспільства до рівня

класових протистоянь і виникнення держави перетворило "передправо" в право в прямому значенні цього слова, але не поєднало його із законодавством. Разом з "сильним правом" панівного класу, що покладається на все суспільство, існувало і право поза законодавством. Причому, як переконує далі І. Грязін, в окремих випадках ця відмінність двох прав проявлялась і в межах однієї суспільно-економічної формації [55, с.143].

Деякі дослідники схилиються до думки, що в основі позитивного права лежать звичаї, що належать до соціальних основ права, і у своїй сукупності утворюють звичаєве право – систему норм, що регулюють правові відносини, ґрунтуючись на звичаях, притаманних певній державі, місцевості, етнічній чи соціальній групі. Г. Харт справедливо зазначає, що для того, щоб група людей мала звичаї, досить того, щоб їхня поведінка фактично збігалася [272, с.61].

Звичаї були основними регуляторами поведінки на ранніх етапах людської історії, в умовах племінних відносин, нерозподіленості праці, синкретичного, цілісного сприйняття картини світу. Звичай поважати батька й матір, жити в злагоді з ближнім, допомагати слабким і беззахисним та багато інших – основа життя нормальної людини. Звичаї мають свої особливості: вони можуть зникати під впливом обставин, можуть з'являтися знову, можуть модифікуватися. Вони підтримуються ритуалом. Та й взагалі, будь-який процес відправи права є не що інше, як ритуал, без якого правозастосовча діяльність є неможливою [31, с.29-31]. Звичаї відіграли чималу роль у прогресі системи соціального регулювання завдяки їх строгості та беззаперечній обов'язковості. Як свідчать факти історії, всюди на нашій планеті одне з вихідних начал формування права, передусім приватного, – це санкціонування звичаїв, що виступали таким чином, як готова форма, за допомогою якої певні правила перетворювались у загальнообов'язкові юридичні норми [6, с.39]. Як зазначав ще на початку ХХ ст. С. Дністрянський, "...звичай проявляється в двох різних формах: як

звичка, себто як форма індивідуального діяння якоїсь особи, а з другого боку, як звичай в тіснішому розумінні, себто як загальна поведінка в суспільному житті цілого суспільного зв'язку чи значної частини його. Коли ж звичай витворить шляхом частішого повторювання загальне переконання суспільної групи, що се, що робиться, повинно так, а не інакше робитися, то звичай переходить у норму". Хоча далі автор зазначає: "Пануюча теорія називає звичаєве право, закони, а іноді й судейську практику та правничу науку джерелами права. Се оскільки неточне, що, по суті, джерело права є там, де право бере свій почин, і тим джерелом можуть бути тільки суспільні зв'язки, як такі. Вже звичай і т.д. є тільки соціальними основами права серед поодиноких зв'язків. Тому звичаєве право, закони і т.д. можуть бути щойно основними формами, в яких проявляється право" [64, с.214, 221].

Ми погоджуємось з думкою Л. Свєтнікової, що звичаї і засновані на них звичаєве право об'єктивно існують в ранніх державних утвореннях, відіграючи істотну роль у формуванні національної правової системи. Великий вплив в цьому плані належить релігійним, національним і іншим особливостям, притаманним конкретному етнічному утворенню (або їх сукупності), а також тим звичкам, традиціям і звичаям, які, повторюються і закріплюються в свідомості індивідів, стають нормами поведінки. З подальшою еволюцією правових засад суспільства, звичаї не втрачають свого значення, продовжують діяти як у повсякденному житті, так і відіграють суттєву роль при формуванні нової правової системи [226, с.102].

Відповідно до теоретико-правових досліджень, позитивне право з'являється на базі релігії та моралі на стадії класової організації суспільства, коли постала необхідність у формуванні інституту політико-правової регуляції. Вчені намагаються знайти корені права в природі людини, в так званому народному дусі, психіці людини, ідеї права, конкретній ситуації, економічних засадах життєдіяльності суспільства тощо. Швидше за все, джерело права – в суспільній практиці людей, що поляризувала їхні відносини (завдяки розподілу праці та приватній власності), що

унеможливило їхню регуляцію релігією та мораллю. Так, на думку С. Алексєєва, право виникло як "знак", як один з перших "блоків" цивілізації, у відповідності з її вимогами, право стало носієм цих вимог, механізмом, що забезпечує функціонування суспільства як саморегулюючої системи, її впорядкованого існування і розвитку, гарантованим виразом її нормативних і гуманітарних начал, явищем культури. За своєю природою виникнення права являє собою один з проявів соціального відчуження, ступінь, зміст і характер якого залежить від рівня розвитку права, соціальної системи, економічних, соціально-політичних і інших відносин. Але це такий прояв, при якому сам факт виникнення права у вигляді інституційного нормативного утворення і нарощування регулятивної енергії в цьому утворенні, здатної вирішувати принципові питання подолання відчуження взагалі, стали можливими саме тому, що подібне відчуження відбулось. І далі: "Феномен права став необхідним тому, що спочатку нормальні відносини – класові, етнічні і інші – набули в результаті відчуження антагоністичний, самодостатній характер, і саме це стало вимагати формування потужної соціальної сили, особливого нормативного інституційного утворення, яким і стало право [4, с.219; 6, с.45,51]. Держава узагальнила природні відносини людей, що контактували у суспільстві, розділеному на протилежні класи. Узагальнення набуло статусу норми, пізніше – права і виконувало регулятивну функцію, спираючись на авторитет і силу держави. Згодом держава монополізувала інститут права і правотворчої діяльності, зумовила трансформацію його змісту в бік першочергового врахування інтересів тих соціальних верств, які володіють державною владою [9, с.124]. Первинна природа права полягає в тому, щоб надати нормативність і гарантувати реальність домінуючим началам цивілізації – впорядкованості соціального життя і свободі людини як автономної особистості. Причому зробити це як в нормальній, так і в конфліктній ситуаціях, з розрахунком на ситуації, коли відбувається зіткнення класових інтересів і політичних дій [6, с.56]. Право і генетично, і функціонально, і з точки зору розвитку являє собою певну систему

суспільних відносин, природа яких об'єктивно має правовий характер і які саме в силу цього вимушені вимагати правового виразу чи законодавчого закріплення [105, с.349]. Право, а саме позитивне право, як явище цивілізації і культури, виникає і діє у відповідності з вимогами, які обумовлює економіка, основи існування і функціонування суспільства, його об'єктивними закономірностями. Ці вимоги втілюються в безпосередньо-соціальних правах, у природному праві, яке впливає на утворення позитивного права [6, с.60].

Правовий позитивізм орієнтує на законослухняну поведінку, формує установку на довіру до правопорядку, який існує. Притаманний йому охоронний характер соціально обумовлений завданнями еволюційного розвитку суспільства, коли вже закладені основи такого розвитку і по відношенню до них досягнутий певний консенсус. Але там, де такий консенсус відсутній, для того щоб позитивне право не перетворювалось в антигуманну силу, воно повинно бути обґрунтоване і критично осмислене. Проте таких питань, а також питань про позаюридичну основу права, справедливе і несправедливе позитивізм не ставить [154, с.46].

Таким чином, позитивізм – це доктрина, що передбачає існування і дію лише одного права, а саме права, що закріплює волю законодавця, та забезпечується силою державного примусу. Як інші цінності, закріплені в нормах, так і самі норми, породжені не законодавцем, примусовому виконанню не підлягають і правовими не являються.

Природно-правова доктрина. Правова регуляція охоплює найважливіші сфери суспільного життя і спирається на спеціально сформований апарат: суди, прокуратуру, міліцію (поліцію), тюрми тощо. Хоча позитивне право і зумовлюється системою факторів: економічних, соціальних, національних, історичних, культурних тощо, проте воно залишається продуктом вільної волі держави. І тут криється загроза його невідповідності ідеалам гуманності, справедливості, захисту прав людини та забезпечення її свободи – природному праву. Проблема відповідності

позитивного права природному становить суть іншого підходу до права, що ґрунтується на теорії природного права. Його представники розуміють право не лише як суму законів, установлених державою, а розрізняють природне та позитивне право (закон).

Зміст ідеї природного права полягає в тому, що поряд з правом, яке створюється в державі людьми, тобто позитивним правом, існує природне право, яке являє собою більш глибокий основоположний в житті людей феномен і джерелом якого є або Бог, або сама природа, або інші явища, з ними однопорядкові.

Згідно з доктриною природного права, природне право вічне, воно завжди супроводжує людину, людство з моменту його зародження [7, с.29].

Загальними положеннями природно-правових концепцій є визнання існування незалежних від держави та влади, постійно наявних вищих норм і принципів, що укорінені у природі людської особистості і відтворюють устрій дійсних соціальних відносин, встановлених природою, ідеєю, змістом і сутністю права. Людина, згідно з цими концепціями, має природжені невід'ємні права. Суб'єктивні права визнаються пріоритетними по відношенню до об'єктивних прав. Це, в свою чергу, означає, що права людини визначають права влади, а не навпаки.

На думку українських дослідників, природне право розуміється як:

1) обумовлені природним та соціально-природним середовищем вимоги та ідеали, що виступають у свідомості як ідеї права (ідеї розуму), тобто як правові принципи та прообрази норм позитивного права;

2) "...надане людині право, що виражає об'єктивні цінності й потреби людського буття (справедливість, рівність, істинність, розумність, свобода, гідність людського існування), є єдиним та безумовним першоджерелом правового змісту, абсолютним критерієм усіх людських настанов, у тому числі позитивного права, держави і правових інститутів" [268, с.47].

Філософсько-правова доктрина природного права дозволяє підійти до розуміння права при всій складності і суперечності його буття як такого, що

обіймає всю дійсну правову реальність, тобто всю сферу правового життя суспільства. Отже, як загальна категорія, загальне поняття права характеризується багатоаспектністю. Тобто воно припускає множину окремих понять, що його конкретизують. Кожне з цих понять висвітлює певний аспект, сторону, специфічну форму життя права і як таке повинно бути "скоординованим" загальним поняттям права, доповнювати його.

Розрізнення природного і позитивного права бере свій початок ще з давніх часів. Як зазначається в науковій літературі, ідея природного права, природних норм, що подібні до законів природи і протилежні людським встановленням, зустрічається вже в Китаї, в філософії даосизму. Ідеї природного права розвивали багато представників античної філософії. Так, ще Сократ під природним правом розумів неписані божественні закони, що складають моральну основу права, яке діє в державі. Аристотель робив припущення про розбіжності з природною та встановленою справедливістю; під природним правом розумів те, що скрізь має однакове значення і не залежить від його визнання чи невизнання. Найбільш повно доктрину природного права розвивали юристи Стародавнього Риму (Цицерон, Ульпіан, Павел та ін.). Одні з них намагались виводити "право природи" з "природи людини", інші – з "природи речей", треті – з "природи відносин" [294, с.78-79; 255, с.65; 234, с.184]. Закликаючи шукати витoki права в самій природі, давньоримський мислитель Марк Тулій Цицерон писав: "Будемо ж при обґрунтуванні права виходити з того вищого закону, який, будучи загальним для всіх століть, виник раніше, чим будь-який писаний закон, вірніше, раніше, чим будь-яка держава взагалі була заснована". Природний закон для нього – це розумне положення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей, є постійним, і вічним, закликає до виконання обов'язку. Закон, наказуючи і забороняючи, відлякує від злочину. Від нього не можливо звільнитись ні постановою сенату, ні постановою народу [275, с.53]. Розрізненню вищезазначених категорій багато уваги приділяв і Г.В.Ф. Гегель. Він зазначав: "Існують закони двоякого роду: закони природи

і закони права. Закони природи абсолютні і мають силу так, як вони є: вони не допускають обмеження, хоч в деяких випадках можуть бути порушені. ... Правові закони – це закони, що виходять від людей" [48, с.463]. Таким чином, над феноменом природного права міркували філософи різних часів, це доводить нерозривність буття природного права з культурою людства.

Існує ряд поглядів на походження феномену природного права. Так, один з них зазначає, що порівнюючи, зіставляючи право різних народів, мудрі люди помічали в ньому, крім тимчасового і випадкового, дещо таке, що видавалось їм непересічним, необхідним і повторюваним. Такі повторювані, необхідні елементи в праві різних країн і народів стали сприймати і тлумачити як щось не штучне, незалежне від волі і сваволі правителів та інших державних влад, як право і правові норми, створені самою природою ("право природи", пізніше "природа права"), або природне право. [255, с.65]. За іншими джерелами, природне праворозуміння вперше виникає ще в античності, в суспільствах, де право не було відділене ще від закону і було вищою соціальною цінністю. Закон мав сакральне значення і йому приписувались атрибути досконалості: всюдисущість, незмінність, справедливість. В силу цього закон розумівся, зокрема давньоримськими юристами, як такий, що діє скрізь: і в природі, і в суспільстві, і в державі [199, с.7]. Однак право не завжди ототожнювалося зі справедливістю. Що є первинним – закон чи право, норма чи справедливість – це проблема, що певним чином осмислюється юристами вже протягом тисячоліть [115, с.4]. Але і після виникнення позитивного права з його чіткими формулюваннями, не втрачається повністю його зв'язок з релігією та міфологією. Так, грецькі міфи про двох дочок Зевса і Феміди – Дике ("право по природі") і Евномії ("право за людськими встановленнями") продовжували існувати і в подальших уявленнях про природне і позитивне право [21, с.124].

Природно-правова теорія не була завжди популярною. Більшість правової філософії XIX та XX ст.ст. була реакцією на неї. Але не можна не визнати, що вона продовжує своє існування в наш час у вигляді великої

кількості доктрин, які своїм корінням виходять з положень природно-правової традиції [294, с.78]. “У сучасних концепціях, як вважає В. Четвернин, природне право виводиться з:

1) буття трансцендентних ідей, божественного порядку буття (неотомізм, неопротестантизм);

2) об’єктивності буття ідеї, духу, ейдосів, ідеальних цінностей (неогегельянство, Мюнхенська школа феноменології, “матеріальна ціннісна етика”);

3) реалізованого в соціальному бутті апріорного незалежного (неокантіанство);

4) буття свідомості (екзистенціалізм, феноменологічна герменевтика);

5) ірраціоналістичних початків природи людини (інтуїтивізм, філософська антропологія)” [278, с.35].

Відповідно до такої класифікації, у загальній теорії природного права можна виділити п'ять напрямів: теологічний, об’єктивістський, неокантіанський, екзистенціалістський, психоірраціоналістичний.

Теологічна концепція природного права визначає останнє як щось, що “...неможливо пізнати за допомогою розуму, а можна почерпнути лише з божественного законодавства — Священного Писання” [278, с.36-37].

У об’єктивістському напрямі природне право розглядається як результат дії або прояву ідеї, духу, ідеальних сутностей, цінностей і т.п., незалежних від свідомості людини.

Застосування феноменологічного методу до права означає пошук загальних правових понять, норм і інститутів, що трактуються не тільки як уявлення свідомості, але і як реальні надіндивідуальні сутності. Це може бути, на думку В. Четверніна, пошук “ейдичного” права, реальне буття якого, з одного боку, вважається апріорним, а з іншого боку, аналогічно до законів математики, воно не мислиться поза суб’єктом, який пізнає, якому слід “відкрити” буття шляхом “розсуду сутностей” норм, інститутів і т.д. Це може бути “розкриття природи речей”, у процесі якого норми й інститути

"витягаються" із сутності життєвих відношень [278, с.58].

Основним для неокантіанських концепцій природного права є принцип даності "істинного" права лише через суб'єктивне мислення. Неокантіанство заперечує об'єктивний зміст надпозитивних принципів і норм. Поняття природного права трактується як формальний принцип, на основі якого висуваються змістовні вимоги, що залежать від мінливих історичних умов.

Специфіка екзистенціалістських звичаєво-правових поглядів полягає в тому, що під істинним (природним) правом тут розглядається поняття права як правовідносини. Прихильники цієї течії проголошують конкретність, антинормативність, безупинний розвиток істинного права як індивідуальних правових рішень, що перманентно виникають у соціальному житті, заперечуючи при цьому принципове розходження між "істинними рішеннями" законодавця і звичайного громадянина. Цінність перших не в тому, що вони встановлюють "мертві" абстрактні норми, а в тому, що вони прийняті під впливом структур буття свідомості, через що норми згодом "оживають" у судово-адміністративних рішеннях, у правовідносинах.

Прихильники герменевтики підкреслюють, що право не об'єктивне, що воно не існує як об'єктивна норма, яка сама по собі "мертва". Але право і не суб'єктивне, тому що герменевтично істинний суддя не може формулювати право суб'єктивно. Тому до герменевтичного поняття права не можна застосовувати розрізнення суб'єктивного й об'єктивного; право формулює суб'єкт, але він виступає як медіум, через якого говорить те, що він не може "мати у своєму розпорядженні"; право — це самовиражальне буття.

У рамках психоірраціоналістичного напрямку природне право інтерпретується як відчуття права, а мірилом "дійсності" права іменується почуття "свого права" і "чужого права".

Природне право продовжує жити в наш час тому, що має в собі певне раціональне начало. Сьогодні одним з його виразів є ідея "прав людини".

Суть його у визнанні наявності в праві, по крайній мірі в його основі, елементів штучного і об'єктивно необхідного, непідвладного ніяким царям, диктаторам і законодавцям [255, с.66; 31, с.47]. С. Алексєєв доводить, що природне право є фактором, що здатний через механізм правосвідомості здійснювати прямий вплив на юридичне регулювання суспільних відносин, на правотворчість і застосування права, на юридичну практику. При становленні юридичних систем, а також при їх революційній зміні, безпосередньо природне право у вигляді революційної правосвідомості, спираючись на державний примус, ніби прямо втручається у сферу офіційного державного регулювання, є у вказаних умовах свого роду фактичним революційним правом, що виконує функції юридичної системи. В цьому випадку також необхідно бачити негативну сторону природного права: як показала практика більшовизму після жовтневого перевороту 1917 року, "революційна правосвідомість" стала виправданням свавілля і беззаконня радянського тоталітарного режиму [6, с.64]. Характерним у цьому відношенні є розуміння правосвідомості у радянській юриспруденції. Так, читаємо у тезах доповіді М. Строговича 1940 року: "Правосвідомість – це сукупність поширених в класовому суспільстві поглядів, переконань і ідей, які виражають відносини існуючих в суспільстві класів (як пануючих, так і підлеглих), до діючого в суспільстві права". І далі: "Форми вираження правосвідомості можуть бути різними. Це може бути визнання права, повага до права, підтримка права. Це може бути часткова критика діючого права, заперечення проти тих чи інших його положень. Це може бути протест проти діючого права, що доходить до його заперечення, до боротьби з ним. Іншими словами, правосвідомість включає в себе уявлення про діюче право, оцінку діючого права, психологічні погляди і переконання, що претендують на реалізацію в праві"[244, с.52].

Як зазначається в науковій літературі, в західноєвропейській політико-правовій думці XX ст. утвердилися два погляди на сутність природно-правової проблематики. В першому випадку розрізняється закон,

або право яке має бути (law in books), і чинне в правовідносинах "реальне право", або право, яке є (law in action). В іншому, навпаки, закон розглядається як відображення права, яке походить не від владних волевиявлень і формується в суспільних відносинах і в суспільній свідомості під впливом ідеалів, цінностей, імперативів розуму, божої волі, і, того, що закладено в природі людини або в природі речей, в реальних історичних культурах, в ідеалістично витлумаченому соціальному бутті. Західноєвропейська філософія права в поясненні і оцінці правових явищ виходить з того, що право – це соціальний феномен впорядкування людського життя, притаманний людському буттю, і такий, що володіє в цьому відношенні більшою цінністю, ніж закон, що право є необхідним регулятором міжлюдських відносин, який відрізняється від "похідного", "недосконалого", "недостатнього", а інколи навіть "непридатного" закону тим, що право завжди є "істинним", "розумним", "природним", "дійсним", "людським" тощо [278, с.7].

Хоча за часів Радянського Союзу превалювали були юридично-позитивістські підходи до розуміння сутності права, проте в радянській філософсько-правовій літературі мали місце і такі концепції, які не ототожнювали поняття "права" і "закону", а навпаки, відводили їм різні місця, наголошуючи на духовній природі права [2, с.129; 97, с.122; 108; 158, с.223; 175; 176; 257, с.240].

Так, згідно з В. Нерсисяном, вчення про право в його відмінності від закону і є онтологією права [244, с.40]. Онтологія права визначається як буття формальної рівності, яка існує лише як рівність вільних людей і таким чином є ідентичною справедливості, що складає основу юридичного типу праворозуміння. Співвідношення права і закону є предметом дослідження філософії права. [177, с.9,32,43]. Оскільки право є феноменом цивілізації, виражає її глибинні вимоги, основоположні цінності, то може бути відтворений певний "образ права", орієнтований на такі вимоги, цінності [6, с.57]. Цю думку підтверджує англійський юрист-неопозитивіст Г. Вільямс,

який вважає, що “розбіжності, успадковані поколіннями, які стосуються питання визначення права, є розбіжностями чисто вербальними... Полеміка, яка велася багатьма поколіннями, нереальна” [302, с. 148]. Таким ідеалом, своєрідним зразком, виступає природне право, у відповідність з яким повинно приводитися позитивне право. “Право, – як вважає В. Бабаєв, – це система нормативних установок, що спираються на ідеї людської справедливості і свободи, виражені здебільшого в законодавстві і регулюючих суспільних відносинах” [18, с.111].

Добро і Зло є вічними і невід’ємними характеристиками природного буття. Вони притаманні всій людській культурі та присутні у кожній системі цінностей, оскільки людина існує в світі природи та разом з іншими живими істотами підкоряється дії цих категорій. Але на відміну від інших, завдяки свободі своєї волі, вона може пізнати, відчувати і зрозуміти різницю, тонку грань між добром і злом, що сприяє визначенню межі "соціально виправданої свободи поведінки", яка, на думку С. Алексєєва, є виправданою, нормальною і в цьому сенсі нормативною поведінкою, тобто те, що людям дозволено чинити, і що приймається, підтримується суспільством. Саме соціально виправдана свобода поведінки і лежить в основі феномену права [4, с.61].

Проблема співвідношення права і свободи неодноразово розглядалась і в радянській філософсько-правовій літературі [26; 40; 41; 69; 83; 106; 134; 137; 146; 148; 157; 176; 182; 194; 201; 235; 62, с.222-247; 107, с.407-470]. За такого підходу під терміном "право" прийнято розуміти соціально виправдану свободу поведінки, тобто нормативну свободу – те, що людям дозволено чинити і що підтримується та приймається суспільством; загальну і необхідну форму свободи людей, де свобода можлива і дійсна лише як право і в формі права [6, с.61; 259, с.34].

Питанням дослідження свободи займаються, поряд з деякими іншими науками, філософська та правова антропологія. Філософська антропологія виходить з тези про людину як тілесно-духовну істоту, що й зумовлює її

властивості. Філософсько-антропологічні дослідження обґрунтовують буттєву передумову дії волі людини. Якщо свобода волі – природній стан людини, тоді й право є її природною властивістю. Порушувати право як свободу волі – означає порушувати справедливість від природи [268, с.59].

Ці положення мають безпосереднє відношення до права. На нашу думку, сутністю права є внутрішня єдність особистої свободи і загального блага. Важливо пам'ятати, що законодавець в особі держави повинен відображати об'єктивні потреби суспільства, щиро прагнути до максимальної відповідності ідеям природного права, а не встановлювати закони довільно. Різноманіття життєвих обставин пояснює різноманіття позитивних норм права. “Загальні принципи природного права просто не можуть застосовуватися стосовно всіх людей внаслідок величезного розмаїття людських справ” [300, с. 12]. Природне право має справу не стільки з конкретним суспільством і конкретними суспільними відносинами, скільки з ідеєю суспільства й ідеальними суспільними відносинами. При цьому норми природного права є відносно абстрактними. Незважаючи на те, що правовий закон являє собою частину об'єктивно наявного в суспільстві права, законодавець повинен відчувати реально існуючі суспільні потреби і формулювати їхнє забезпечення в законах. Закони призначені для виключення сваволі в поведінці людей і діяльності органів влади. Ступінь відповідності волі, закріпленої силою закону, ідеям справедливості, свободи і природного права є внутрішнім критерієм для визначення ступеня прогресивності або реакційності конкретного права.

Останнім часом деякі автори не так категорично сприймають тезу, що юридичний закон перестає бути правовим, а отже справедливим, якщо він суперечить природному праву, а вважають, що дана проблема є несуттєвою при співвідношенні природного права і позитивного права [301, с. 3]. За словами Джона Фінніса: “Визначальною вимогою природного права є не те, що несправедливі закони не являються правом, а те, що існують об'єктивні нормативні принципи, які мають юридичну чинність, відносно яким право,

як система норм позитивного права і їх застосування, повинне підкорятися” [296, с. 351]. Проте, це не знімає проблему відповідальності суспільної влади за порушення природного права.

Іншими словами, позитивне право повинно створюватись з урахуванням свободної волі людини. Свобідна воля є природним станом людини, здійснюється в межах розуму, в межах природного призначення з метою встановлення рівноваги у Всесвіті та обумовлюється дією природного права. Звідси важливою є відповідність позитивного права природному, що гарантуватиме забезпечення свободної волі індивіда.

Безперечно, людина є свобідною в соціальних відносинах. Як же її свобода співвідноситься з природою? Абсолютно заперечувати співвідношення “свобода людини – природа” є недоцільним, як і прирівнювати його до співвідношення “свобода людини – соціальні відносини”. Якщо в останньому випадку свобода як категорія діє при зіткненні духовних, суб’єктивних світів двох (або декількох) індивідів, то при взаємодії з природою стикаються духовний суб’єктивний та матеріальний об’єктивний світи. Людина залежить від соціуму, який доволі часто обмежує її свободу, людина залежить і від природи. Та залежність ця особлива. Людина не може бути поза логікою природи, проте вона може або враховувати, або ігнорувати її у своїх діях, терплячи в останньому варіанті певні збитки. Тому об’єктивно є необхідність накопичувати знання природних закономірностей – їх урахування є запорукою успіху в діяльності.

З поняттям свободи також тісно пов’язані уявлення про безпосередньо-невід’ємні права людей, які в сукупності і становлять її міру. Як зазначає С. Алексєєв, існування таких прав і їх роль в суспільстві пронизані ідеєю природного права – одного з визначних досягнень гуманітарної думки в історії людства. І якщо в інфраструктурі соціального регулювання в умовах цивілізації право (позитивне право) займає центральне місце, то її вихідним елементом, відправним, активним фактором, що переломлює вимоги економіки, інші об’єктивно зумовлені вимоги

суспільства, є природне право [6, с.61,63].

В. Букресв та І. Римська пишуть, що в рамках природно-правових цінностей людина не відділяє себе від природи. Вона злита з нею. Її внутрішня і зовнішня природа знаходиться в гармонії. В цій природній свідомості людини є і звичаї, і табу і міфи, і релігійні культи, що знаходяться в гармонійній єдності з її природою. Сьогодні морально-правова позиція людини визначає її ставлення до найважливіших подій суспільного життя: чи пояснює він ті чи інші події з природної, людської точки зору, чи пов'язує їх лише з політичними доктринами, що не мають нічого спільного з інтересами окремої людини, з гуманістичними ідеалами [31, с.47].

Тобто, природно-правова теорія виходить з того, що право (природне право) є вірним за своїм змістом, а не за юридичною формою, і тому не всякий закон, точніше, не кожне юридичне рішення, законодавче чи судово-адміністративне, хоча і є формально-коректним, містить в собі право. Закон вважається поняттям політичним, тобто таким, що припускає можливість свавілля при його встановленні, а право – силою, що протистоїть свавіллю, явищем, що виникає "природним чином" поряд з іншими основними атрибутами соціального буття людини, таким, як сім'я і власність. Звідси виникає необхідність критичної оцінки з позицій природного права змісту закону, що зачіпає життєво важливі аспекти існування людини [278, с.7]. Лише такий погляд на сутність права та закону як феноменів суспільного життя, на нашу думку, дасть змогу найбільш повно реалізувати культурологічний підхід до розкриття їх сутності.

Отже, людина є творцем також і природного права. Воно існує в свідомості людей як невід'ємна функція їх буття. Керуючись природним правом, людина водночас створює соціопростір, в якому існують інакші – позитивні закони. Соціопростір залишається частиною природного середовища, тому природне і позитивне право у своїй основі повинне базуватись на природних законах. Для успішного процесу творення позитивного права, людина повинна пізнавати та усвідомлювати певні

вихідні, базові критерії, що лежать в основі світобуття, створюючи природне право. Пізнання є одним з видів діяльності людини, тому в цьому випадку доречно говорити про культуру. Раніше, до початку будь-якого процесу, тим чи іншим чином пов'язаного з людиною, говорити про культуру не видається можливим.

Право є складним і багатогранним об'єктом дослідження. Складність обумовлена колом покладених на нього завдань, сферами його впливу та структурною невіддільністю його від різноманітних сфер життєдіяльності людини. Так, право має культурний, рівно як матеріальний (біологічний) психологічний, соціальний, політичний, нормативний аспекти. Тому про право ведуть мову як про психологічне, соціальне, політичне, культурне явище. Це означає, що право не може бути пізнане без урахування зазначених зв'язків. Дослідження права самого по собі, у відриві від інших взаємопов'язаних з ним явищ, ставить під загрозу повноту та цілісність його розуміння, унеможлиблює виявлення його специфіки та перешкоджає виявленню його реальної ролі в створенні правової реальності. Розгляд права з різних боків тягне відповідно використання різних методів дослідження, зумовлених як напрямом дослідження, так і суб'єктом дослідницької діяльності. Методологію права як феномену культури становить сукупність методів, що використовуються у науковому пізнанні об'єкта – права, при цьому превалюють методи, що досліджують його буття саме у культурному аспекті. Розгляд права у його взаємозв'язку з культурою обумовлює специфіку методології, що використовується.

В юридичній літературі висловалась слушна думка, що методологія є найзагальнішим, а стосовно окремої галузі знання – загальним науковим керівництвом до дії, концептуальною єдністю ряду моментів: ідей, принципів, методів тощо, які складають базис (пізнавальний стрижень) певної системи знань [103, с.12]. Існує декілька підходів щодо розуміння методології. Як зазначає Д. Керімов, методологія ототожнюється з загальнотеоретичними проблемами будь-якої науки, з філософією,

діалектикою, історичним матеріалізмом, або, навпаки, вважається самостійною наукою, що не збігається з філософією та являє собою не метод і не сукупність методів, а вчення, теорію, науку про метод і методи тощо [105, с.87]. Ми, разом з іншими вченими (К. Петряєвим, О. Шептуліним, В. Лукашевичем, І. Солов'євич та ін.), схилиємось до останнього, та не зводимо методологію лише до сукупності методів або знань (вчень) стосовно них. Інакше матимемо змішання предмета дослідження з отриманими знаннями відносно нього, з теорією, яка розкриває його сутність [149, с.24]. Небезпека такого змішання обумовила розгляд методології в науковій літературі в двох значеннях. В ширшому значенні – як систему ідей, поглядів і концепцій, що виконують роль керівних принципів пізнання. У вузькому – як вчення про методи пізнання.

Отже, методологію слід розуміти як концептуальну єдність ряду компонентів. Вона не є локальною дисципліною, що існує ізольовано від всього комплексу наук, але внутрішньо іманентна всій науці в цілому і кожній її окремій галузі. На думку Д. Керімова, саме в силу такого розуміння універсальності методологія є загальним науковим керівництвом до дії, що складає основу всієї системи знань, пізнавальний стержень кожної галузі науки. Методологія ділиться на дві органічно пов'язані між собою частини: загальну методологію і методологію галузевих наук [105, с.87,90]. Нам імпонує багаторівневе поняття методології, запропоноване Д. Керімовим, проте, на нашу думку, необхідно виділяти не дві, а три частини (рівні), як це запропоновано в межах функціонального підходу. Згідно з останнім, в методології виділяють три частини: загальну, окрему (спеціальну) та методологію як сукупність окремих методичних засобів [8, с.45-46].

Специфіка застосування методів пізнання залежить від об'єкта пізнання та від того, хто є суб'єктом пізнання. Протягом різних епох в історії людства домінували то одні, то інші методи. В античну епоху домінував філософський метод, в Стародавньому Римі з метою задоволення потреб правозастосовчої діяльності розвиваються науково-догматичний та науковий

методи. Для середніх віків характерним є домінування особливого філософсько-релігійного методу. Новий період історії відмовляється від релігійних елементів. Починають превалювати філософські методи, утверджується школа природного права. Але в середині XIX ст. виникає потреба в реальних методах пізнання права, перш за все в соціологічних. Формується розуміння права як класового явища, а також з'являється буржуазна соціологічна концепція права. Поряд з цими концепціями виникає і розвивається нормативний метод пізнання права, що отримав своє закріплення в працях Остіна та Кельзена. Тепер одночасно існують і використовуються найрізноманітніші методи пізнання права [150, с.66-68].

У спеціальній літературі існує кілька класифікацій методів пізнання, серед яких важливим є виділення двох їх різновидів – емпіричних та неемпіричних. Емпіричні методи пізнання призначені для набуття знань разом з накопиченням досвіду, а неемпіричні – орієнтовані на отримання знань поза сферою досвіду. У філософії права, на нашу думку, перевага тій чи іншій групі методів надається, виходячи зі світоглядної установки суб'єкта. Сама назва цієї наукової дисципліни об'єднує дві науки – філософію і юриспруденцію. Відповідно, дослідження у філософії права можуть здійснювати як філософи, так і юристи. Але як свідчить практика, їх підходи різняться. Очевидною є відмінність філософського бачення права від юридичного. Перші розглядають право як один з багатьох феноменів буття людини, в той час як останні не виходять за межі предмету досліджень юриспруденції – безпосередньо права, вважаючи предметом дослідження філософії права найбільш загальні (граничні) закономірності феномену, який позначається терміном “право”. Зазначені відмінності обумовлюють використання різної філософсько-правової методології. Філософи перевагу надаватимуть неемпіричним методам пізнання, в той час як юристи – емпіричним. Р. Лукич на підставі цього розрізняє філософію як позадосвідну дисципліну та науку як лише досвідну. При чому стверджує, що філософські судження існують лише поза емпіричною сферою, а наукові можуть бути

виведені лише з чистого досвіду [150, с.62-63]. На нашу думку, це твердження є досить дискусійним. З одного боку, філософія досліджує світ, як і інші науки. Це обумовлює використання нею методів дослідження, притаманних науковій методології. З іншого, в процесі теоретичного узагальнення емпіричних даних, наука виходить на надемпіричний рівень пізнання. Тому поділ на філософію і науку є досить умовним. Філософія є наукою сама по собі, хоча в силу поставлених перед нею завдань одночасно виступає універсальною методологічною базою для інших дисциплін.

Методологію становлять певні категорії, що виступають як початок наукової системи, як відправний пункт в її подальшому дослідженні. На нашу думку, слід докладніше зупинитись на висвітленні таких категорій, як відображення та випереджаюче відображення, історичне і логічне, конкретне та абстрактне, явище і сутність, загальне і окреме, ціле і частина, “право як ціле” і “право в цілому” тощо як таких, які становлять найбільшу методологічну цінність для нашого дисертаційного дослідження.

Відображення і випереджаюче відображення в методології права – це категорії, які позначають один з ключових аспектів природи права в життєдіяльності людини. На нашу думку, їх застосування є доцільним для позначення як процесу, так і певного результату. Наприклад, категорія відображення як процес проявляється при пізнання правової реальності, не залежно від суб’єкта і рівня такого пізнання. У цьому випадку суб’єкт пізнання отримує ідеальний “відбиток” правової дійсності у свідомості. Законодавство виступає результатом копіювання відповідного об’єктивно існуючого суспільного відношення.

Слід зазначити, що об’єкт бере участь у відображенні, але не всіма своїми властивостями, а лише тими, що мають відношення до мети пізнання і беруться до уваги суб’єктом. Отже, відображення має суб’єктивний аспект, який серед інших визначається і культурним чинником. Відповідно до цього, наприклад, законодавство не є точним відбитком природи об’єктивно існуючих суспільних відносин, а включає в себе також і суб’єктивні

моменти, що виходять безпосередньо від законодавця, та зумовлюються його культурою. Це також означає, що законодавець при потребі зможе також вплинути на результат відображення, в результаті чого, наприклад, отримаємо законодавство, яке відозмінює об'єктивно існуючі суспільні відносини.

Категорія випереджаючого пізнання обумовлює суб'єктивну свободу законодавця впливати на результат відображення. Це процес, при якому законодавець, аналізуючи минулий і теперішній досвід, “дивиться в майбутнє” розвитку суспільних відносин та закріплює його в законодавстві відповідно до своєї мети.

Історичне та логічне – це категорії, які застосовуються у філософії права для позначення буття права в часі та перспективи його існування у майбутньому. Логічне є теоретичним відображенням історичного. Право необхідно розглядати у зв'язку з історією його розвитку, враховуючи чинники (в т.ч. і культурні), які вплинули на його формування в минулому. Ці знання допомагають зрозуміти природу сучасного права. Логічний у поєднанні з історичним підходом дозволяє встановити сутність права як феномену культури, його закономірності, природу його зв'язків з іншими культурними феноменами, спрогнозувати перспективи його розвитку. Загальна гіпотетична модель процесу розвитку права спочатку ґрунтується на інтуїції і здогадках дослідника, а потім підтверджується чи спростовується висновками, отриманими в результаті аналізу реальних фактів правового розвитку. Така логічна модель повинна бути творчою, гнучкою, давати можливість її уточнення, виправлення і розширення. Це забезпечить її максимальну відповідність правовим явищам чи процесам, що вивчаються дослідником. Логічні конструкції дозволяють з'ясувати онтологію явищ і процесів у їх статичному стані у відповідності до всезагальних закономірностей культурного буття, тому завжди повинні збагачуватись матеріалом, узятим з історії розвитку та дослідження права. Це забезпечить врахування в логічній моделі їх специфічної неповторної

динаміки, що є притаманною онтології правових явищ і процесів.

Абстрактне та конкретне – категорії, обумовлені суб'єктивізмом процесів відображення правової реальності. Пізнання відбувається через призму духовного світу людини і її реального становища в структурі суспільних зв'язків, що обумовлює відмінності у свідомому ставленні людей до навколишньої правової дійсності. Пізнання права як явища культури здійснюється від конкретного до абстрактного, тобто від відображення конкретних сторін правових явищ і процесів, що існують в культурі, до їх логічного узагальнення та абстрагування. Суб'єкт спочатку чуттєво пізнає правову дійсність, проте таке пізнання стосується лише конкретних поверхневих ознак предмета, її зовнішніх проявів. Лише логічне узагальнення, що носить у своїй основі раціональний характер та складається з логічно осмислених суджень, враховує отримані емпіричні дані, та у відповідності з раціональним способом мислення дозволяє проникнути в суть правових явищ, що досліджуються. При цьому у свідомості суб'єкта дослідження створюється ідеальний образ права, що дає можливість побачити його комплексно, у світлі його зв'язків з іншими культурними явищами. Д. Керімов пише, що процес пізнання конкретних правових об'єктів рухається від відчуття, сприйняття і уявлення про ці об'єкти, до утворення складних понять, в яких вище виникає з нижчого, нижче переходить у вище, вище в думках перетворює нижче, відкриваючи його внутрішній зміст [105, с.131]. На абстрактному рівні відбувається філософське осмислення права як суспільного і культурного явища, його всезагальних закономірностей, з'ясовуються ціннісні критерії його існування.

Явище і сутність – це категорії, які позначають різні сторони об'єкту дослідження. Аналіз різноманітності застосування в науковій літературі категорії “явище” дозволяє з'ясувати, що спільним для них лишається розуміння явища як зовнішньої сторони прояву конкретних об'єктів, що піддається спостереженню та дослідженню. Так, правові норми, суспільні

відносини, вчинки людини є явищами нашого соціального та культурного життя. Категорією “сутність” позначається дещо єдине, стабільне, що є притаманним певному об’єкту та обумовлює його властивості. Сутність права становлять: його нормативність, системність, закономірності його зв’язків з іншими культурними явищами: політикою, мораллю, релігією тощо. Сутність може мати різноманітні прояви, які і позначаються категорією явища. Тобто, з певною долею похибки, можемо припустити, що сутність виражає внутрішню сторону явища, а явище – зовнішню сторону сутності. На відміну від сутності з її закономірностями та відносною постійністю, явищам притаманна певна доля випадковості та мінливості. Попри все це, явище та сутність – дві невід’ємні протилежності єдиного цілого.

Загальне і окреме в праві – це категорії, які допомагають, з одного боку, виявити спільні риси правових явищ та надати певних системних рис їх різноманітності, а з іншого, навпаки, встановити відмінності між конкретними правовими явищами, вирізнити з-поміж подібних, дослідити їх з урахуванням цих відмінностей. Під окремим, як правило, розуміють одиничне правове явище, сукупність властивостей якого становить його специфіку і тим самим відрізняє його від інших правових явищ [105, с.203]. Так, поведінка особи характеризується індивідуальними ознаками і тому є окремим явищем. Під загальним розуміють єдність всіх правових явищ, виражену в подібності чи спільності їх рис, зв’язків і відносин. Загальним для всіх правових явищ можемо вважати, наприклад, їх зв’язок з життєдіяльністю діяльністю людини, з культурою, їх правову природу в цілому, яка обумовлена сутністю права.

Ціле і частина – категорії, що позначають структурні відносини в певній організації, зокрема, в системі права. Для цілого характерним є те, що його складові об’єднуються як природним, так і неприродним, створеним людиною шляхом, за об’єктивними і суб’єктивними ознаками тощо. Так, штучним цілим виступатиме система законодавства по відношенню до

окремо взятої правової норми в порівнянні з цілісними утвореннями природи, що базуються на природних закономірностях еволюції. Законодавство виникає і існує завдяки об'єктивації суб'єктивної діяльності законодавця, що з необхідністю включає аспекти непередбачуваності і довільності. Проте основним стрижнем розвитку всієї системи залишатиметься природничоісторичний хід розвитку суспільства і цивілізації в цілому. Слід зазначити, що ціле володіє своїми, особливими рисами, що не є простою сукупністю властивостей його частин, оскільки об'єднує не загальне у його складових елементах, а включає ці елементи повністю.

Для подальшого дослідження також важливо визначитись у поняттях “право як ціле” і “право в цілому”. Під “правом в цілому” розуміється вся правова реальність, всі правові явища незалежно від їх значення і ролі в правовому житті суспільства. “Право як ціле” – виявляє внутрішній, органічний зв'язок, внутрішню єдність та взаємодію правових явищ, об'єднаних у ціле. Тут акцент зміщується на внутрішню єдність права та взаємовідношення права як цілого і всіх його компонентів. Таким чином, “право в цілому” та “право як ціле” разом характеризують правову систему, але на різних рівнях [105, с.262-263]. Отже, розрізнення цих понять має методологічну значимість, оскільки по-різному орієнтує процес дослідження. Якщо “право як ціле” виступає логічною основою дослідження всіх складових його частин, то “право в цілому” визначає специфіку і особливості кожної складової частини правової цілісності.

Визнання права системно цілісним, динамічним явищем з необхідністю вимагає використання при його дослідженні системного аналізу. Застосування системних методів – одна з особливостей сучасної науки. Системний підхід і аналіз отримав широке використання у правових дослідженнях С. Алексєєва [5], Д. Керімова [105, с.239-276], В. Сирих [245, с.452-467], Л. Тіунової [251], О. Черданцева [276], і деяких інших вчених, які роблять однозначний висновок: право є єдиною системою. Настільки однозначного висновку не можна зробити щодо законодавства як системи,

однак більшість авторів вважає, що законодавство має системний характер [198, с.23-24; 228, с.10]. З таким підходом варто погодитись, оскільки законодавство як форма вираження права не може не мати рис системного утворення [71, с.25]. Інша справа, що в процесі законотворчості можуть виникати спотворення змісту правових норм, що призводить до порушення цілісності, створює ілюзію відсутності у законодавства системних властивостей.

Системний аналіз поряд з структурно-функціональним, нормативно-порівняльним аналізом становить суть системного підходу і є конкретним проявом у процесі наукового дослідження відомого діалектичного закону про зв'язок та взаємну зумовленість предметів і явищ у природі та суспільстві [118; 246, с.15]. Адже "...системний підхід, – за влучним висловом Л. Тіунової, – це аспект, ракурс дослідження, що передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність. При цьому вся дана система, що знаходиться в безперервному русі, розвитку, володіє певною автономією у відношенні до навколишнього середовища, яке слугує для даного об'єкта родовою системою..." [251, с.12]. Системний аналіз охоплює у своїй сутності такі істотні аспекти права, як методологічний, онтологічний, гносеологічний, аксіологічний.

Під системністю права в філософії права розуміється "об'єктивне об'єднання (з'єднання) за змістовними ознаками певних частин права в структурно упорядковане ціле, що характеризується відносною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування" [105, с.251]. При цьому кожний компонент системи залежить від місця, яке займає в цілісній системі, та функцій, які виконує. Ціле і його частини знаходяться між собою в діалектичній взаємозалежності. Властивості системи не зводяться до суми її ознак і з них не виводяться.

В основу системного аналізу права покладено діяльнісно-

людиномірний принцип, концепцію якого вперше розробив український дослідник права О. Маноха. Сутність цієї концепції коротко визначається в таких положеннях:

- 1) “людина – найвища соціальна цінність, міра всіх речей;
- 2) міра самої людини – її діяльність;
- 3) діяльність – суто людський спосіб існування, основний фактор і критерій людського розвитку;
- 4) людський розвиток – найвища мета суспільства і самоціль самої людини;
- 5) структура людської діяльності: середовище і потреби (об’єктивні фактори), усвідомлення об’єктивних потреб та їх діяльне задоволення (суб’єктивні фактори);
- 6) усвідомлення потреб – у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів цільових настанов, вибору засобів їх реалізації;
- 7) діяльне задоволення потреб – у вигляді вчинків, діянь, поведінки, діяльності в цілому” [157, с.61; 268, с.68-69].

Наведені положення діяльнісно-людиномірного принципу системного аналізу підкреслюють діалектичний зв’язок сутності права і правотворчості, як форми його утворення з діяльнісною сутністю людини.

Підсумовуючи аналіз поняття права, зазначимо, що наявне багатоманіття визначень явища, що позначається терміном право, ще раз підкреслює його власну комплексну сутність і надзвичайно широкий спектр проявів. Якщо в даному дослідженні взяти до уваги якесь одне визначення права, це означало б разом з тим не врахувати синкретизму поняття, решти ознак цього складного феномену. Розгляд права як феномену культури передбачає використання різноманітної методології дослідження, таких філософських категорій, як відображення та випереджаюче відображення, історичне і логічне, конкретне та абстрактне, явище і сутність, загальне і окреме, ціле і частина, “право як ціле” і “право в цілому”, що відіграють значну роль у системному дослідженні правових явищ і безпосередньо

феномену права. Системний аналіз права передбачає дослідження його методологічного, онтологічного, гносеологічного, аксіологічного аспектів.

1.2. Онтологія права як феномену культури

Як відомо, онтологія займається питаннями буття. Буття – одна з загальних філософських категорій. Це щось наявне, те що є, на відміну від небуття – того, чого немає. Однак у минулому існувало, а в майбутньому буде існувати багато речей, яких зараз немає, і вони теж відносяться до буття. Тому важливим є розглядати буття не як зріз реальності в певний відрізок часу, а як процес. Це дозволить виділити в бутті минуле, майбутнє, а також теперішнє, що становитиме дійсність. Абстрагування від часових рамок дозволить назвати буття реальністю, яку формує минуле, теперішнє і майбутнє, і яка проходить через ці виміри.

Зважаючи на вищенаведене, зауважимо, що онтологія права вивчає питання буття права, правової реальності, відповідаючи на питання “що є право?”. Онтологія права як феномену культури аналізує культурну реальність та відповідає на питання “що є культура? Яке місце займає право в реальності культури?”.

Життєдіяльність людини нерозривно пов’язана з накопиченням, зберіганням та використанням знань, вмінь, навичок, ідеалів, еталонів людської діяльності і поведінки, ідей, гіпотез, вірувань, цілей, систем певних цінностей тощо. У своїй сукупності і динаміці вони утворюють історично накопичуваний соціальний досвід. Його збереження та передання з покоління в покоління забезпечує культура [243, с.61].

Культура – складний і багатогранний історичний феномен. Її світ, будь-який предмет чи явище цього світу не є наслідком дії природних сил, а результатом зусиль самих людей, скерованих на вдосконалення, перетворення того, що дано самою природою. Існують різноманітні підходи до розуміння тієї сторони соціальної реальності, яка стоїть за поняттям культури. Цим пояснюється наявна сьогодні різноманітність визначень культури. На міжнародному філософському конгресі у 1980 році наводилось

більше 250 різноманітних визначень цього поняття. До недавнього часу кількість, за різними оцінками, коливалась від трьохсот до понад тисячу [9, с.221; 24, с.12; 57 с.10; 92, с.16; 98, с.10; 136, с.13]. В одному випадку культура трактується як сукупність благ "другої" природи (тобто створених людиною), в іншому – як позаісторичні "вічні" утворення, не пов'язані з суспільним розвитком, в третьому – як система духовних цінностей, що проповідується суспільством, і т.д. [104, с.16]. Поняття "культура" також означає історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і схильностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, а також у створюваних ними матеріальних чи духовних цінностях [262, с.292-293]. Привертає увагу спроба визначення поняття "культура" у контексті діалогізму. Так, В. Біблер наголошує: "Культура – форма одночасного буття й спілкування людей різних – минулих, теперішніх й майбутніх культур, форма діалогу й взаємопородження цих культур... Культура – форма самодетермінації індивіда як особистості, форма самодетермінації нашого життя, свідомості, мислення; ...Культура – це відтворення "світу вперше" [28, с.289-290]. За іншим визначенням, культура, – це сфера опредмечування людських сутнісних сил, почуттєва психологія людини, набуте людиною багатство духовності і життєдіяльності [133, с.14]. Пізніші дослідники, втім, майже відмовилися від критичного аналізу всіх численних понять культури, пошуку серед них "правильного", й натомість підкреслюють мультидискурсивність самого терміна "культура", іншими словами, набуття ним різних значень залежно від дискурсу, в якому термін використовується [54, с.8]. На нашу думку, різноплановість підходів до поняття культури підкреслює складну природу цього явища, комплексне охоплення ним сфери життєдіяльності людини, реальності її існування.

Вимовляючи слово "культура" завжди і обов'язково маємо на увазі один з трьох способів чи форм її буття. Перший – культуру як продукт діяльності, як деяку предметну реальність, другий – культуру як діяльність (2). Наприклад, книжка – культура як предметна реальність. Її написання чи

прочитання – культура в якості діяльності. Окрім цього, слід враховувати, що людська діяльність може бути внутрішньою і зовнішньою, і це теж єдністю з форм буття культури. Те ж написання книжки – зовнішня діяльність. Сформована в людині через образи, ідеї, поняття – це внутрішня діяльність. Нічого, крім предметної реальності, внутрішньої та зовнішньої діяльності, домислити до культури неможливо, нічого іншого в ній немає. Вона – людська реальність, а не лише природна даність [224, с.19].

Культура реалізується як творча діяльність у процесі діалогічного спілкування зі світом, з іншими культурами. Культура як діалог передбачає єдність діалогічної свідомості й діалогічності мислення. Діалог, вважає В. Біблер, необхідно розуміти як визначення гуманітарного мислення, взятого у його всезагальності [28, с.300]. Творча продуктивна людська діяльність здійснюється на засадах міжсуб'єктних відносин, полікультурного діалогу, виявляючись у нових матеріальних і духовних цінностях суспільного значення [277, с.130].

Відповідно до них культуру поділяють на матеріальну і духовну, засновану на двох основних видах виробництва – матеріального і духовного. Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати (знаряддя праці, житло, предмети повсякденного побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку тощо). Духовна культура охоплює сферу свідомості, духовного виробництва (пізнання, моральність, виховання і освіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію). І. Фролов дотримується позиції, що матеріальна діяльність є формою об'єктивної духовної діяльності [33, с.446]. Гармонійний розвиток культури природно передбачає органічну єдність матеріальної і духовної культур.

Культура охоплює не лише предметні результати діяльності людей (машини, технічні споруди, результати пізнання, твори мистецтва, норми права і моралі і т.д.), але й суб'єктивні людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання і уміння, виробничі і професійні навички,

рівень інтелектуального, естетичного і етичного розвитку, світогляд, способи і форми взаємного спілкування людей в рамках колективу і суспільства).

У широкому розумінні культура об'єднує як матеріальні, так і духовні цінності життєдіяльності, створені самою людиною. Матеріальна і духовна реальність, створена творчою працею, тобто духовні та матеріальні цінності мають не природне походження, а задумані і створені людиною як творцем, хоча, звичайно, вона використовує для цього як початковий матеріал об'єкти, енергію або сировину природи і діє в згоді із законами природи. Г. Волков зазначає, що продукти попередньої діяльності та способи діяння стають культурними, якщо підпорядковуються меті розвитку людини, набувають людинотворчої функції, а значить культура за такого підходу визначається, як створене й накопичене людством багатство (матеріальне і духовне), яке служить подальшому розвитку здібностей, примноженню творчих можливостей людини [43, с.76].

Внаслідок того, що людина, за своєю природою істота духовно-матеріальна, вона споживає як матеріальні, так і духовні цінності. Для задоволення матеріальних потреб вона продукує і споживає їжу, одяг, житло, техніку, матеріали, будівлі, споруди, дороги тощо. Для задоволення духовних потреб вона створює художні цінності, етичні і естетичні ідеали, політичні, ідеологічні і релігійні ідеали, науку і мистецтво. Тобто діяльність людини розповсюджується на всі сфери як матеріальної, так і духовної культури. Але ми погоджуємось з А. Вебером, який висловив теоретичне припущення, що духовна культура людини є зародком матеріальної культури, а саме духовне начало породжує реальний зміст матеріального і підкреслює значну сутність буття суспільства [266, с.216]. Таким чином, особистість можна розцінювати як початковий системотворчий чинник розвитку культури. Людина створює і використовує світ речей і світ ідей, який обертається навколо неї; її роль - це роль творця, а місце її в культурі - це місце центру світобудови цінностей, тобто центру культури. Людина творить культуру, відтворює і використовує її як засіб для власного розвитку.

Вона архітектор, будівник і мешканець того природного світу, який, як зазначає П. Гуревич, часто називають "другою природою", "штучно створеним" життєвим середовищем людства [57, с.10]. Це та реальність, яка до людини не існувала, реальність, яка виникає, живе і розвивається разом з людиною і яка буде існувати доти, доки буде існувати людство.

Гармонійне поєднання матеріально-технічних можливостей і творчих задумів людини у суспільстві існує не завжди, але коли це стає об'єктивно можливим, культура розвивається в оптимальних і збалансованих формах. Якщо гармонії немає – культура стає нестійкою, незбалансованою і страждає або інерційністю і консервативністю, або утопічністю і революціонізмом.

Як зазначає Д. Керімов, не існує єдиного погляду і на обсяг факторів, що створюють культуру: від безмежних (матеріальне та духовне багатства, накопичені людством за всю його історію) до вкрай вузьких (світогляд чи поведінка, ціннісні орієнтації чи дії). І в визначенні ознак, що характеризують культуру, висувуються найрізноманітніші судження – як процес творчої діяльності, чи спосіб діяльності, як матеріальне чи духовне виробництво, як функціонування чи вдосконалення особистості, як своєрідна сфера взаємовідносин людей чи універсальний засіб суспільного життя тощо [104, с.16]. Безперечним є той факт, що культура – це саме те, що відрізняє людську спільноту від спільнот будь-яких інших відомих нам живих істот, це характеристика способу життєдіяльності людей, а не тварин. Культуру можна назвати другою природою особистісного буття людини, оскільки вона утворює середовище існування і спілкування, необхідну кожному індивідууму і кожній спільноті людей. Таким чином, функція, призначення терміна "культура" в науці від початку полягає в тому, що він служить засобом, за допомогою якого виражається ідея культури як сфери розвитку "людськості", "людської природи", "людського буття", "людських начал в людині", створеної людиною "другої природи" – в протиріччя природному, стихійному, тваринному буттю. Зрозуміти сутність культури можливо лише через призму діяльнісно-людиномірного принципу, діяльності народів, що

населяють планету [24, с.9,11; 92, с.8; 98, с.14; 136, с.13].

Розвиток поняття культури відбувався історично. Термін "культура" бере свій початок від латинського слова "cultura" ("обробіток, виховання, освіта, розвиток, вирощування, обробка"), і спочатку позначав обробіток людиною землі. У цьому значенні акцентується важлива увага на єдності культури, людини і її діяльності. Потім відбулось розширення змісту цього терміна. Як зазначає В. Стьопін, ним стали також позначати процеси і результати обробітку матеріалів природи в різних ремеслах, а потім в епоху античності – і процеси виховання та навчання людини. Елліни поняттям вихованість підкреслювали свою головну відмінність від "некультурних" варварів. Уперше в літературі лексема "культура" як теоретичний постулат була вжита в роботі римського оратора і філософа Цицерона "Тускуланські диспути" у 45р. до н.е. Він пов'язував її з впливом на людський розум, з заняттям філософією і вважав, що "філософія є культурою душі". В середні віки поняття культури було пов'язане з позначенням всього штучного, створеного людиною на противагу природному. З'явилися поняття "духовна культура", "розумова культура". З XVII ст. в німецькій просвітницькій думці (С. Пуффендорф) поняття "культура" використовувалось більш широко – для всього, що створено людиною і що існує поряд з природою, не спотвореною людиною [243,с.62; 85, с.12; 92, с.16; 277, с.130].

Починаючи з другої половини XVIII ст., "культуру" почали розглядати як важливий аспект життя суспільства, пов'язаний зі способом здійснення людської діяльності, що характеризує відмінність людського буття від тваринного існування. В цей час термін набуває наукового виразу. В науці Нового часу формується уявлення, що між природою і особистістю існує особливий світ людської діяльності, який називають "культурою" [92, с.16]. Виникає декілька напрямів у розробці проблематики культури. В першому з них культура розглядалась як процес розвитку людського розуму і розумних форм життя, що протистояли дикості і варварству первісного буття людства, так званий принцип "соціального натуралізму", відповідно до якого

культура – це міра пристосованості людей до природних законів людського життя [124, с.65] (французькі просвітителі); як історичний розвиток людської духовності – еволюція моральної, естетичної, релігійної, філософської, наукової, правової і політичної свідомості, що забезпечує прогрес людства (німецький класичний ідеалізм – Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель – як зазначається у спеціальній літературі, саме Гегель провів гносеологізацію культури, звів ставлення людини до культури у пізнавально-духовне освоєння [34, с.187]); німецький романтизм – Шиллер, Шлегель; німецьке Просвітництво – Лессінг, Гердер). Другий напрям акцентував увагу не на поступальному історичному розвитку культури, а на її особливостях в різних типах суспільства, розглядаючи різні культури як автономні системи цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Ріккерт, Кассіер, Вебер). У подальшому цей напрям продовжили Данілевський, Сорокін, Тойнбі, Шпенглер. Разом з тим було розширене розуміння культури шляхом включення в неї всього багатства матеріальної культури, етнічних звичаїв, різноманіття мов та символічних систем. Саме у XVII-XVIII ст. сформувався той зміст значень слова “культура”, до якого ми звикли, а саме: 1) процес інтелектуального, духовного, естетичного розвитку; 2) “увесь спосіб життя” певної спільноти; 3) сукупність творів та процесів (практик) інтелектуальної та мистецької діяльності. Наприкінці XIX та в першій половині XX ст. при вивченні проблематики культури почали активно використовувати досягнення антропології, етнології, теорії систем, семіотики і теорії інформації. Сьогодні в науці існують три основних підходи до вивчення феномену культури: антропологічний, філософський, соціологічний [243, с.62; 169, с.19; 54, с.7].

Значний внесок у розвиток теорії культури зроблений культурною антропологією, яка відкрила важливі проблеми взаємовпливу різноманітного типу культур. Антропологія займається порівняльним вивченням суспільства і людини. Поняття "культура" в антропології розглядається, як правило, в трьох аспектах: культурне становлення (просвіта) суспільства і людини;

сукупність (цілісність) суспільних і людських звичаїв, традицій тощо; природна цілісність, (система), що протистоїть іншим культурним цілісностям. Проте основною культурологічною цінністю є розуміння культури (чужої чи своєї) [215, с.11]. Для антропологічної концепції є характерним розуміння культури як цілісного способу життя певної спільноти, складної динамічної системи, до якої належать її вірування та звичаї, господарчі та дозвіллеві практики, мораль та цінності, уся сукупність набутих чи створених цією спільнотою знань, понять, мистецьких творів та продуктів інтелектуальної діяльності тощо [54, с.9-14]. Згідно з антропологічною концепцією право вважається одним з елементів культурного середовища, відносно самостійною системою цінностей, а культура – способом соціального життя (на відміну від “неокультуреного”, природного існування, поза свідомістю і діяльністю людей).

За А. Вебером, культура – це сукупність духовних символів, що не підлягають ніякій утилітарній меті. К. Леві-Строс вважає головним проявом культури мову. А за Е. Кассіером культура – це форма розумової діяльності, спрямована на створення і усвідомлення символічних форм. Ж. Марітен вважає, що основу всього цінного в культурі складає релігія. А. Моль, в свою чергу, визначає культуру, як інтелектуальний аспект штучного середовища, яке створюється людиною в процесі її життєдіяльності [9, с.221]. У визначенні А. Кребера і К. Клакхона культура є результатом діяльності людей, а Л. Уайт вважав, що культура являє собою клас предметів і явищ, які залежать від здатності людини до символізації, і являє собою цілісну організаційну форму буття людей [24, с.12]. Цікавим є бачення культури через категорію часу, запропоноване С. Кримським, Б. Парахонським, В. Мейзерським. Для них культура є також системою збереження в життєдіяльності людини сучасних цінностей людського буття, які втрачаються в минулому і майбутньому. В цьому сенсі культура виступає способом побудови життя людини за рахунок досвіду сотень минулих поколінь, за рахунок реалізованих і – що особливо важливо – нереалізованих

можливостей історичної діяльності [133, с.32].

Сучасний погляд на культуру походить з її плуралістичності: неможливо ігнорувати факт багатообразності культур, їх якісної різниці і національної своєрідності. Філософія культури (культурфілософія), як зазначає В. Розін, визнає різні культури і їх цінність, спрямовує їх вивчення, сприяє здоров'ю культури, тобто намагається діяти у відповідності з культурними цінностями. По відношенню до наук про культуру та історію культури філософія культури здійснює важливу методологічну та аксіологічну функції [215, с.22]. Дослідження з філософії культури з'явилися в середині 60-х років і отримали найбільший розвиток в 70-ті роки. Зараз спостерігається створення єдиної культурологічної теорії. Найбільше поширення отримали концепції культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей; як втілення ідеалів у реальність (досягальний підхід, ціннісна (аксіологічна) концепція); як творчої діяльності людини, результат її життєдіяльності, що відображається в усьому суспільстві (діяльнісний підхід); як цілісний спосіб життя певної спільноти (антропологічний підхід); як специфічний спосіб людської діяльності, певний рівень виробництва і відновлення суспільного життя (технологічний підхід); міра узгодженості волі і свідомості людей з природними законами людського життя (принцип соціального натуралізму, відповідно до якого не буття визначає свідомість, а культура людей визначає і їх буття, і їх свідомість, а також економіку, політику, право, мораль, релігію, науку, мистецтво – "яка культура, таке й життя) [169, с.20; 136, с.13; 125, с.85].

В радянській науковій літературі з середини 60-х років культуру розглядали з точки зору досягального підходу як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людиною. Така аксіологічна концепція відрізняється невизначеністю, оскільки відсутні чітко визначені критерії того, що вважати цінностями культури. Аксіологічна інтерпретація культури полягає у виявленні тієї сфери буття людини, яку можна назвати світом цінностей. До цього світу, з точки зору прихильників цієї концепції, і

застосовується поняття культури. Воно є підсумком попередньої діяльності людини, що являє собою складну ієрархію значимих для конкретного суспільного організму духовних і матеріальних надбань. Культура покликана бути інструментом духовного вдосконалення людини, і тому до неї відноситься лише те, що підносить гідність людини і сприяє її розвитку. Як наслідок, будь-який результат діяльності людського розуму заслуговує на те, щоб бути надбанням культури. Культура втілює сукупність кращих витворів людського духу, вищих духовних цінностей, створених людиною. Аксіологічний погляд на культуру звужує її сферу, відносячи до неї лише цінності, тобто позитивні, "добрі" результати діяльності людей [125,с.12; 98, с.16].

Прихильники діяльнісної концепції, що є досить поширеною, особливо у вітчизняній філософії і культурології, вбачають у такому трактуванні культури певну обмеженість, оскільки воно не охоплює її діалектичної природи. Вони розглядають культуру в контексті особистісного становлення та як універсальний засіб суспільного життя, вважаючи людську діяльність основою культури та дійсною субстанцією людської історії. Суть діяльнісної парадигми полягає у визнанні в якості вихідної аксіоми діяльності людей як способу існування суспільства, кожного соціального утворення або процесу. "В суспільстві будь-які форми буття, починаючи від суспільних відносин і закінчуючи теоретичним відтворенням об'єкта, можуть існувати єдино можливим способом – через діяльність людей і в їх діяльності" – таким є один з варіантів формулювання діяльнісної парадигми [161, с.193]. Родовими ознаками людської діяльності є: її перетворювальний, творчий характер; універсалізм, здатність творити в масштабах історії; динамізм, висока інтенсивність людського життя, її спрямованість у майбутнє. Культура виступає як процес творчої діяльності або як специфічний спосіб людської діяльності. Для діяльнісної концепції характерним є гуманістичне скерування; її автори намагаються акцентувати фундаментальну роль особистості як творчого начала в історії людства [135,

с.13; 92, с.20; 139, с.18]. На діяльнісному розумінні культури ґрунтується також позиція українського дослідника І.Геля, який вважає культуру сукупністю ідеалів та символів, норм і засад, надбань і цінностей, органіцією та способами людської діяльності в сферах духовній та матеріальній, створених, досягнутих та засвоєних нацією (чи людством) протягом усієї своєї історії [50, с.32].

Філософія культури разом із загальносоціологічною теорією є основою для соціології культури. Якщо філософія культури вивчає загальні закономірності розвитку культури в суспільстві, то предметом соціології культури є особливості її функціонування в конкретних соціально-історичних умовах і особистісні форми прояву в соціальних структурах [169, с.19,25].

Тому, на нашу думку, досить актуальним є запропоноване Д. Керімовим визначення культури як цивілізованого способу життя, системи загальнолюдських духовно-моральних цінностей, у відповідності з якими відбуваються взаємовідносини між всебічно розвиненими людьми, їх порядністю у вчинках, поведінці і діяльності [104, с.17]. Таке визначення вказує на всезагальність, універсальність, динамічність культури та вільний прояв кожної окремої особистості.

Втім, не слід забувати про ще один сучасний, “галузевий” вжиток терміна “культура” на відміну від згаданих вище тих чи інших варіантів “антропологічного” поняття. “Галузева” концепція визначає культуру як особливий культурний “сектор” або “галузь” суспільного життя. Таке визначення теж пройшло досить довгу еволюцію – від традиційних уявлень про культуру як передусім “високе” мистецтво та культурно-історичну спадщину до прийнятої нині в більшості розвинених країн досить широкої концепції, в якій різниця між “високою” та “низькою” (масовою, популярною) культурою майже втратила сенс. Те ж сталося з принциповим розмежуванням культури комерційної та “чистого мистецтва”. Власне, з “галузевого” (але витлумаченого в дусі такого собі ціннісно-класового

вертикалізму) уявлення про культуру виходили свого часу такі консервативні західні теоретики культури, як Метью Арнолд, Т. Еліот, Х. Ортега-і-Гассет. Для них саме високорозвинена духовна культура, творена і споживана переважно у вищих прошарках суспільства, була єдиною вартою наймення “культури”. З “галузевого” розуміння виходили, вочевидь, і творці адміністративних інституцій більшості європейських держав, що здійснюють активну державну культурну політику: сама вже типова структура “міністерства культури” віддзеркалює розуміння владою того, що належить до культурної сфери, чи то пак “галузі культури”: театри та інші мистецькі заклади, музеї, бібліотеки, історичні пам’ятки, в деяких випадках – гуманітарні вищі навчальні заклади, видавництва, або навіть державні теле- та радіоканали тощо [54, с.9-10].

Поняття "культура" сьогодні все частіше використовується для характеристики творчих сил і можливостей людини, її єдності з природою та суспільством. Так, І. Іванніков визначає культуру як освоєння людьми наявних результатів творчості, тобто перетворення їх у спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності. Форми і способи мислення, що склались в суспільстві – це показник культури людини, групи індивідів і суспільства [85, с.12]. Така різноманітність підходів пояснюється складністю філософського осмислення цього феномену, а також відмінностями у способах досліджень.

Кожний з вищезазначених культурфілософських підходів є валентним і для культурології права та відводить визначене місце праву по відношенню до культури. Так, згідно з “галузевим” підходом, культура є лише однією з галузей позитивного права, детермінується ним. Право є домінуючим та визначає напрями культурної політики в державі. Досягнення мети цього дисертаційного дослідження вбачається нездійсненим за умови такого підходу до місця феноменів права і культури. Навпаки, використання вищевказаних культурфілософських концепцій у їх системі дозволить творчо та конструктивно підійти до розуміння права та намітити шляхи його

перетворення у відповідності з вимогами природного, культурного та соціального середовища.

З середини ХХ століття акценти досліджень у галузі культури поступово зміщуються на мультиплікативний підхід до цивілізаційної тематики, і мова при цьому вже йде частіше не про культуру, а про культури. Іншими словами, мова йде про різноманіття культур в історичному процесі.

У цьому аспекті поняття культури вживається для характеристики матеріального і духовного рівня розвитку певних історичних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних спільнот, народностей і націй (наприклад, антична культура, культура майя), а також специфічних сфер діяльності або життя (культура праці, художня культура, культура побуту). У більш вузькому значенні термін "культура" відносять тільки до сфери духовного життя людей.

Аналізуючи явища матеріальної та духовної культури, слід зупинитись на понятті культури особи. Існує думка, що культура людини – це вияв внутрішнього морально-етичного змісту сутності існування індивіда у суспільстві [267, с.186]. Людина творить певні матеріальні та духовні цінності, які використовуються індивідами, і ці об'єкти є носіями зовнішнього вияву культури особи.

Людина по-різному може реалізувати своє творче начало, і повнота її творчого самовираження досягається через створення та використання різних культурних надбань. На нашу думку, обсяг використання різних культурних надбань людиною відображає рівень її культури. В кожному з цих надбань по-своєму виражається суть людського буття.

Зазначене різноманіття підходів та визначень поняття культури може бути зрештою зведене до чотирьох основних визначень:

- 1) культура – це творчі здібності людини;
- 2) культура – це творча діяльність людини, спеціальні зусилля людей, у результаті яких їхні здібності і таланти перетворюються в об'єктивні матеріальні і духовні цінності;

3) культура – сукупність створених людиною цінностей;

4) культура – процес духовного збагачення людини, динаміка перетворення наявних цінностей у духовне надбання індивідумів.

Різноманіття культур, їх несхожість і унікальність досліджує культурологія. Предметом її дослідження є, по-перше, культури в цілому, по-друге, окремі явища культури (матеріальна культура, духовна, побут, мистецтво, релігія тощо) [215, с.3]. Б. Чичерін стверджує, що культурологія є однією із небагатьох наук, сфера застосування яких поширюється на всі без перебільшення, ланки суспільного життя, тому, що виділяється культура особистості, моралі, поведінки, почуттів, діяльності, права і, навіть, культура думки та свідомості людини [279, с.341].

Сприймаючи історичний процес як різноманіття культур, людство розглядає його як поліцентричне утворення, паростки якого мають тенденцію до поступового зближення, а "лімітом" цього процесу виступає єднання у вигляді однієї планетарної, глобальної цивілізації [267, с.423]. Цивілізація охоплює всю "видиму" епоху людства (в ній ми живемо і зараз), має триваючу висхідну лінію розвитку, яка поділяється на декілька стадій. Тому можемо говорити про "початкові стадії" цивілізації, про "високу цивілізацію" тощо. В цьому ж плані термін "цивілізація" застосовується для позначення окремих, здебільшого самобутніх ареалів розвитку суспільства тієї чи іншої епохи. Відповідно й історичний процес постає не як одне неподільне ціле, а як сукупність співіснуючих соціокультурних формоутворень, локалізованих у соціальному просторі і часі [267, с.419; 31, с.40].

Як зазначає В. Стьопін, в історичному розвитку культури була своя внутрішня логіка. Рух думки відбувався від ототожнення культури з усім, що створене людиною, до аналізу людської активності (діяльності, поведінки і спілкування) [243, с.62]. Завдяки їй створюється надприродна сфера людського буття, штучне як протилежність природному – цивілізація. Характерним в цьому відношенні є думка Ф. Мінюшева про те, що

цивілізація є штучним світом, створеним працею, діяльністю людей. Все, що в цивілізації скеровано проти людини, її життя, фізичне і духовне здоров'я, не може бути віднесено до культури. Культура – не весь штучний світ, до неї належить лише дійсно людське в цивілізації, все те, що має розумну основу [237, с.8].

Термін "цивілізація" походить з латинської мови. Його етимологія пов'язана з такими поняттями, як "civiles" (громадянський), "civis" (громадянин), "civitas" (громадянське суспільство), що характеризує приналежність до громадянського (міського) життя. Цивілізаційні проблеми набули актуальності у вітчизняній історичній науці ще у 70-х р.р. і означали визнання обмеженості, односторонності економічних, формаційних підходів, що панували раніше у суспільних науках [267, с.417-419; 132, с.5].

Сьогодні у спеціальній літературі зустрічаємо багато трактувань поняття "цивілізація". Загальновідомим є визначення цивілізації як рівня суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, наступного ступеня суспільного розвитку після варварства. Поширеним є також розуміння цивілізації як нинішньої епохи розвитку людства, що почалась ще в античності, коли, перейшовши від привласнення до виробництва у господарстві і наростивши власну економічну основу, суспільство набуло ознак органічної саморозвиненої системи. Проходячи ряд етапів, ступенів, воно на власній основі почало самостійно розвиватися на шляху соціального прогресу [6, с.51]. В. Бачинін розуміє цивілізацію як штучну, антропогенну багатоцільову соціальну систему, що намагається перебувати в урівноважено-динамічному стані, є здатною до саморегуляції і самовдосконалення, яка здійснює постійні зусилля щодо блокування наявних небезпек, деструкцій і хаосу. Ключовим принципом цивілізації є принцип соціального порядку [22, с.245-246].

У цілому саме культурологічний підхід до визначення поняття "цивілізація" є превалюючим. У більшості словників ця лексема інтерпретується як синонім до поняття "культура". В ширшому значенні під

ним розуміють сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства в його історичному розвитку, у вузькому – лише матеріальну культуру. Тому більшість вчених схильні визначати цивілізацію як цілісне конкретно-історичне утворення, що відрізняється характером свого відношення до природи і внутрішніми особливостями самої культури [135, с.114].

Цивілізація виникає з первісного стану суспільства у зв'язку з удосконаленням виробництва, з поділом праці, з різким підвищенням його продуктивності, з все потужнішим застосуванням інтелекту тощо. Серед факторів, які характеризують цивілізацію, основними і первинними є два: матеріальний – поява надлишкового продукту в матеріальному виробництві; гуманітарний – відокремлення окремої людини від "цілого", набуття ним якості автономної особистості, самостійного індивіда з соціально обумовленою необхідністю забезпечення його свободи [6, с.40].

Безперечно, цивілізація і культура завжди були взаємозаними та взаємозалежними поняттями. Як зазначає В. Бачинін, вони, вирішуючи подібні завдання на основі доповнення і функціональної асиметрії, були завжди взаємонеобхідними. Причому цивілізація виступає певною зовнішньою механічною структурою, сукупністю матеріально-практичних, структурно-організаційних основ по відношенню до культури. Якщо культура – це світ цілей людського існування, то цивілізація – це світ засобів, які служать досягненню поставлених цілей [21, с.170].

У такому контексті культура – це ціннісно зорієнтована, динамічна сторона діяльності, процес скерованого на суспільний добробут соціального вивільнення людини як суб'єкта історичної творчості. На відміну від неї, цивілізація – це стала кристалізована сторона діяльності, сукупність її об'єктивованих результатів [139, с.24]. В ідеалі взаємовідносини культури і цивілізації мисляться як гармонія. Цивілізація – не самоціль, а необхідний базис культурного прогресу: якщо цивілізація виходить з-під контролю культури, вона деградує [266, с.409]. Тому цивілізація повинна бути перш за все „культурною”, базуватися на надбаннях як духовної, так і матеріальної

культури людства.

Але не викликає сумніву, що цивілізація і культура – не дві системи, а одна, єдина континуальна реальність. Вони є надбіологічними формами життя, "світу людини". Нерозривними є і зв'язки, що споріднюють їх: культура творить цивілізацію [139, с.19]. Як зазначає В. Бачинін, немає жодної людини, яка б існувала в одній сфері і була б абсолютно чужа іншій. Кожна людина одночасно перебуває в середині і цивілізації, і культури, в просторі єдиного нормативно-цінносного континууму [21, с.171]. Цивілізація, як і варварство, є вторинною по відношенню до культури, це її результат, в якому культура відчужується від самої себе, завершує себе в чомусь іншому. І якщо варварство може бути розцінене як занепад культури в провалля, то цивілізація – як поступове сповзання, досить благополучне, що здійснюється за логікою "вверх по сходинках, що ведуть вниз" [224, с.19].

Отже, культура – це ті матеріальні і духовні надбання, що оточують людину – це її "друга природа". Цивілізація виникає на певному ступені розвитку культури і є похідною від неї. Цивілізація, на нашу думку, це певна сукупність умов існування – "вимог часу" до індивіда, суспільства і до культури в цілому, які зумовлюються рівнем розвитку культури. Зазначене підкреслює органічну єдність та нерозривність цивілізації з правом. Останнє теж являє собою певну сукупність вимог як до суспільства, так і до окремих осіб, які відповідають вимогам часу. Цивілізація визначає напрями руху культури, певні критерії та нормативи, за якими можна судити про той чи інший рівень "цивілізованості" суспільства.

Попри їхню нерозривність вони перебувають у постійному протистоянні. Виникнувши як результат розвитку культури, сьогодні цивілізація диктує напрями її розвитку, здебільшого через право ставлячи вимоги як до індивіда, так до суспільства і держави в цілому. У свою чергу, ці вимоги ґрунтуються на рівні розвитку тієї чи іншої культури.

Культура має свою структуру. Але коли ми починаємо деталізувати, структуризувати визначену сферу культури, то різних визначених моделей

з'являється дуже багато. Так, за словами сучасних західних культурологів Ф. Меріла та Н. Елдріджа, “культура є сукупність групових сподівань, звичаїв, моральних засад, цінностей, традицій та інших психологічних елементів... Фундаментальна основа культури перебуває в умах людей, а не в якихось зовнішніх виявах”. Французький культуролог К. Дюпуї зазначає, що культурі притаманні два фактори, які значною мірою визначають структуру та взаємодію елементів будь-якого суспільства: ідеологія (світогляд, система цінностей, соціальні структури, традиції, моделі поведінки) та довкілля (як природний та суспільний контекст культурних процесів), на який накладається система уявлень про світ, міфи та вірування. Структура культури, таким чином, охоплює кілька рівнів: ідеологія, довкілля; світогляд, уявлення про світ; система цінностей; політичні, господарчі, суспільні структури, традиції; моделі поведінки, людські потреби та сподівання [54, с.12-13]. Російський культуролог Е. Орлова пише, що культура розуміється як породжений людьми зміст суспільного життя. Відповідно поняття “культура” включає: об’єкти, створені людьми (фізичні предмети, теорії, художні образи, буденні уявлення), та природні, використовувані ними; зміст (знання та навички, нормативні уявлення) різних типів організації суспільної взаємодії (суспільний розподіл праці, соціальні інститути, неформальні об’єднання тощо); критерії оцінки суспільного і культурного життя. Тобто спосіб життя визначається як спосіб організації людьми своєї життєдіяльності в культурному середовищі [183, с.5-23]. Отже, існує багато різноманітних підходів до визначення структури культури.

Для з’ясування онтології права як феномену культури, слід зупинитись на елементах, які визначали і визначають становлення, існування і розвиток культури. Ними є певні системи культурних цінностей, які виникали на різних етапах її розвитку. Спочатку вони були включені в контекст духовної культури, але потім розвиток призводить до все більш глибокої спеціалізації і відокремлення. У сучасній культурі можна говорити про їх відносну самостійність і про взаємозв’язок. Так трапилося з

міфологією, релігією, мораллю, правом, наукою тощо. Хоча на перший погляд зазначені культурні системи належать до різних сфер життєдіяльності суспільства, проте кожна з них задає певні норми, критерії відносин у відповідній галузі. Така нормативність є одним із чинників, що обумовлюють їх структурну взаємодію в середині культури як системи.

Вважається, що ще до виникнення письмових джерел права, окремі його прояви вже були притаманними культурі людського суспільства.

Перш за все варто було б згадати феномен тотемізму (тотем і табу), який був одним з перших (якщо взагалі не першим) регулятивом людської життєдіяльності.

“Тотемізм” розуміють як комплекс вірувань і обрядів родового суспільства, пов’язаних з уявленнями про кровну спорідненість між групами людей (звично, родами) і так званими тотемами – видами тварин і рослин (рідше явищами природи і предметами неживої природи); кожний рід носив назву свого тотема. Його не можна було знищувати і використовувати як їжу. В цій формі свідомості відбилося інстинктивне відчуття людиною органічної єдності з природою. Предки людини, визначені міфологічною свідомістю в якості тотему, вважались священними і недоторканими істотами [9, с.117].

Табу – це система заборон на вчинення певних дій (застосування певних предметів, виголошення певних слів тощо), порушення яких, за містичними уявленнями, карається надприродними силами. Базуючись на міфологічній свідомості, тотеми і табу функціонували здебільшого як категорична заборона певних дій чи вчинків, порушення яких нібито неминуче призводить до тяжкої кари (хвороби чи навіть смерті) фантастичними духами і богами. Інститут табу відрізнявся жорсткою беззаперечною силою і мав біологічні стихійно-природні, господарські, моральні, релігійно-обрядові підвалини. За переконаннями деяких авторів, вони є зародками правових норм. Система тотему і табу визначала сферу дозволеної поведінки, виконували функцію громадського контролю. Припускають, що табу стали передумовою формування в подальшому таких

суттєвих елементів структури права, як загальні юридичні заборони [6, с.39].

Міф – переказ, що передає вірування древніх народів про походження світу і явищ природи, про богів і легендарних героїв. Під міфологією розуміють сукупність міфів, що виникали у всіх народів світу на стадії, коли людина, не володіючи розвиненими способами виробництва і науковими здобутками, відчувала своє безсилля в боротьбі із силами природи і створювала в своїй уяві надприродний світ. Міф – найбільш давня система цінностей. Він виступає формою творчого впорядкування і навіть пізнання дійсності. Міф є однією з перших історичних форм культури, зміною духовного життя людини, яка зберігається і тоді, коли міф втрачає своє абсолютне панування. На думку В. Йорданського, одночасно зі становленням культури відбувалась первинна організація простору, в якому існувало молоде суспільство. Цей простір складався з двох постійно взаємодіючих сфер: невеликого обжитого людьми ядра і великого таємничого світу навколо. Їм відповідали дві взаємопов'язані сфери в системі поглядів древньої людини – міфічна і соціальна, причому друга в певний момент виникла з першої, зайняла певне місце [90, с.37]. Міфи мали глибокі знання людини про навколишнє середовище, про місце людини в природі. Слід зазначити, що, як правило, людина в міфах була частиною природи, а не як "повелитель", "творець", "перетворювач тощо"[37, с.59]. К. Леві-Стросс писав: "міф є відображенням буденного досвіду, є перевернутим на потойбічний світ і образ останнього стає способом пояснення, оцінки і нормальним зразком поведінки, практичної діяльності людей у світі щоденного досвіду" [138, с.34]. Загальна сутність міфу полягає в тому, що він являє собою несвідоме змістовне поріднення людини з силами безпосереднього буття, будь то буття природи або суспільства.

Якщо міф виступає як єдина форма культури, то це споріднення призводить до того, що людина не відрізняє змісту від природної властивості, а змістовний (асоціативний) зв'язок від причинно-слідчого.

Міфологію складають розповіді про становлення людської культури,

де знайшли відображення величні періоди людської історії: початок протиставлення людиною себе дикій природі і відокремлення соціального, обжитого людьми простору з дикого простору (природи), який сприймався міфічним, протилежний за всіма ознаками соціальному [90, с.37]. В міфі все одухотворене, і природа виступає як світ дикого простору, в якому діють грізні міфологічні істоти – демони і боги на противагу добру – частки світу, де протікає життєдіяльність людей. Міфологія трактувалася в нашій науці як спосіб розуміння і природної, і соціальної дійсності на ранніх історичних стадіях суспільного розвитку [262, с.377]. Вважається, що загалом культура рухається від міфу до логосу, тобто від вигадки і умовності до знання, до закону. У цьому плані в сучасній культурі міф відіграє архаїчну роль, а його цінності й ідеали мають рудиментарне значення. Розвиток науки і цивілізації часто знецінює міф, ілюструє неадекватність регулятивних функцій і цінностей міфу сутності сучасної соціокультурної дійсності. Однак це не означає, що міф вичерпав себе. У цінностях міфу почуттєве і раціональне подані злито, що є малоймовірним для інших засобів культури ХХ століття. Фантазія і вигадка дозволяють легко долати несумісність змістів і форми, оскільки в міфі все є умовним і символічним. У ХХ столітті міфологія часто використовується як підсилювач цінностей, звичайно за рахунок їх гіпертрофування і фетишизації. Міф дозволяє загострювати той або інший аспект цінності, перебільшувати її, а, отже, підкреслювати і навіть перебільшувати. Сьогодні, безперечно, міф як соціальний регулятор, застарів. Проте важко недооцінювати його роль протягом багатьох епох існування людства.

Релігія – це віра в існування надприродних сил – бога або богів, духів, ангелів тощо. Релігія, як і міф, виражає потребу людини у відчутті своєї причетності до основ буття. У відповідності з безрелігійною точкою зору, релігія теж є елементом більш широкого цілого – культури. Вона синтезує і звичаї, і табу, і міфи, і традиції, перетворює їх в канони і формує особливе канонічне право [31, с.34]. Однак тепер свої основи людина шукає вже не в

безпосередньому бутті природи. Боги розвинених релігій знаходяться у сфері потойбічного (трансцендентного). На відміну від міфу, тут обожнюється не природа, а надприродні сили людини, і передусім, дух з його свободою і творчістю. Вміщуючи божественне по той бік природи і розуміючи його як надприродний абсолют, розвинена релігія звільняла людину від міфологічного злиття з природою і внутрішньої залежності від стихійних сил і пристрастей.

Релігія стала домінантною в культурі услід за міфом. Цінності світської культури і цінності релігії часто не є гармонійними і суперечать одне одному. Релігійна свідомість базується на вірі, що реалізується в трьох основних формах: віра в реальне буття надприродних істот – богів (наприклад, християни вірять в Ісуса Христа, мусульмани – в Магомета, буддисти – в Будду і т. ін.); віра в існування надприродних зв'язків між природними явищами (магія); віра в надприродні якості природних матеріальних предметів [9, с.119]. Віра є основою для формування всіх цінностей релігії. Культура, як правило, впливає на становлення релігії, але утвердившись, релігія починає змінювати культуру, і здійснює значний вплив на розвиток культури. Цінності релігії приймаються спільнотою єдиновірців, тому релігія діє передусім через мотиви консолідації, за рахунок одноманітної оцінки навколишньої дійсності, життєвих цілей, суті людини. Релігія встановлює градацію цінностей, надає їм святість і безумовність, що призводить до того, що вони впорядковуються по "вертикалі" – від земних і звичайних до божественних і небесних. Вимога постійного морального вдосконалення людини в руслі цінностей, що пропонуються релігією, вимагає регламентації вибору в межах гріха і справедливості. Це породжує тенденцію до консервації цінностей і культурних традицій, що може вести до соціальної стабілізації, але за рахунок заборони світських цінностей. Безперечно, релігія накладає певні обмеження на коло цінностей, що можуть належати людині. Проте це лише підкреслює її правову природу та велику силу, яка має вплив безпосередньо на думки людей, що прямо виражається в

регулюванні їх поведінки.

На відміну від релігійних, світські цінності більш умовні, вони легше зазнають перетворення і інтерпретації в дусі часу. В тій чи іншій інтелектуальній традиції, в тих чи інших мислителів безрелігійний погляд на місце релігії в культурі достатньо суттєво відрізняється. Сьогодні, залишаючись в межах культурологічного знання, ніхто не ризикнув би стверджувати, що релігія для культури є незначимою, тим більше зовсім не переконує заперечення будь-якої позитивної ролі релігії в культурному розвитку [224, с.29]. Але загальною тенденцією є поступове посилення процесів звільнення культури з-під впливу релігії.

Основні цінності релігії також є правовими за своїм змістом. І. Ісаєв доходить висновку, що в історичному часі існування закону починається ще з моменту його об'явлення людині Божою інстанцією. Цей акт можна назвати Першозаконом, джерелом, з якого починають творитися всі наступні акти. В біблійному трактуванні райське дерево життя (посаджене Богом посеред раю) повинно було рости "біля вічного часу". На посаджене там же в раю дерево пізнання добра і зла вказувалось як на заповідне і недоторкане: "оскільки в день, в який ти вкусиш від нього, смертю помреш"[Буття, 16,17]. Порушивши встановлену першозаконом заповідь, людина вступала в історично конечний час. Першозакон стоїть над часом та він передує знанню про добро і зло: це знання виникає лише після порушення закону під дією спокуси і в результаті спроби заборонного плоду [91, с.122]. Основна книга християн – Біблія – теж є правовою за змістом. Так, в одній з книг Старого Завіту зазначені 10 заповідей Бога, за якими повинно жити людство. Шість з них є морально-правового характеру [Вихід,20,12-17]. Далі, в цій книзі конкретизуються основні десять заповідей, говориться про відповідальність за кримінальні і релігійні злочини, про охорону власності, майна, про ставлення до рабів тощо. Тут же присутнє і формулювання принципу Таліону, який проголошує, що, якщо заподіяна шкода, то віддай "душу за душу, око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу, опік за опік, рану за

рану, забій за забій" [Вихід, 21-22; 23, 1-13].

Паралельно з міфом і релігією в історії культури існувало і діяло мистецтво, яке виникло як потреба людини в образно-символічному вияві і переживанні значущих моментів свого життя.

“Мистецтво” розуміють як один з різновидів людської діяльності, що полягає у художньо-творчому відображенні дійсності. В історії естетики сутність мистецтва тлумачилась як наслідування, почуттєвий вираз позачуттєвого. Мистецтво утворює для людини "другу реальність" – світ життєвих переживань, виражених спеціальними образно-символічними засобами. Залучення до цього світу, самовираження і самопізнання в ньому складають одну з найважливіших потреб людської душі.

Мистецтво створює свої цінності шляхом художньої діяльності, художнього осмислення дійсності. Завдання мистецтва зводиться до пізнання естетичного, до художньої інтерпретації автором явищ навколишнього світу. В художньому мисленні пізнавальна і оцінна діяльність не розділені і використовуються в єдності. Воно працює за допомогою системи образних засобів і створює похідну (вторинну) реальність – естетичні оцінки. Мистецтво збагачує культуру духовними цінностями через художнє виробництво, через створення суб'єктивних уявлень про світ, через систему образів, що символізують цінності й ідеали певного часу, певної епохи. В цьому значенні воно є подібним до права, яке теж уособлює цінності й ідеали, вироблені окремим народом та людством в цілому протягом історії його існування.

Роль мистецтва в розвитку культури є суперечливою. Воно конструктивне і деструктивне, воно може виховувати в душі піднесених ідеалів і навпаки. Загалом же мистецтво є здатним підтримувати відкритість системи цінностей, відвертість пошуку і вибору орієнтації в культурі, що зрештою виховує духовну незалежність людини, свободу духу, що є важливим потенціалом і чинником розвитку як культури, так і права в цілому.

Мистецтво покликане пізнавати естетичне, закони Істини, Краси, Справедливості, Добра. Завдяки йому створюються духовні та матеріальні цінності – певні еталони, взірці для різнобічної оцінки природних та соціальних явищ. Художні цінності завжди звернені до людського "Я". В цьому – як позитивні, так і негативні особливості, оскільки, відображаючись у свідомості і підсвідомості людського "Я", вони можуть породжувати як раціональні, так і ірраціональні мотиви та стимули до вибору поведінки людини.

Міркуючи про духовні складові культури, не можна не згадати філософію. Вважається, що філософія – це наука про найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства і мислення. Вона прагне виразити мудрість у формі думки (звідси її назва у дослівному перекладі: "любов до мудрості"). Філософія виникла як духовне подолання міфу, де мудрість була виражена в формах, що не допускають її критичного осмислення і раціонального доведення. Філософія прагне до раціонального пояснення всього буття. Але будучи одночасно вираженням мудрості, філософія звертається до граничних змістовних основ, бачить речі і весь світ в їх людському (ціннісно-змістовному) вимірі. Таким чином, філософія виступає теоретичним світоглядом і відтворює людські цінності, ставлення до навколишнього світу. Оскільки світ у змістовому вимірі є світом культури, філософія виступає його осмисленням. Різноманіття культур і можливість різних змістовних позицій в середині кожної культури призводять до різноманітності філософських вчень, нерідко взаємозаперечливих. Філософія, і, зокрема філософія права, виступає методологічною основою юридичної науки в цілому.

Наука – це сфера людської діяльності, функція якої – вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про навколишню дійсність; одна з форм суспільної свідомості; включає як діяльність, спрямовану на отримання нового знання, так і її результат – суму знань, що лежать в основі наукової картини світу. Метою науки є раціональна реконструкція світу на

основі осягнення його істотних закономірностей. Вона нерозривно пов'язана з філософією, яка виступає методологією загального наукового пізнання, а також дозволяє осмислити місце і роль як науки в цілому, так і юридичної науки зокрема, в культурі і суспільному житті.

Наука є особливим засобом продукування об'єктивних знань. Але об'єктивність не охоплює оцінного ставлення до об'єкта пізнання, тобто наука позбавляє об'єкт якого-небудь ціннісного значення для спостерігача. Саме в цьому виражається подібність науки до права, яке цікавиться лише об'єктивними особливостями суспільних відносин для вирішення завдань забезпечення формальної рівності всіх громадян перед законом. Наука, даючи знання людині, озброює її, дає їй силу. Але з якою метою застосовується ця сила? На це питання дає відповідь культура.

Гуманістична цінність та роль науки у формуванні культури не є однозначними. Вищою цінністю для науки є істина (аналогічно, для права є справедливість), в той час як вищою цінністю для культури є людина. Наука, будучи могутнім засобом раціоналізації людської праці, може з успіхом "автоматизувати" людину. Применшуючи інші форми істини, наука обмежує можливості духовного розвитку. Сучасну історію людства без науки уявити важко. Наука не лише співвідноситься з культурою, але й належить до неї, стимулює цивілізаційні процеси в суспільстві і, таким чином, зв'язує їх в цілісне утворення. Інакше кажучи, наука має власну культурну сутність, оскільки освоєння людиною об'єктивного світу (процес творення "другої природи") власне і є вираженням культури [267, с.588].

Мораль є однією з основних форм культури, система норм, що визначають обов'язки людини по відношенню до суспільства й інших людей. Мораль виникає тоді, коли відходить у минуле міф, де людина внутрішньо зливалась з життям колективу і її поведінка контролювалася різними магічними табу, які програмували поведінку на рівні несвідомого. Тепер індивідууму потрібний самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. Так виникають перші моральні регулятиви –

обов'язок, сором, честь. З підвищенням внутрішньої автономності людини і формуванням зрілої особистості виникає такий моральний регулятор, як совість. На ранніх стадіях розвитку всі вони пронизані релігією, хоча не підпорядковуються їй повністю, а мають відносно самостійний статус. Таким чином, мораль з'являється як внутрішня саморегуляція у сфері свободи, і етичні вимоги до людини ростуть в міру розширення цієї сфери. Сьогодні мораль, як і право, – повністю самостійний регулятивний механізм, хоч вплив релігії на неї в деяких країнах ще лишається значним [9, с.121]. Хоча моральне і правове регулювання здійснюється на різних рівнях, та мета його та ж – забезпечити баланс між Добром і Злом, справедливість у людській життєдіяльності.

Таким чином, у структурі культури завжди є правові цінності. Право – це продукт інтелектуальної діяльності людини. В чому це проявляється? Перш за все в тому, що право у специфічному вигляді відображає життя у всіх його складних проявах. Те, що притаманно людині, прямо стосується всього, що знаходиться в середині антропосфери. Право, як суттєвий елемент антропосфери, розвивається і функціонує в середині як культури, так і цивілізації. Як наголошує В. Бачинін, розгляд права лише в системі цивілізації, в лише інструментальному, службовому аспекті, не призведе ні до чого, крім виникнення спрощених уявлень про нього [21, с.171]. Такими редуційованими моделями права переповнені книжки, написані з позицій юридичного позитивізму, про що йтиметься в наступних розділах. Без сумніву, між правом і культурою існує більш глибокий, органічний зв'язок. Право можна розглядати як інститут цивілізації, покликаний фіксувати в нормативній формі духовні цінності і досягнення, накопичені людством, – духовну досконалість, моральну чистоту і вимогливість, життєву мудрість, милосердя тощо – всі компоненти, які відтворюють якісний стан суспільства, і спроможні бути їх стабілізуючим, "передавальним механізмом" [6, с.58].

Враховуючи вищесказане, вважаємо, що право як феномен культури являє собою неповторне закріплення правового зрізу культурної реальності в

діалектичному поєднанні зі шляхами її зміни, її руху до набуття нової якості в межах цивілізаційного континууму.

Цілком прийнятним видається твердження С. Алексєєва про те, що саме через право втілюється те головне, що закладене в призначенні культури, – потенціал нагромаджених духовних багатств, покликаних і здатних захистити людину від сил природи і суспільства [6, с.58].

Цінність права як надбання культури полягає в його здатності не лише забезпечувати впорядкування суспільних відносин, але бути засобом для досягнення різноманітних соціально-справедливих інтересів як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Як зазначає М. Козюбра, саме право вносить у складне соціальне життя міцні нормативні засади, які є одним з визначальних чинників у забезпеченні стабільності і сталості наявних суспільних відносин, злагоди в суспільстві [117, с.30]. Право, за допомогою властивих лише йому механізмів, забезпечує формальну рівність у співвідношеннях особа-суспільство та особа-держава, проголошуючи та охороняючи свободу волі особи, – одну з основних загальнолюдських цінностей. Ефективність права, правового регулювання, на думку А.А. Козловського, визначається рівнем розвитку правосвідомості. Правосвідомість суб'єкта є прямим результатом дії культури, впливу всього потенціалу духовності суспільства. Саме правосвідомість є тією визначальною ланкою, оптичним фокусом, через який культура здійснює свій вплив на право і реальні правовідносини в суспільстві [115, с.187].

Очевидним є й те, що культурний потенціал права ґрунтується на особливостях правової матерії. Оскільки правова матерія втілена в письмових текстах, а також тому, що нормативність права поглиблюється шляхом розвитку в правовій матерії нормативних узагальнень, що призводить до збільшення в ній кількості інтелектуальних елементів, сторін. Це обумовлює проникнення в тканину права інших проявів культури, перш за все духовних [6, с.58]. Право не є лише пасивним відображенням чи індикатором культури. За певних умов і на певному етапі розвитку

суспільства право саме може стати істотним джерелом розвитку культури. Здатність права бути детермінантою розвитку культури впливає зі специфіки його існування у певному соціумі. Ця специфіка проявляється в санкціонованому державою впровадженні в суспільні відносини культурних, цивілізованих форм взаємодії, норм поведінки, підкріплених моральними нормами та застрахованих державним примусом і тим же моральним осудом [115, с.188].

Таким чином, право як елемент культури поєднує в собі притаманний всій культурі інваріант суспільних відносин, який полягає в тому, що всі ці відносини є замкнутими на соціум у цілому, на культуру як на середовище, в якому мають місце ці відносини. Цей інваріант опосередкованості суспільних відносин проявляється і особливим чином опредмечується і в моралі, і в релігії, і в мистецтві (причому і цим сферам властивий в тій чи іншій модифікації елемент нормативності).

Підсумовуючи питання онтології права як феномену культури, зазначимо, що загальними закономірностями права як явища цивілізації і культури є наступні: перехід від регулювання, що характеризується в основному заборонно-дозвільними рисами, до переважно дозвільного регулювання для громадян, їх об'єднань, де центром всього регулювання стають юридичні дозволи, суб'єктивні права; все більш чітке набуття автономною особистістю твердого правового статусу; все більше зв'язування держави, всіх осіб, що мають владу, жорсткими заборонами і обмеженнями; становлення і вдосконалення розвиненої системи правових засобів (в т.ч. процесуальних), оснований на ідеалах свободи і гуманізму, таких, використання яких стає можливим будь-якими суб'єктами, передусім громадянином, автономною особистістю.

Розуміння категорій культури та цивілізації дозволяє підійти до дослідження права в культурологічному аспекті, з'ясувати його співвідношення з культурою як частки з цілим, визначити місце в системі культурних зв'язків. Право як явище культури є невід'ємною

характеристикою людського буття та пронизує все культурне середовище людства ще від його виникнення і є специфічною формою вираження культури в реальних суспільних відносинах. Воно належить культурі разом з іншими системами цінностей, з якими перебуває в системних зв'язках. Незважаючи на те, що деякі системи цінностей в наш час втратили роль визначальних, набули елементів архаїчності, їх існування забезпечує цілісність культури, її нерозривність у часі та невіддільність від людської діяльності.

1.3. Гносеологічний аспект права як феномену культури

Гносеологія – це розділ філософії, що досліджує проблеми, пов'язані з пізнавальною діяльністю людини. Гносеологія права досліджує питання пізнання його сутності, проблеми істини в праві. На рівні філософії права аналізується, в яких категоріальних формах можливе досягнення права, його сутності та засад чинності. Теоретичне пізнання в сучасній філософії частіше називають епістемологією – вченням про наукове пізнання, що дозволяє говорити і про філософсько-правову епістемологію, предметом якої є процес наукового пізнання правової реальності. В основі наукового пізнання будь-якої реальності лежить певна методологія, а тому і виокремлення правової епістемології є досить умовним.

Взаємовідносини між філософією та правом завжди були і лишаються непростими: "Іноді філософія рухається попереду права, вказуючи шляхи його розвитку... Але інколи філософія йде позаду правового розвитку, і робить не більш як узагальнення того, що було відкрито на практиці" [299, с.923].

Якщо звернутись до сучасних наукових реалій (постмодернізму), то загальновизнаним фактом є відсутність єдиної методології у наукових дослідженнях. Ще в недалекому минулому внутрішній зв'язок між науками був досить обмежений, проте поступово контакти між науками розширювались, сьогодні ж вони перетворились у стійкі відношення. Характерною особливістю сучасної науки є процес взаємопроникнення (дифузії), активної взаємодії та запозичення як різних теоретичних концепцій так і методів наукового пізнання, що базується на принципі еkleктизму.

Еkleктизм як методологічний принцип наукового пізнання передбачає поєднання різноманітних, іноді протилежних, позицій, поглядів, цінностей; разом з тим заперечує упорядковане системне бачення світу, абсолютизує фрагментарність, ефективність мозаїчності в науковому

пошуку, його ситуативність. Ми вважаємо, що використання принципу еkleктизму заважатиме якісній реалізації гносеологічної функції філософії права. Еkleктизм характерний для постмодернізму, що розглядається як стан сучасної культури і соціуму. Постмодернізм являє собою своєрідну реакцію на монотонність модерністського бачення світу. Основними рисами постмодерністської думки є фрагментація, відносність, невизначеність, доповнюваність, нестабільність, самоорганізація, нелінійність мислення, зміщення акценту з субстанції на процес і неприйняття всіх наукових теорій, що претендують на повноту відображення картини світу. Постмодерністському розумінню науковості протистоїть аксіоматичне існування єдиної відповіді на будь-яке питання. На зміну приходить багатогранна модель розуміння світу. Постмодерністська установка “давати людям те, що вони хочуть”, складається в загальній тенденції конструювання світу як “поєднання уяв і уривків”, у якому немає певної послідовності або причинної залежності. Сучасна природнича наука визнає, що наукові дослідження потребують постійного і ретельного контролю відповідно до загальнолюдських цінностей, що цінність людини вища навіть за цінність істини [20, с.32].

Розвиток науки завжди супроводжували міфи про неї. Найбільш традиційні, породжені ще раннім картезіанством міфи про наукове пізнання як про безстороннє “читання книги природи” і про вченого, який живе у “вежі зі слонової кістки”. Сучасні реалії свідчать, що суб’єкт, який пізнає, не тільки “читає книгу природи”, але і виражає себе, і тому на всіх етапах пізнання в знання про об’єкт вноситься суб’єктивність у вигляді “особистого знання”, різноманітних неформалізованих смислів. Вчені живуть не у “вежі зі слонової кістки”, а в конкретному культурно-історичному просторі і розділяють усі людські слабкості, керуються не тільки прагненням до відкриття істин, але й особистісними інтересами, всупереч відомому кредо Ньютона (“гіпотез не вигадують”), “вигадують” не тільки гіпотези, але часом і самі “факти” [289, с.59].

Виділяючи такі критерії науковості, як системність, послідовність, інтеграцію, несуперечливість, проблемність, інтерсуб'єктну контрольованість, предметність, у сучасній філософії науки [219, с.8-14] виходять із методологічного плюралізму та гносеологічного анархізму.

Методологічний плюралізм ставить за мету максимально наблизити наукову теорію до сутності об'єктивної реальності, а не зводити її до простого дзеркального відображення. Методологічний плюралізм допускає одночасне існування конкурентних теорій, “картин світу”, кількох стандартів науковості, використання різноманітних методів дослідження.

Основною ознакою гносеологічного анархізму є відсутність універсального методу пізнання: “існує лише один принцип, що можна захищати за всіх обставин і на всіх етапах людського розвитку, – припустимо усе” [260, с.159], а прийняття теорії як наукової картини світу є результатом вільного голосування, причому не тільки вчених, але і широкої громадськості. У рамках гносеологічного анархізму світоглядна установка стає вирішальною передумовою розуміння науковості, що заперечує традиційний вплив науки на формування світоглядних установок. Як відомо, існують два засоби критики науки: сциєнтичний і антисциєнтичний. Сциєнтична критика науки, базуючись на позитивній оцінці науки у розв'язанні всіх соціальних проблем людства, прагне забезпечити її удосконалення шляхом формалізації, аксиоматизації, підвищення її ефективності і продуктивності, порятунку від метафізичних включень. Антисциєнтична критика науки заперечує науку як вищу цінність, відхиляє її практичні результати і сам науковий спосіб мислення. Звідси заклики замінити науку ненауковими засобами діяльності й освоєння дійсності – релігією, міфологією, мистецтвом. У рамках гносеологічного анархізму вагання щодо цінності науки зовсім не допускає визнання ненауковості у формі самостійної вищої цінності. Заперечення науки носить тут тактичний, терапевтичний характер і полягає в ліквідації вузького сциєнтизму не тільки як відношення до науки, але і як людської життєвої позиції, що виключає

широке розуміння раціональності і багатогранність людської особистості [100, с.26-27].

Право – культурне, соціальне явище оточуючої дійсності. Тому воно є предметом досліджень не однієї, а цілого ряду наук: філософії права, соціології права, культурології права, теорії права, енциклопедії права тощо.

Грунтовнішому розумінню місця права в системі культури сприяють філософія та соціологія права, особливо розмежування цих наук. Тому доцільно розглянути онтологію права насамперед з позицій соціології, а також енциклопедії, теорії та філософії права.

Соціологія права оцінює право як історичний продукт соціального життя. Для неї право не є простим зібранням довільних тверджень, походженню яких завдячуємо роздумам законодавця чи породженням мовчазної згоди членів суспільства. За штучною встановленістю позитивного права соціологія права відкриває певну соціальну необхідність. Осягнення цієї необхідності веде до пізнання певної істинної реальності права, яка є не що інше, як реальність соціального життя, як зазначає М. Алексєєв, посилаючись на І. Корнфельда. Оскільки реальність ця встановлена, наука про право втрачає свою умовність і досягає істинної взаємодії з реальним предметом пізнання, стає наукою про істинні факти [4, с.25-26].

Соціальне життя суспільства породжує різноманітні ситуації, які органічно впливають з його основ і потребують правової реалізації, – юридичні факти, явища. Вони та пов'язані з ними норми позитивного права впливають на суспільні відносини, які вивчає соціологія права. Однак те, що право виконує деякі соціальні функції, ще не доводить існування виключно соціальної природи права. Безперечно, позитивне право має свою особливу природу, яку досліджує та формує теорія права. Соціологія права констатує деякий емпіричний зв'язок між суспільними явищами і надає матеріал культурології права для його узагальнення та творчого опрацювання. Предметом культурології права є вивчення законів розвитку культури і права; система знань про сутність, суспільне призначення культури та права,

їх зв'язки з іншими соціальними явищами; загальні закономірності виникнення та розвитку права, вплив різних видів цінностей (множини культур) на право, його формування та реалізацію, утворення культурно-правової реальності. Деякі вчені навіть вважають культурологію права вступом до права [231, с.26-27]. Тобто, аналіз будь-якої соціальної події відбувається через культурну призму, обумовлену відповідним рівнем культури того чи іншого суспільства.

Теорія права розглядає юридичні явища з позицій норм права, надає правової форми змінам у суспільних відносинах та закріплює їх у позитивному праві. З положень теорії права, які не підлягають сумніву та стають правовими аксіомами, утворюється енциклопедія права.

Взагалі енциклопедія, як особлива наука, є систематичним, проникненим загальною думкою викладенням головних основ всього знання або окремого предмету. Енциклопедія в цьому сенсі повинна мати свою вихідну точку, від якої залежали б її частини, і, не вичерпуючи всього змісту предмету, повинна обмежуватись лише головними його положеннями [207, с.1]. Завдання енциклопедії права (юридичної енциклопедії) полягає у з'ясуванні поняття права, процесів його утворення, відношення його до інших суспільних явищ, форм права, його елементів, застосування права, методів його вивчення. Після загальних понять про право і правознавство, енциклопедія права дає істотні основні положення окремих галузей права в їх органічній єдності [184, с.252; 207, с.1]. Вищезазначену сферу взаємодії соціології, енциклопедії і теорії права, позитивного права та суспільних відносин вважаємо сферою правової культури – сферою зовнішнього вияву правових феноменів.

Правове наповнення теорія права черпає з філософії права. В. Лазарев, визначаючи предмет теорії права, включає в нього моменти філософського плану: «Теорія права і держави – це суспільна наука про закономірності виникнення, розвитку й функціонування права, правосвідомості і держави взагалі, про типи права й держави, зокрема про їх

класово-політичну і загальнолюдську сутність, зміст, форми, функції і кінцеві долі. Автор вважає, що «осмислення явищ правового життя з філософської точки зору є необхідною передумовою творчого розвитку юридичної науки, подальшого вдосконалення чинного законодавства, зміцнення законності. На основі досягнень філософської світоглядної науки можуть бути розкриті сутність права і держави, певні закономірності їх трансформації, механізму функціонування, форми регулюючого впливу на суспільні відносини. На базі філософії розробляються основні категорії юридичних наук»[180, с.4-5].

Як зазначають Г. Іконнікова та В. Ляшенко, філософсько-правова проблематика є ширшою від пізнавальних, методологічних та інших можливостей юридичної науки. Тим більше філософія права не зводиться до гносеології або культурології. Це самостійна філософська дисципліна, складова частина соціальної філософії, предметом вивчення якої є загальні принципи існування, пізнання і перетворення правової дійсності [87, с.6-7]. Будь-які феномени життєдіяльності суспільства перебувають у центрі уваги філософії права. Юридичні явища для філософії права є тими моментами пізнання світу, завдяки яким на рівні узагальнень і з позиції природного права створюється саме та правова тканина, що вплітається в подальшому в позитивне право, надаючи йому властивостей справедливості, рівності, свободи. З іншого боку, використання філософією соціології права не дозволяє першій “відриватись” у філософських пошуках від предмету досліджень – соціальних явищ, а юридичні факти являють собою “віхи”, вектори її руху. Творення правової природи відбувається з урахуванням впливу культурних чинників, тобто на ґрунті культурології права.

Аналізуючи специфіку філософсько-правового пізнання, слід відзначити його позамежність і всеохоплюваність, вихід за рамки наявного буття, відкритість та його принципову відмінність від теоретичного пізнання права. Філософсько-правове пізнання не імперативне і не обіцяє готового рецептурного знання або інструктивної настанови, воно відмовляється від

претензій на монопольне володіння істиною.

Теорія права являє собою, головним чином, вчення про чинне право. Саме в цьому вченні відбувається розвиток “всезагальних правових понять”, які виводяться з конкретного досвіду регулювання в конкретних галузях права. Поняттєвою базою теорії права є поняття “закон”, “правовідношення”, “суб’єкт права”, “правовий обов’язок”, “суб’єктивне право”, “зобов’язання”, “відповідальність” тощо. Вони є засадничими конструкціями позитивного права, його понятійним каркасом. Завдяки їм відбувається “оформлення” і “впорядкування” нормативної системи та понятійного апарату теорії права в цілому [154, с.13-14].

Як наукова теорія, філософія права ґрунтується на раціоналістичних, філософсько-природних, позитивістських, теологічних, психоаналітичних, екзистенціальних засадах. Використовуючи в процесі дослідження правової дійсності як загальнодіалектичні, так і приватно наукові методи, вироблені нею самою та комплексом юридичних наук, філософія права виступає фундаментальною основою правового дослідження, тобто виконує основні методологічні функції в системі юридичних знань.

Хоча філософія права може оперувати і поняттями позитивної науки про право, але власними її категоріями є “ідея, зміст, мета права”, “справедливість”, “свобода” і “рівність”, “визнання”, “автономія особистості”, “права людини” тощо. С. Максимов зазначає, що саме по собі позитивне право не є предметом філософії права, а є таким лише в співвідношенні з природним правом, з позицій якого оцінюється чинне право. Завдяки такому співвіднесенню позитивне право є виправданим (легітимованим) і водночас обмеженим (лімітованим) у своїх прагненнях. У цілому слід погодитись, що предмет філософії права співвідноситься з поняттям природного права, а предмет теорії права – з поняттям позитивного права, але слід відразу підкреслити умовність такого розмежування, оскільки вони не розмежовані жорстко в соціальному просторі. Більш точним буде твердження про те, що філософія права вивчає “світ права” (“правову

реальність” як філософський аналог поняття “правова система”) в його всезагальності і цілісності, його зміст [154, с.14]. Досліджуючи онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, антропологічний, історико-логічний аспекти права і правотворчості зокрема, вона виробляє загальні принципи, шляхи та методи пізнання правової дійсності як для галузевих юридичних наук, так і для теорії права в цілому. Іншими словами, можна сказати, що філософія права утворює методологічну основу правоведення. При цьому основне методологічне питання філософії права полягає у визначенні сутності права або загальної ідеї права як феномену культури, форми суспільної свідомості та інструменту держави [7, с.14; 87, с.225-226; 155, с.19; 268, с.28; 284, с.33,41,87].

Виконуючи методологічну функцію, філософія права не лише пропонує певну систему методів дослідження правових явищ, але й включає в себе світоглядний аспект. Філософський світогляд неминуче несе відбиток інтересів людини. При дослідженні об’єкта увага акцентується на його суб’єктивній значимості, аксіологічній грані. “Філософія дає усвідомлення належного (цінностей і сенсів), розкриває світ, яким він повинен бути. Цей світ цінностей дає стимул для зміни буття, оскільки те, що повинно бути, сприймається гарніше від того, що є. Наука описує право таким, яким воно є, а філософія – таким, яким повинно бути” [263, с.34]. Це ж в повній мірі можна віднести і до правотворчості.

Таким чином, на наш погляд, філософсько-правове пізнання повинно не тільки пояснювати правову дійсність, але і вказувати напрям її оптимального розвитку.

Філософсько-правове пізнання – принципово відкрита система. В умовах трансформації суспільства, реформаторських або революційних починань у соціумі, філософський світогляд тяжіє до проблематики найпростіших достовірностей, до тлумачення тих або інших повсякденних, нагальних проблем. Відбувається процес активного “обмирщення” філософського знання. Прерогатива філософсько-правового світогляду –

знайти ціннісні, смислові характеристики права, визначити ставлення людини до світу права, до самого себе, осмислити людське існування серед державно-правових інститутів та явищ.

Оскільки філософія права задає метод і методологію правопізнання, методологічна філософсько-правова концепція праворозуміння змістовно та предметно охоплює собою весь світ права. Саме від вибору та дотримання тієї чи іншої методології праворозуміння залежать наслідки результатів дослідження філософсько-правових проблем права, правової реальності, і правотворчості зокрема.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо на важливості ролі філософії права при пізнанні права як елементу культури. Також зазначимо, що в основі гносеології права повинно лежати поєднання принципів еkleктизму, з одного боку, та системного аналізу, – з іншого, що сприятиме повноті наукового пізнання. Саме філософія права, за використання досягнень інших споріднених наук, забезпечує вирішення культурологічних проблем у праві. Це проявляється насамперед у забезпеченні діалогу права з культурою, тобто, у відповідності права вимогам культури з однієї сторони, та реалізації культурних цінностей через право з іншої. Зазначений діалог повинен втілюватись на стадії правотворчості, іншими словами, правотворчість повинна бути культурологічною, спиратись на досягнення культурології права. Врахування різносторонніх наукових підходів у процесі правотворчості гарантуватиме відсутність “мертвих” законів, відповідність права культурним стандартам суспільства та забезпечить його дієвість.

1.4. Ціннісний вимір права як феномену культури

Поняття "цінність" у теоретико-правовій літературі визначається під різними кутами зору. Цінність трактується як позитивна значимість дій, процесів, явищ для людини і суспільства [53 с.64; 68, с.40; 174, с.28; 204 с. 10]. Цінність носить об'єктивний характер і не залежить від її відображення у свідомості людини [86, с.119; 174, с.26; 189, с.125; 204, с.10]. Вона є явищем, що становить благо для певного суспільства чи класу [99, с.38; 256, с.3]. Висловлюється думка, що визначення цінності вимагає введення у дефініцію такої обов'язкової ознаки, як суб'єктивне визнання предмета цінністю, його освоєння ціннісною свідомістю [19, с.8]. Цінність у її предметному вираженні - такий суспільний предмет, у який вкладено суспільнонеобхідну працю, причому не взагалі, а у певній пропорції до всього сукупного, соціально-змістовного сенсу суспільної праці [51, с.87].

Усі вищевказані визначення поняття цінності об'єднує єдина думка про те, що цінність – це значимість для суб'єкта явищ навколишньої дійсності. Проте розбіжності виникають у підході до цінності як до явища, що є тільки об'єктивним, чи до такого, яке, крім того, ще й повинно бути обов'язково відображене, відтворене у свідомості суб'єкта. Інше розходження полягає у тому, чи цінність означає тільки позитивну значимість, чи може "нести" і позитивне, і негативне значення.

Видається, що найбільш правильною є позиція тих авторів, які вважають, що цінність – це об'єктивна властивість фактів, подій, речей, відносин мати певну значимість для особи чи групи осіб. Об'єкт, що наділений властивостями, які об'єктивно мають певне значення для суб'єкта, у разі необхідності виконає своє призначення незалежно від уявлень останнього про його існування. Прикладом, який свідчить про обґрунтованість такої позиції може бути, скажімо, право громадян на захист їхніх інтересів за допомогою закону або відповідальність перед законом за

неправомірні дії незалежно від знання закону. Так, сімейне законодавство передбачає гарантії забезпечення прав неповнолітніх [113, ст. 40, 53, 62, 66, 80, 85]. Правові норми стоятимуть на сторожі прав дітей і відповідно відіграватимуть позитивну суспільну роль, незважаючи на те, що неповнолітні не мають ні найменшого уявлення про існування таких правових приписів.

Можна підтримати думку науковців, що цінність не просто значимість, а позитивна значимість. Адже протиправне діяння, вчинене злочинцем, не можна вважати цінністю. З іншого боку, таке діяння задовольняє певні потреби винного: матеріальні, моральні тощо, тобто має для нього певне бажане значення, так би мовити, якусь цінність.

На основі сказаного виникає думка про відносність ціннісного статусу явищ у суспільному житті. Одне і те ж явище може бути позитивним або ж негативним для різних індивідів та різних соціальних спільностей, тобто його значення буде залежати від того, наскільки його об'єктивні властивості відповідатимуть потребам і інтересам конкретних суб'єктів. Отже, у соціально-неоднорідному суспільстві, де завжди виникають неоднозначні групові інтереси, визнання багатьох явищ як цінностей можуть не збігатися.

У залежності від різних критеріїв можна здійснити класифікацію цінностей, наприклад, за відношенням до суб'єкта: загальнолюдські цінності, цінності, спільні для всіх членів суспільства, цінності соціальної групи, цінності індивіда; у залежності від об'єкта, що несе корисні якості, – на матеріальні і духовні тощо. На практиці можуть мати місце випадки, коли суспільство, визначаючи ті чи інші явища цінностями, у той же час здійснює дії, скеровані проти них, з метою забезпечення інших цінностей (наприклад, застосування такого виду покарання як смертна кара). Отже, існує певна ієрархія цінностей. Виходячи з наведеного, думаємо, що цінністю у правовому регулюванні повинні визнаватись явища, що відповідають запитам, потребам та інтересам більшості громадян суспільства, моральним устоям, принципам суспільного співжиття, що знаходять вираз у праві.

Підводячи підсумок сказаного, можна, очевидно, дати таке визначення поняття цінності: цінність - це об'єктивна властивість процесів, подій, явищ мати позитивне значення для потреб та інтересів особи і суспільства. Під час взаємодії з навколишнім середовищем людина, на відміну від тварин, зацікавлена не лише в їжі, воді і розмноженні, для неї також є важливим усвідомити свою цінність і цінність для себе інших – найрізноманітніших – складових навколишньої дійсності. Цінність такої дійсності, як її властивість бути корисною, зумовлює і ряд аксіологічних підходів до цієї дійсності з боку учасників суспільних взаємовідносин.

Такі підходи виражаються у: 1) ціннісних орієнтаціях; 2) ціннісних установках. Перше – це відображення позитивних властивостей дійсності у свідомості суб'єкта, друге – це прагнення і схильність суб'єкта до досягнення цінностей, підхід до фактів навколишньої дійсності крізь призму наявних і бажаних цінностей. У той же час як знання про цінності, так і скерованість на їх досягнення – невід'ємні від знань про все, що їм протистоїть, тобто про антицінності.

У своїй сукупності наведені явища свідомості утворюють аксіологічні орієнтації та аксіологічні установки суб'єктів. Причому ціннісні орієнтації не завжди переростають у ціннісні установки суб'єктів.

Серед найпоширеніших у сучасній філософії права цінностей можна назвати справедливість, рівність, свободу, людську гідність, невід'ємні права людини, практичну розумність, здоровий глузд і т.д. Ідеї свободи рівності та справедливості є фундаментальними ідеями-принципами для права. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістовного забарвлення в різні історичні епохи та різних культурних ареалах [152, с.11].

Виникнувши в свідомості окремих індивідів, провідні ціннісні ідеї з часом стають надбаннями суспільної свідомості, втрачаючи авторство, бо в історії розвитку ідей важко встановити “як зародилася думка в індивідуальній свідомості, як вона себе зрозуміла, як перейшла до інших

людей, до перших неофітів, як поступово видозмінювалася” [70, с.171]. На нашу думку, цінністю, що найбільше відповідає суті права як феномену культури, є справедливість як своєрідна „вища досконалість”.

Категорія справедливості з давніх часів і до сьогодні розглядається як найпоширеніший змістовний критерій дійсності позитивного права та є головним об’єктом дослідження правової аксіології.

В історії розвитку людської цивілізації поняття справедливості мало різне змістове навантаження – етичне, соціальне, політичне, юридичне, зокрема використовувалося для закріплення ідеологічного, морального, юридичного відношення людини до дійсності та слугувало ідеологічним чинником для визначення соціально-політичних пріоритетів розвитку суспільства та держави.

Поняття справедливості концептуально розроблялося у вченні мислителів минулого — Платона, Арістотеля, І. Канта, К. Маркса та в теоріях сучасних представників філософії права, політики та теорії держави і права.

Багато уваги проблемі справедливості приділяв давньогрецький філософ Платон, особливо після несправедного суду над його вчителем Сократом. У “Діалогах” він дає таке визначення: “Справедливість – умиротвореність душі в самій собі і впорядкованість частин душі як одна по відношенню до іншої, так і в цілому; розподільча здатність, що виділяє кожному своє по достоїнству; властивість, завдяки якій той, хто нею володіє, перевагу надає тому, що здається йому справедливим; здатність підпорядковуватись в житті закону; рівність в співжитті; здатність коритися правильним законам” [191, с.428]. Платон один з перших розглядав поняття справедливості як визначальну категорію в концепції розбудови та функціонування ідеальної держави. У своїй головній праці "Держава", що має підзаголовок "На захист справедливості", Платон використовує поняття "справедливість" як синонім слів "...те, що краще в інтересах кращої держави..." [192, с.372]. Справедливість, за Платоном, безпосередньо

пов'язана з державним устроєм, розбудовою держави, структурою суспільства та ін. (державна і суспільство для Античності в цілому – неподільні). Платонівська держава з її суспільною власністю має трьохстанову суспільну структуру – правителі-філософи – керують; стратеги-військові – охороняють; виробники-землеробці – виробляють, а раби залишаються рабами [200, с.128]. Всіх їх об'єднує надстанова чеснота – справедливість, слідування якій забезпечує розбудову та функціонування держави. Ідеальною є така держава, яка дотримується справедливості, тобто такий порядок суспільства, коли кожний клас займається своєю справою. Перехід із одного стану в інший чи змішування цих станів між собою – це несправедливість, що є найбільшим злочином проти держави і призведе до її руйнування. Справедливістю вважається те, що слугує інтересам держави, а саме: а) принцип природних привілеїв; б) загальний принцип холізму чи колективізму; с) принцип, відповідно до якого завдання і мета індивіда – зберегти і посилити стабільність держави [200, с.132]. Таким чином, головний критерій ідеальної держави – це захист інтересів держави відповідно до вимог справедливості: все, що сприяє могутності держави, є благо і справедливість; все, що їй загрожує, – несправедливість, зло, порок. Платон розглядає справедливість як властивість держави, засновану на відносинах між класами. Держава справедлива, якщо вона здорова, сильна, єдина, стабільна. Він бореться проти будь-якого егалітаризму й обґрунтовує колективістську теорію справедливості, що є основою розбудови тоталітарної держави.

Арістотель багато писав про справедливість як про якісну характеристику соціальних феноменів – справедливу рівність, справедливий закон, справедливе правосуддя і т.д. Справедливість є "найбільш досконала" і "повна чеснота" [13, с.324]. Арістотель звертає увагу на відносність поняття справедливості й у той же час на її об'єктивну обумовленість природними законами. Вважаючи справедливість однією з людських чеснот, він говорив про "спеціальну справедливість", і розрізняв два види її прояву: розподільну

і зрівнювальну справедливість. При розподільній справедливості принципом розподілу всієї суми предметів є якості осіб, між якими відбувається розподіл. У цьому випадку можливим є як рівне, так і нерівне наділення різних осіб відповідними благами. Це – принцип розподілу, що встановлює певне ставлення до якостей осіб, що не мають господарського значення (наприклад, до їх заслуг, моральні якості тощо). І навпаки, при зрівнювальній справедливості перехід предметів з одних рук в інші (наприклад, при ринковому обміні, купівлі-продажу тощо) визначається не врахуванням гідності осіб, що обмінюються, а іншими – економічними чинниками. Тобто, зрівнювальна справедливість діє у сфері обміну і “проявляється в прирівнянні того, що є предметом обміну” [17, с.288-289]. Концепція справедливості як загального блага лягла в основу розуміння Аристотелем і феномену держави. "Держава як живий організм має душу, яка є справедливістю" [14, с.642].

I. Кант дещо по-новому розглянув концепцію справедливості – "юридизував" мораль. Стосовно цього В. Нерсисянц зазначив: “Кантівська концепція моральності права має правовий зміст і значимість для філософії права саме тому, що сама ця моральність за своєю суттю юридична” [177, с.489]. Кант вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини і не в обставинах, в яких живе людина, а виключно в поняттях чистого розуму. Згідно із кантівською теорією, право є сукупністю умов, при яких сваволя однієї особи є сумісною зі сваволею іншої особи з точки зору всезагального закону свободи, тобто справедливість пануватиме лише за умов виконання вимоги, що випливає з апіорного категоричного імперативу: "Дій таким чином, аби ти ставився до людства, у твоїй власній особі чи в особі іншого не лише як до засобу, але завжди також як до самоцілі" [95, т. 4, ч. 2, с.323]. Отже, джерелом справедливості – є категоричний імператив в абстрактній формі, що відображає ідею рівності, справедливості й самоцінності людської особистості: "Якщо зникне справедливість, життя на землі уже не буде мати ніякої цінності" [95, т. 4, ч. 2, с.256]. Справедливість I. Кант розглядав як

специфічну категорію в межах права. Так, він класифікував право на: а) природне; б) позитивне; в) справедливість як такий феномен, що для свого виконання не потребує примусу. "Справедливість – вважав І. Кант, – це право, що не компетентне примушувати іншого. Це є таке право, що не має права примусу" [95, т. 4, ч. 2, с.322]. І. Кант визнавав справедливість як різновид обов'язку щодо інших людей. Вона (справедливість) похідна від права інших людей. Саме повага до прав інших людей є вищим обов'язком кожної людини: "Наш обов'язок полягає в тому, щоб глибоко поважати право інших людей і як святиню цінувати його. У всьому світі нема нічого більш святого, ніж право інших людей. Воно недоторканне і непорушне. Прокляття тому, хто не поважає права інших людей. Право людини повинно вважатись священним, яких би жертв це не коштувало панівній владі" [95, т. 2, с.185]. Згідно з юриспруденцією справедливість - це право, що впливає із повноважень чи із примусу. І. Кант розглядав моральну справедливість як сферу доброї волі індивіда, у той час як юридична справедливість визначається системою примусів. "У кантівській філософії права справедливість є центральною категорією. Це міра моральної гідності влади, що примушує, обов'язкова умова морального визнання її з боку підданих, повага і довіра до неї" [236, с. 216]. Таке розуміння справедливості змусило І. Канта визнати необхідність звертатися до неї при вирішенні тих питань, що не регулюються позитивним правом.

Особливе місце посідає концепція справедливості у вченні К. Маркса, що мала і має величезний вплив на формування уявлень про долю держави та розбудову "справедливого" суспільства в Радянському Союзі. Вона базується на визначальній ролі економічного чинника і має відверто розподільний (якщо користуватися термінологією Аристотеля) характер: "Справедливість завжди представляє собою тільки ідеологізований, піднесений до небес вираз існуючих економічних відносин з їх консервативної чи революційної сторони" [286, т. 18, с. 274]. Тому зміст соціальної справедливості визначається виключно економічними, класовими, ідеологічними

принципами: "Соціальна справедливість чи несправедливість визначається тільки однією наукою, а саме – наукою, яка вивчає матеріальні факти виробництва та обміну – наукою політичної економії" [287, т. 19, с. 255]. Вчення про соціальну справедливість у К. Маркса та Ф. Енгельса найбільше наближене саме до такої держави, яка покликана здійснювати соціальну політику, перерозподіл матеріальних і духовних благ, проте, як правило, на користь панівного класу за рахунок інших і примусовим, насильницьким шляхом.

За часів Радянського Союзу тривалий час вважалось, що на практиці досягнуто торжество соціальної справедливості. Це пояснювалось тим, що народ є господарем засобів виробництва і власником вироблених благ у силу панування державної (загальнонародної) власності. Соціалістична концепція справедливості ґрунтувалася на вченні К. Маркса та на марксистсько-ленінській ідеології і виникла на протигагу буржуазним концепціям. Справедливість у марксистсько-ленінській концепції – це "...зумовлена матеріальними умовами життя панівного класу (в суспільстві зрілого соціалізму – всього народу) конкретно-історична система суспільних відносин і відповідних їм почуттів, емоцій, оцінок, ідей, теорій і норм відносно розподілу матеріальних і духовних благ, прав і обов'язків із метою створення гармонійно розбудованого і прогресивно розвиненого суспільства" [42, с.43]. Відверто розподільний характер соціалістичної справедливості забезпечувався примусовими адміністративно-командними методами державних органів радянської держави. Проте сучасне осмислення категорії справедливості переконує: в соціалістичному суспільстві не панувала справедливість, що призвело до його глибокої кризи в недавньому минулому.

Найбільш яскраво юридичний зміст категорії справедливості розкривається через право. Тісний зв'язок права зі справедливістю не заперечується ніким із сучасних філософів права, включаючи і правових позитивістів. У той же час, якщо теорії природного права трактують цей зв'язок досить широко, то правовий позитивізм визнає цей зв'язок лише в

мінімальних розмірах, беручи до уваги факти, які не можна не визнати. В цьому відношенні позитивізм є “мінімальною теорією права” в той час, як теорія природного права – “максимальною теорією” [154, с.280].

З точки зору сучасної філософії права, справедливість входить у поняття права, право за своїм визначенням є справедливим. Правотворчість неможливо собі уявити без розуміння права як засобу досягнення певної соціальної мети. Закони створюються для упорядкування соціальних взаємодій та організації розбудови певного типу суспільства, яке й постає орієнтиром і метою правотворчості. Без хоча б відносно визначеної мети правотворчість втрачає сенс, оскільки зникають критерії оцінки ефективності прийнятих законів [115, с.56]. З точки зору філософії права такою метою є забезпечення його реальної дієвості та ефективності в суспільстві, а це може бути досягнуто лише за умови його відповідності ідеальній моделі права буття, яка проголошує панування справедливості. “Право приймається суспільством тою мірою, – підкреслює А. Козловський, – якою воно забезпечує справедливість. Справедливість же воно забезпечує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнавальне і пізнаване, наскільки воно є пізнання”. [115, с.31, 68]. “Більше того, – зазначає В. Нерсисянц, – лише право і є справедливим” [177, с.28].

У сучасній теорії права категорія справедливості визначається як принцип права, принцип юридичної відповідальності, соціально-політичний та моральний ідеал, оцінка відносин людських інтересів, розподіл прав і обов'язків між членами суспільства, визначення меж їх свободи. Іншими словами, йдеться про визначальну роль природного права, що є абсолютним критерієм свободи, сумарності, відповідності, пропорції, міри діяння і віддяки тощо.

Справедливість і право мають багато спільного в походженні, сутності, функціях, змістовних виразах. Правове у своїй основі завжди конструюється як справедливе, а терміни "правове" і "право", "справедливість", "праведне" близькі за змістом і мають юридичне

спрямування. Але їх не можна ототожнювати, тому що правове не завжди є справедливе, а справедливе не обмежується лише правовою сферою. "Справедливість входить у поняття права, – вважає В. Нерсисянц, – тому що право за визначенням справедливе, а справедливість – внутрішня властивість і якість права, категорія і характеристика правова, а не позаправова (не моральна, не релігійна). Справедливість – це самосвідомість, самовираз і самооцінка права і разом з тим – правова оцінка решти всього позаправового. Навіть втілюючись у конкретній правовій системі, справедливість значною мірою залишається явищем правосвідомості, соціальним критерієм права". "Якого-небудь іншого принципу, крім правового, справедливість не має" [177, с.30].

Лібертарно-юридичне розуміння права як загального масштабу і рівної міри свободи людей, запропоноване В. Нерсисянцем, включає в себе відповідне усвідомлення справедливості. А це вже – галузь проблеми співвідношення права і закону. Тому завжди, здавалося б, доречне питання про справедливість і несправедливість закону є по суті питанням про правовий або неправовий характер закону, його відповідності або невідповідності праву. Сама постановка такого питання здається парадоксальною стосовно права. Адже, оскільки справедливість становить його суть, воно і є її носієм, тобто виражає загальнозначиму правильність, загальну правомірність, сутність правового принципу загальної рівності та свободи. Як зазначає А. Козловський, розвиток права є розвитком ідеї свободи і справедливості і у цьому розумінні розвиток права є розвитком культури [115, с.188]. Справедливість становить зміст правових норм і є критерієм оцінки поведінки людей, і тому право втрачає свою суть, якщо воно не забезпечує справедливості. У той же час справедливість позбавлена реальної сили, якщо вона не забезпечена правом. Це означає, що суть феномену справедливості становлять як її моральне розуміння, гуманістична спрямованість, так і практичне її втілення безпосередньо в правову "тканину". Тобто, вважаємо за доцільне підкреслити зв'язок: культура –

цінності – справедливість – суть права – правові норми – реалізація справедливості – культура, який демонструє її юридичну спрямованість у рамках культури. Таким чином, справедливість, з одного боку, визначає право, його зміст, наповнює собою його принципи про належне та можливе, винагороду та покарання, виступає своєрідним критерієм права, з іншого боку, право втілює справедливість і забезпечує проведення її в життя. Справедливість покликана корегувати законність, тому стверджують, що закон є добрим тому, що є справедливим, а не він є справедливим тому, що хороший [272, с.154-182]. Право, у свою чергу, пронизано духом справедливості, стає її носієм і критерієм при оцінці конкретних вчинків: "...справедливе те, що виражає право, відповідає праву, слідує йому" [177, с.14].

Однак норми, закріплені в законах, не завжди є виразниками справедливості, тому що справедливе, правове та законне не збігаються. "Правова норма, ґрунтуючись на правовій єдності закону і справедливості, має інтегрувати уявлення про справедливість нашого суспільства у його правовій системі. У результаті такої інтеграції почуття й уявлення людей про справедливе зможуть набувати загальнообов'язкового характеру, спиратися на силу й авторитет держави" [185, с.24]. При визначенні законності потрібно враховувати пріоритет не верховенства закону, а верховенства права. Це матиме місце лише тоді, коли закони держави відповідають вимогам природного права і на справедливій основі устанавлюється рівна міра прав, обов'язків та юридичної відповідальності людини, громадянина, держави та посадових осіб. Таке розуміння законності, що ґрунтується на принципах справедливості, спрямоване на забезпечення стану безпеки, стабільності, "суспільного здоров'я" держави. Із такого розуміння законності випливає методичне правило: враховуючи обмеженість ресурсів і часу, потрібно в першу чергу боротися з тими порушеннями законів, що особливо є небезпечними, використовувати всі можливі засоби для їх ліквідації чи, принаймні, скорочення. Запобігаючи найбільш небезпечним злочинам, право

одночасно стоїть на сторожі соціальної справедливості. Воно є нормативно закріплена справедливість, що не тільки захищає людину від злочинів, але й запобігає намаганням її примусового "ощасливлення" в "ім'я справедливості". Ця "послуга" блокується завдяки визнанню в правовій державі пріоритетними природних прав людини, її автономії, можливості в рамках правових норм самостійно вибирати, що їй корисно, а що – ні, діяти свідомо як суверенна особистість. У демократичній правовій державі людина повинна самостійно орієнтуватися у своїм житті, своїх потребах і не використовувати без потреби державний примус як в ім'я добра, так і в ім'я зла, до тієї межі, де вона порушить закон. Кожна людина має право ігнорувати будь-які поради, побажання будь-якого добродія й авторитета, якщо її дії не порушують чинне законодавство і не завдають шкоди іншим людям.

ВИСНОВКИ:

1. Історичний досвід пошуку загальних, універсальних визначень права нашою думкою, що "абсолютного" визначення права не існує в силу багатогранності цього феномену. В кожному визначенні права завжди знаходить свій вираз та чи інша інтелектуальна традиція, конкретний теоретичний напрям. В силу цього історична генеза філософсько-правової думки призводить до багатоманіття підходів до визначення права, що базуються на концептуальному розрізненні двох сторін одного феномену: природного і позитивного права. Частина норм позитивного права має природно-правове походження. Іншими словами, ми розрізняємо природне право в позитивному праві держави.

2. Дослідження права як феномену культури передбачає використання відповідної наукової методології. Велике значення мають такі філософські категорії, як відображення та випереджаюче відображення, історичне і логічне, конкретне та абстрактне, явище і сутність, загальне і окреме, ціле і частина, "право як ціле" і "право в цілому" тощо.

Використання цих категорій на основі поєднання принципів еkleктизму, з одного боку, та системного аналізу, з іншого, сприятиме повноті наукового дослідження. Системний аналіз права передбачає дослідження його методологічного, онтологічного, гносеологічного, аксіологічного аспектів.

3. Культура, як “друга природа”, є тим середовищем, в якому існує суспільство і діє право. З іншого боку, онтологія права нерозривно пов’язана з феноменом цивілізації. Цивілізація – це певна сукупність умов існування – “вимог часу” до індивіда, суспільства і до культури в цілому, які зумовлюються рівнем розвитку культури. Культура та цивілізація є феноменами, яким відводиться важливе місце в онтології права як феномену культури. Реальність доводить, що між цивілізацією і культурою немає ні абсолютної гармонії, ні фатальної несумісності. Не викликає сумніву, що цивілізація і культура – не дві системи, а одна, єдина континуальна реальність сьогодення.

4. Право є продуктом інтелектуальної діяльності людини і входить до складу культури поряд з іншими системами цінностей: міфологією, релігією, мораллю, наукою тощо. Незважаючи на зовнішню відмінність, для них характерною ознакою є нормативність. Право можна розглядати як інститут цивілізації, через який втілюється головне, що закладене в призначенні культури, – потенціал накопичених духовних багатств людства і в цьому сенсі воно являє собою неповторне закріплення правового зрізу культурної реальності в діалектичному поєднанні зі шляхами її зміни, її руху до набуття нової якості в межах цивілізаційного континууму. Право як елемент культури втілює в собі притаманний всій культурі інваріант суспільних відносин, який полягає в тому, що всі ці відносини є замкнутими на соціум в цілому, на культуру як на середовище, в якому мають місце ці відносини.

5. Пізнання права як елементу культури найбільш доцільним видається на основі філософсько-правової методології (зокрема системного підходу та принципу еkleктизму при пізнанні правових явищ), проте не залишаючи осторонь найбільш прогресивні (з точки зору філософії права, на

нашу думку) ідеї, представлені теорією права.

6. Вже в силу того, що право є елементом культури, воно є культурно цінним. Відображаючи культурну реальність, право закріплює і охороняє основні соціальні та культурні цінності, серед яких слід виокремити справедливість, яка, з точки зору філософсько-правового підходу, разом з рівністю та свободою становить суть самого права.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Нормотворчість – процес первинного створення правових норм. Нормотворчість в галузі права називається правотворчістю.

Проаналізувати всі правові явища в аспекті їх культурного бачення в межах цієї роботи не виявляється можливим. Необхідно обмежити об’єкт дослідження більш вузькою сферою, окремим правовим феноменом. На наш погляд, в якості такого об’єкту доцільно обрати правотворчість як феномен, що виступає посередником у діалозі права і культури. Логіка дослідження підказує спочатку дати загальну характеристику культурологічному аспекту правотворчості, а потім підійти до її дослідження системно, на різних рівнях – відповідно до різних способів осмислення правової реальності – суб’єктивному, об’єктивному, інтерсуб’єктному та державному.

2.1. Правотворчість як юридична і філософська проблема

Поняття “правотворчість” широко застосовується поряд з такими поняттями, як “законотворчість”, “правотворчий процес” і “законотворчий процес”, “законотворча діяльність” тощо. Тому вбачається необхідним з’ясувати різницю між цими поняттями. Вважаємо за доцільне спочатку дослідити співвідношення тріади понять “законотворчість” – “законотворча діяльність” – “законотворчий процес” в теорії права, та проаналізувати поняття правотворчості з позиції філософії права.

Теорія права розрізняє в історії становлення правових норм два великих соціальних процеси: походження чи виникнення права і розвиток права, коли воно вже сформувалось як цілісна нормативно-регулятивна система, як сучасний соціальний інститут. В першому випадку мова йде про чинники, що вплинули на процес самоорганізації права як окремого

культурного інституту. Сюди відносять: перехід від економіки привласнюючої до виробничої економіки, становлення ранньокласових суспільств, виникнення міст-держав що призвело до переростання соціальних норм первісного суспільства в норми ранньокласових суспільств, появи звичаєвого права, судових прецедентів, законів ранньокласових суспільств, їх загальносоціальних і класових функцій тощо. В другому випадку мова йде про розвиток, вдосконалення вже наявного права, про активну, свідому діяльність у правовій сфері суспільства: про форми здійснення державної влади, цілеспрямованої діяльності державних органів, процедурах створення правових норм, словом, про творчість у правовій сфері. Останнє визначається теорією права як правотворчість [273, с.27-28].

З точки зору теорії права, правотворчість (законотворчість) – це спеціальна діяльність компетентних органів, яка завершує процес правоутворення, в результаті якої набуває сили і вступає в дію закон [3, с.15]. Але правотворчість як правова форма діяльності органів держави і населення країни (поряд з установчою, правозастосовчою та іншими) спрямована на офіційне встановлення (санкціонування) і зміну права всіма її суб'єктами, що виражається у формуванні, обнародуванні нормативно-правових актів, пов'язується з втіленням державної волі не тільки в закон, але й в інші нормативно-правові акти [233, с.121]. Законотворчість розглядається тотожною правотворчості, такою, що зберігає всі основні елементи та атрибути останньої, а саме як діяльність, що полягає у наданні правовим нормам вищої юридичної сили у формі закону. Так, С. Поленіна вважає, що законотворчість, як і будь-який інший різновид правотворчості, охоплює процес створення правових норм, починаючи із зародження ідеї щодо неї у зв'язку з виявленням потреби у правовій регламентації відповідних суспільних відносин і закінчуючи її прийняттям і введенням в дію [197, с.4].

Можна погодитись з таким розумінням законотворчості, але, з обов'язковим уточненням того, що участь у створенні правових норм можуть приймати різні суб'єкти, проте головним суб'єктом цієї діяльності виступає

саме законодавець, а продуктом – закон. Згідно зі ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. А одним з її повноважень ст. 85 передбачає прийняття законів [122].

Зазначимо, що існують також глибокі розбіжності в оцінці правничої природи закону, законодавчих актів у цілому в різних системах національного права. Для одних – це "спосіб встановлення норм права", для інших – "факти, що надають окремим правилам характеру позитивного права", для третіх – "способи існування права", для четвертих – "форми і способи виникнення права", для п'ятих – це "обов'язкова сила правових норм", що впливає з її включення в правничу систему". Відхід від жорсткого позитивізму супроводжується певними зрушеннями у традиційній структурі законодавства: підвищення ролі адміністративної і судової практики, елементів "фактичної" правотворчості, деяке розмиванням меж правового і неправового [162, с.74-75].

Отже, законотворчість є різновидом правотворчої діяльності, яка полягає у прийнятті законів, створенні позитивного права. Відповідно, під правотворчістю розуміємо діяльність щодо створення правових норм взагалі. На нашу думку, це дасть змогу підкреслити особливе місце законодавця як одного із суб'єктів правотворчості і єдиного суб'єкта законотворчості.

Для глибшого розуміння поняття законотворчої діяльності доцільно розглянути саме поняття "діяльність", яке є комплексним і має певну структуру. Поняття "діяльність" набуло статусу філософської категорії вже в працях Аристотеля. В подальшому воно стало широко використовуватись у дослідженні різних соціальних феноменів. "В сучасному пізнанні, особливо гуманітарному, поняття діяльності відіграє ключову, методологічно центральну роль, оскільки з його допомогою дається універсальна характеристика людського світу" [288, с.226].

Будь-яка діяльність людей є перетворення ідеальних образів – того, що "може існувати" і вже існує в уяві суб'єкта, в реальне буття, в те, що "повинно існувати". Діяльність людини переважно носить вузькоцільовий

характер – вона спрямована не на мету взагалі, а на визначену мету, на визначене те, що “може і повинно існувати”, в тому числі як на певні правовідносини, так і на створення правових норм. Оскільки ідеальні образи становлять для суб’єкта діяльності певну цінність (інакше б не створювались), тому тут можна повністю погодитись з Г. Кельзенем та з представниками неокантианської філософії Г. Ріккертом, В. Віндельбандом, Р. Штаммлером, що будь-яка діяльність людини, як практична так і теоретична, має ціннісний характер, оскільки сама свідомість за своєю природою завжди є ціннісно спрямованою.

У структуру діяльності входять мета, засіб, результат та сам процес діяльності, який усвідомлюється суб’єктом. Діяльність, в свою чергу, поділяється на творчу та репродуктивну, тобто творчість є продуктивною частиною діяльності. Тому під законотворчістю доцільно розуміти продуктивну, творчу частину законотворчої діяльності, яка, у свою чергу, включає в себе мету, засіб, результат та процес діяльності.

Поняття законотворчої діяльності є ширшим за поняття законотворчого процесу, оскільки процес є лише одним із компонентів діяльності поряд з метою (створення якісного законодавчого акту), засобом (законодавча техніка) та результатом (закон). Поняття законотворчості є вужчим за поняття законотворчої діяльності, оскільки включає лише її продуктивну частину, та ширшим за поняття законотворчого процесу, який знаходиться у співвідношенні з законотворчістю як частина до цілого.

В юридичній літературі ведуться суперечки щодо розмежування понять “законотворчість”, “законотворчий процес” від близького за змістом до них поняття “законодавча діяльність” та “законодавчий процес”. Щодо останнього, то однастайності його розуміння в спеціальній літературі немає. Він визначається як процес розробки та видання законів [60, с.42], і як регламентований Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами процес внесення на розгляд законодавчого органу, прийняття, оприлюднення та вступу в дію законів [56, с.56]. Іноді його ототожнюють з

встановленою процедурою оформлення і втілення в законі соціальних, політичних, економічних та інших інтересів [36, с.36], іноді – як юридично регламентований порядок законодавчої діяльності найвищих органів державної влади [291, с.270] чи порядок діяльності органу законодавчої влади щодо створення законів [221, с.105]. Інколи законодавчий процес розуміють як діяльність щодо створення закону [121, с.492]. Дехто його ототожнює з правотворчим [250, с.292], дехто – з законотворчим процесом [249, с.371].

Зазначимо також, що поняття “законодавчий процес”, як і “законодавство” в чинному законодавстві відсутнє. Відсутність нормативного визначення поняття “законодавство” є прогалиною в нормативно-правовому регулюванні, створює труднощі у правотворчій та правозастосовчій діяльності, ускладнює систематизацію нормативних актів та застосування численних нормативних приписів, які містять це поняття [144, с.93; 145, с.4-5; 217, с.1]. Тому визначення поняття законодавства є не тільки важливою теоретичною, але й практичною проблемою [123 с.7]. Розв’язуючи цю проблему, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 9 липня 1998 року №12-рп/98 у справі про тлумачення терміна “законодавство”, зокрема, офіційно констатував, що термін "законодавство" досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (статті 9, 19, 118, пункт 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних – це лише закони; в інших, передусім кодифікованих, поняття "законодавство" охоплює як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади [210]. Цей

факт, без сумніву, свідчить про недостатній рівень культури законотворчості законодавця, що призводить до неузгодженості нормативних актів та перешкоджає існуванню системи законодавства саме як системи. Конституційний Суд України частково усунув цей недолік законодавства, зазначивши, що: “Термін "законодавство", що вживається у частині третій статті 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору, треба розуміти так, що під нього підпадають закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України [210].

У найближчій перспективі законодавчого закріплення поняття “законодавства”, на жаль, не передбачається, що, зокрема, вказує на відсутність відповідних правових традицій в Україні. Так, проект Закону України “Про закони і законодавчу діяльність” замовчує це питання, подаючи лише непрямі вказівки на те, що слід віднести до нього [203, ст.13, 16, 19]. Однак вищезгаданий проект передбачає визначення понять “законодавча діяльність” та “законодавчий процес”. Згідно з проектом, “законодавча діяльність – це нормотворча діяльність, спрямована на розроблення, прийняття і забезпечення дії законів, що здійснюється громадянами, державними органами та посадовими особами, а також органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, науковими установами та іншими суб'єктами...” [203, ст.14]. Основу законодавчої діяльності становить законодавчий процес – діяльність визначених законом суб'єктів, що включає логічно завершені етапи (стадії) і здійснюється за встановленою Конституцією України і законами процедурою, пов'язана з поданням до органу законодавчої влади законопроектів, розглядом, прийняттям (змінюю, припиненням чинності) і введенням в дію законів, а також з формуванням єдиної системи законодавства України [203, ст.16].

Поки що невідомо, в якій редакції буде прийнятий цей законопроект, однак він дозволяє побачити основні тенденції в розумінні понять законодавчої діяльності та законодавчого процесу.

Законодавчий процес як елемент законодавчої діяльності пов'язаний з діяльністю уповноважених державних органів, складається з ряду визначених процедур, що мають місце безпосередньо в межах законодавчого органу та розпочинається з процедури подання законопроекту до законодавчого органу. Тут необхідно зазначити кілька особливостей.

По-перше, декілька дій не відносяться до парламентських процедур, і лишаються поза межами законодавчого процесу (залишаючись у межах законодавчої діяльності). Це стосується всього етапу підготовки законопроекту, що передбачає виникнення ідеї його необхідності [181, с.97], його розробку, оцінку ефективності та можливе наступне коригування [52, с.290], а також планування законопроектних робіт [181, с.97]. Ці дії охоплено поняттям правотворчості (законотворчості).

По-друге, законодавчий процес здійснюється певним визначеним колом суб'єктів. Так, Президент України, народні депутати України, Кабінет міністрів України, Національний банк України є суб'єктами законодавчої ініціативи [122, ст.93]. Крім цього, Президент України ще й володіє правом вето [122, ст.106, п.30]. Уряд України, комітети Верховної Ради України є повноважними розробниками законопроектів [206, с.1041]. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади [122, ст.75]. Роль, місце та функції цих суб'єктів детально визначені в Конституції та законодавстві України. Вони здійснюють свою діяльність у регламентованому законодавчому порядку. Однак існують інші суб'єкти, що можуть брати участь у законотворчості. Так, проект закону в ініціативному порядку можуть розробляти громадяни, державні органи та посадові особи, хоча вони й не можуть вносити його до законодавчого органу в порядку законодавчої ініціативи [203, ст.14; 122, ст.93]. Певне коло суб'єктів провадять наукову, юридичну експертизу законопроекту тощо [206, с.1049]. Конституційний Суд

України діє в межах процедури конституційного контролю та забезпечує приведення системи законодавства у відповідність з Конституцією України [80; 122, ст.147, 150]. Отже, за обсягом повсякденних функцій він входить до суб'єктів законотворчого процесу. Всі суб'єкти, які беруть участь у творенні закону, входять до складу поняття законотворчості (законодавчої діяльності згідно з проектом Закону України “Про закони і законодавчу діяльність” [203, ст.14]).

З точки зору філософії права законотворчість і правотворчість – феномени, кожен з яких має власну природу.

Законотворчість – це процес створення нових законів. Спираючись на свій високий правовий статус, культурну спадщину, спеціальну підготовку і життєву мудрість, враховуючи вплив різноманітних чинників, законодавець пропонує деякі правила поведінки людей зафіксувати в письмовій формі і надати їм такої ваги і значення, щоб їм підпорядковувались всі, незалежно від того, чи влаштовують кого-небудь ці правила, чи ні. Такі правила приймаються органами влади у встановленому порядку і набувають статусу законів. Такий процес, відображений в найбільш загальних рисах, і буде називатися законотворчістю. Це достатньо складний, трудомісткий процес, яким займаються професіонали-юристи. У нього є своя логіка, своя техніка і своє призначення, близькі і стратегічні цілі.

Враховуючи ту обставину, що в законі право набуває своєї визначеності і свого ясного, фіксованого виразу, можна сказати, що зі створенням законів створюється також і право. Але, по-перше, право твориться лише в тому випадку, коли закони, що створюються, є правовими законами, інакше вони не створюють, а спотворюють право. А по-друге, лише закони не становлять суті цього глибокого і багатогранного явища права.

Правотворчість існує окремо від законотворчості. Вона (правотворчість) не обмежена сферою створення законів, тобто деяких письмово зафіксованих суджень, яким необхідно підкорятись тому, що вони

введені в дію державою. Правотворчість – це в загальному вигляді процес творення права. Це створення того, що поки що не визначено, не має свого визначеного змісту. Але, оскільки право твориться за участю духа у свідомості людини – правової істоти за своєю суттю, якій право є іманентно притаманним – то можемо припустити, що правотворчість створює специфічну духовну реальність, яка зазнала впливу і тому несе у собі ознаки свого творця.

Аналіз філософсько-правової літератури з досліджень теорії правотворчості засвідчує, що в цілому вони тяжіють до розширення меж цього поняття [155, с.94]. У філософії права існує безліч концепцій як щодо загальної природи права, так і щодо розуміння окремих інститутів чи базових галузевих категорій та понять. Очевидно, що така кількість концепцій значно ускладнює й уповільнює процес знайомства з ними, визначення їх пізнавальної цінності й теоретичного їх засвоєння. Але якщо уявити на мить ситуацію повної відсутності цих концепцій, то орієнтація в нагромадженому інформаційному матеріалі і, тим більше, його засвоєння стають взагалі абсолютно неможливими. Будь-яка концепція вже тому необхідна, що вона є не тільки формою систематизації матеріалу, але й спробою засвоєння його, опанування наявним матеріалом [114, с.13].

Правотворчість – це основний напрям соціальної діяльності, що створює умови для існування і відтворення самого суспільства. Правотворчість реалізує пошук правових форм, які забезпечували б найбільшою мірою рівноважний стан суспільства, розумну взаємодію його членів у суспільному житті. А законодавчий процес виступає при цьому основним фактором такої взаємодії [56, с.36].

Правотворчість – це процес виникнення і розвитку всієї тієї реальності, яка називається правовою реальністю.

Поняття “правова реальність” можна розглядати у вузькому і широкому розумінні. В вузькому значенні до цього поняття відносяться лише деякі базові правові реалії, по відношенню до яких всі інші правові феномени

є похідними. В цьому випадку під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах розуміють або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або “правові емоції” (психологічний напрям) тощо [155, с.59-60].

Поняттям “правова реальність” в даному дослідженні позначатимемо весь автономний світ права, тобто сукупність всіх його феноменів з притаманними їм законами, логікою розвитку та існування: наявних правовідносин, правових норм, інститутів і правових концепцій, явищ правового менталітету тощо.

У залежності від того, що пропонується як основа реальності права, виділяють наступні чотири способи осмислення правової реальності, кожний з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм – на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) об’єктивізм – на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в життя; 3) суб’єктивізм – на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб’єкта; 4) інтерсуб’єктність – на тій смисловій стороні права, яка проявляється в процесі взаємодії суб’єктів, їх комунікації і інтерпретації позиції іншого [154, с.34]. Тобто до правової реальності відноситься як власний світ суб’єкта пізнання (суб’єктивна правова реальність), так і об’єктивно існуючий світ права, який виник, існує незалежно від волі і дій окремих суб’єктів, в тому числі і держави (проте включає інтерсуб’єктну взаємодію), а також позитивно-правовий світ, що існує в тісному взаємозв’язку з власним суб’єктом-творцем – державою.

Багатоаспектність підходів у пізнанні правової реальності спричиняє, відповідно, аналогічну різнорівневість у правотворчості. Відповідно, повнота осягнення процесу правотворчості вимагає його дослідження на різних рівнях.

Суб’єктивна правова реальність – та, в якій живе і діє кожна людина. Це реальність, притаманна кожному індивіду, створена його духом, його

свідомістю. Це його розуміння права, те, що визначає його поведінку – суб'єктивне право. Це – право у своїй можливості. Слід звернути увагу на наступну особливість. Норми суб'єктивного права правові за своєю суттю, тобто регулюють лише дії людини. Вони за своєю значимістю не претендують на провідне місце у світогляді людини, на яке, скажімо, претендують релігійні норми, що намагаються врегулювати не лише дії, але й думки людини.

Об'єктивна правова реальність – це реальність, створена на основі суб'єктивних правових реальностей індивідів, яка існує поза їх свідомістю як така, що найбільше відповідає уявленням про право спільноти людей, що її утворила, є об'єктивно вираженою у правовідносинах, законодавстві, правових інститутах тощо та здійснює вплив на формування суб'єктивної реальності індивідів, що входять до цієї спільноти. Це – сфера дії природного права в дійсності.

Становлення правової реальності не є процесом, який розпочинається і просувається вперед завдяки чийсь всемогутній волі, не є те, що рухається завдяки зовнішній силі, а за своєю суттю є процес саморуху, автономного розгортання та саморозвитку. Це рух, завдяки якому спершу суб'єктивна правова реальність набуває необхідних рис і стає в певній частині об'єктивною. Цю реальність створюють не лише нормативні акти. Самі нормативно-правові акти, якщо вони їй відповідають вимогам права, можуть відображати цю реальність більш-менш адекватно. Правова реальність – складний системний феномен, який складається з багатьох структурних елементів. Це і правова поведінка людей, і правові відносини між людьми в процесі спільної діяльності, установи, які підтримують правопорядок у суспільстві і сама свідомість людей як правових осіб тощо.

Вже з самого терміна “правотворчість” стає очевидним, що основним елементом цієї діяльності є саме процес творення. Творчість – є створення, яке одночасно виступає запереченням, подоланням наявного, виходом за межі відомого, стереотипного. Руйнування стереотипів мислення і

діяльності, заперечення застарілих, традиційних ідей, аксіом, догм є компонентом творчої діяльності. Природа творчості сягає корінням у саму сутність людської діяльності, в її родову специфіку, тобто вільну, універсальну предметно-перетворювальну діяльність. Сутність творчості реалізується в багатоманітних формах її існування – в конкретних видах творчої діяльності, зокрема, правотворчості. Спільним для всіх видів творчої діяльності виступає суб'єкт – людина та фон, на тлі якого відбувається процес творення – культура. Тому необхідно розглянути правотворчість в антропологічно-культурному аспекті.

Відомо, що антропологія – це наука про походження та еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини [130, с.32]. Погляди на антропологію з боку наук породили певні різновиди. Нас значною мірою цікавитиме філософська та культурна антропології.

У філософській антропології виявляється досить важко окреслити тему дослідження, оскільки роздуми про людину, без сумніву, охоплюють найширше коло проблем. Цей спектр виявляється практично невичерпним. У результаті майже всі філософські сюжети проникають в орбіту філософсько-антропологічної думки. Предметом філософської антропології є людина у всій своїй цілісності. Тому філософська антропологія скерована на досягнення феномену людини [59, с.64, 84]. Філософська антропологія постає як наука про метафізичне походження людини, її фізичні, психічні та духовні начала у світі, їх сили і спонуки, що рухають людиною і якими вона володіє [238, с.32].

Таємниці людини закладені в її онтології. Людина – це творіння природи і одночасно творець іншої, штучної природи. Це і виділяє і відводить окреме місце людині в природі, оскільки саме людина може творити як матеріальне так і духовне. Останнього не можуть творити інші істоти. Тому найбільшою таємницею є духовні сили людини, її духовне споглядання, оскільки фізичні (матеріальні) речі є так чи інакше продуктом

духовної діяльності людини.

Антропологічні основи культури пов'язані з пошуками відповіді на запитання про смисл, міру культури з точки зору людини. Антропологічний підхід до культури показує, як вона служить людині, як задовольняє людські потреби. Це погляд на світ очима людини. І в той же час культура – це уміння, здатність поглянути на світ не тільки з егоїстично-індивідуалістичної точки зору, але і з точок зору різних соціальних спільностей, людства в цілому і з точки зору Бога чи Космосу [190, с.84,98].

Культурна антропологія ґрунтується, на наш погляд, на таких основних принципах: еволюціонізм, дифузіоналізм, функціоналізм, нормативність.

Еволюціонізм відображає поступовий, безперервний процес людського творіння стосовно стану розвитку суспільних відносин. При цьому спостерігається повільний темп розвитку культури (існує певна консервативність), але він добре виважений, надійний і приносить позитивні результати.

На противагу еволюціонізму є революціоналізм, який характеризується стрибкоподібністю розвитку культури, руйнацією консерватизму. Революція у культурі здебільшого призводить до прогресу та цивілізації, але при умові, що такі докорінні зміни будуть планомірними, виваженими і відповідатимуть ступеню суспільного розвитку, внутрішнього стану людини. Це означає, що культура є первинною щодо цивілізації. Тому цивілізація повинна вбирати в себе кращі взірці культури. При негативних взірцях цивілізація може знищити культуру.

Дифузіоналізм як принцип антропологічної культури – це поширення культурних явищ через контакти між народами як спосіб пояснення розвитку культури. Як зазначає А. Золкін, дифузіоналізм досліджує географічне поширення предметів культури і відповідне поширення народів заних з цими предметами [84, с.18]. Явище дифузії (як взаємопроникнення культур різних народів) досить поширене. Фактично воно існує повсюдно. Тому

дифузціоналізм культури діє суцільно, безперервно і застерігає від ізолюваності, замкнутості, своєрідної “китайської стіни” та виражає онтологічні засади людини, а не неузгоджене з народами прагнення окремої нації.

Принцип функціоналізму антропологічної культури дає можливість оцінити творіння людини у певному взаємозв’язку. Це, на думку А. Золкіна, залежність між окремими елементами культури, які переважно зорієнтовані на розкриття механізмів дії і відтворення соціальних структур. Функціоналізм скерований на дослідження функцій елементів культури, тобто тих ролей, які елементи культури виконують по відношенню до цілого і один до одного [84, с.19]. Даний принцип може слугувати методом вивчення культури в антропологічній генезі.

Важливим принципом у культурній антропології є нормативність. Адже все те, що творить одна людина, є орієнтиром для інтелектуальної діяльності іншої людини. При цьому таке творіння є зразком того, як потрібно діяти або як не потрібно вчиняти. Звичайно, зразків для наслідування більше, що й породжує культурні (соціальні) норми, еталони, культурні моделі. Дослідження принципів необхідне для формування норм.

Для культурології взагалі існують інші принципи: вивчення різних феноменів культури з урахуванням їх своєрідності і в той же час невідривності один від одного; згідно з вихідним принципом синергетики, “розкриття системи є її саморозвиток”, хоча є допустимим також вплив зовнішніх сил; розвиток культури є нелінійним процесом, де відсутній простий прогрес; кожен тип культури має не тільки свій зміст, але й особливу структуру, яка включає в себе підсистеми і різноманітні елементи, питома вага яких може змінюватися; культурні процеси володіють тривалістю. Крім цього наводяться інші принципи дослідження культури: функціонально–аксіологічні, міфологічні, семіотичні (символічні), евристичні, антропологічні, комунікативні, ігрові, духовні, психологічні, естетичні і т.д. [190, с.12-13]. Зрозуміло, що врахування цих принципів у культурній

антропології є досить складним явищем. Однак для перевірки онтологічності культури завжди доцільно здійснити зіставлення культурних здобутків з багатьма принципами. Особливо це стосується права як продукту культури, де повинна бути всестороння увага, пильність, передбачливість.

Дослідження принципів необхідне для формування норм. Культурні норми – це приписи, вимоги, побажання і очікування відповідної (суспільно схваленої) поведінки. Норми є деякими ідеальними зразками (шаблонами), які приписують те, що люди повинні говорити, думати, почувати і робити в конкретних ситуаціях [129, с.89].

Звичайно, принцип нормативності відображає як дозволи так і заборони. Але в будь-якому випадку нормативність виступає певним соціальним контролем в антропологічній культурі. Зокрема, потенційну силу такого контролю мають правові норми як різновид культурних норм.

У спеціальній літературі виділяють такі основні види культурних норм: звички, манери, етикет, звичаї, традиції, ритуали, вдачі, заборони, закон, право, мода, захоплення, цінності, віра, знання, міфи [129, с.94-108]. Ці та інші норми утворюють нормативну систему культури, в якій елементи кожного виду культурних норм не суперечать одні одним. У протилежному випадку в результаті еволюційних змін суперечливі елементи зникають, випадають з єдиної культурної системи. Особливо це стосується процесу правотворчості, де поєднується еволюційність і виважена революційність.

Якщо розглядати культурологію в цілому (як філософію культури), то вона виконує такі функції: асіологічну, методологічну, пізнавальну, комунікативну, світоглядну, виховну, творчу, нормативну [190, с.10-11]. Ці функції знаходять своє відображення у функціях культурних норм.

Саме функції культурних норм відображають їх цінність у суспільстві. Функції культурних норм є обов'язками і вказують міру необхідності в людських вчинках; слугують очікуваннями наступного вчинку; контролюють відхилення у поведінці; слугують взірцями, еталонами поведінки [129, с.91].

З одного боку, норми – це обов'язки однієї особи у ставленні до іншої.

Норми формують певну систему взаємних відносин, які ґрунтуються на правах і обов'язках. З іншого боку, норми – це очікування: від людини, що дотримується даної норми, навколишні чекають цілком однозначної поведінки. Норми формують систему соціальної взаємодії, яка включає мотиви, мету, спрямованість суб'єктів дії, саму дію, очікування, оцінку і засоби. Таким чином, норми виконують свої функції в залежності від того, в якій ролі вони себе проявляють: як стандарти поведінки (обов'язки, правила) чи як очікування поведінки (реакція інших людей) [129, с.91].

Зазначимо, що перші дві функції культурних норм займають належне місце у правотворчості. Адже обов'язки людини впливають із того, якої поведінки очікує суспільство від кожного свого члена. При чому поведінка людини впливає на оточення як позитивно, так і негативно. Це залежить від того, які культурні норми використовує індивід, та від мети їх застосування. Ці норми мають бути апробованими (як результат культурних здобутків). Неапробовані норми ще не можна назвати культурними цінностями, оскільки вони потребують соціального визнання. Тому право вибирає в себе вже відомі культурні норми, які повинні виконувати функції обов'язків та очікування.

Функція контролю культурних норм діє протягом всього життя людини. Звичайно, у молодшому віці людини вона повинна діяти більш активно, а в старшому – здебільшого діє власний, а не суспільний чи громадський контроль. Але так чи інакше контрольна функція пов'язана з процесом соціалізації, який скерований на недопущення поведінки з відхиленням. Хоча основна мета соціалізації – це формування особистості, проте основну роль відіграє формування передусім правомірної поведінки. Тому культурні норми за формою і змістом повинні наближатися до норм загальної соціалізації, до онтологічних засад людства. Тоді культурні норми ефективно контролюватимуть ненормативну поведінку без особливого виділення цієї функції.

Культурні норми виконують функцію взірців, еталонів поведінки, тобто є мірою оцінки поведінки людини. Йдеться про те, що повинно бути у

всіх без винятку випадках. Це не дозволи і не заборони, а певна вимога до людей, міра оцінки, культурна модель. Цього вимагають закони краси (гармонії), онтологічні засади і практична ситуація. Зокрема, дана функція проявляє себе у складних ситуаціях, в яких постає потреба вияву рішучих, відважних дій щодо захисту життя, честі та гідності людини. Звідси й поява різноманітних кодексів честі, правил поведінки, морально-етичних приписів, церемоній, ритуалів і т.д. Вони існують як в усній, так і письмовій формі. Зрозуміло, що є необхідним поступове втілення функції еталонів поведінки у позитивне право, в якому відбувається її відповідне узаконення.

Таким чином, функції культурних норм є дуже важливими. Вони охоплюють практично всю сферу життєдіяльності людини і реалізуються там, де діє людина. Без людини відпадає потреба як в культурних нормах, так і в їх функціях.

Одним з видів культурних норм є правові норми, з яких формується позитивне право. Розглянемо цей процес у таких культурологічних аспектах правотворчості: онтологічному, гносеологічному, етно-соціальному, етичному, аксіологічному, які, на нашу думку, мають місце у правотворчості.

Онтологічний аспект скерований на виявлення сутності, здійснення філософського аналізу культурологічних норм, що дає змогу вибирати ті норми, які узгоджені з нормами життєдіяльності людей, відповідають призначенню людини на Землі.

Сутність культури доцільно охарактеризувати через категорію способу людської діяльності. Існуючи у формах зовнішньої (об'єктивованої) і внутрішньої (суб'єктної) предметності, культура виступає як принцип та предмет суспільних діянь людини, що визначає характер, механізм і напрями самих діянь. Саме тому вона подається у вигляді системи регулятивної діяльності, яка несе в собі акумульований досвід, накопичений історією. Саме ці регулятори є суперечливою єдністю матеріального та ідеального, їх сплетіння та взаємопроникнення. Такий підхід до культури дозволяє фіксувати її глибинну сутність і зрозуміти, чому вона вплетена в суспільне

життя і притаманна роду людському, всім і кожній особистості [135, с.88].

Таким чином, онтологічний аспект правотворчості відображає способи розуміння, трактування культурних норм, які мають відношення до регулювання поведінки людини. Введення кожної культурної норми у позитивне право – це точка зору законодавця, його конструктивний задум, його культурна модель права, яка повинна відповідати природній логіці, здоровому глузду.

У дослідженні онтологічного аспекту правотворчості існує щонайменше дві проблеми.

Перша проблема полягає у співвідношенні культурного і природного в позитивному праві. Тобто законодавець повинен визначити, чи кожна культурна норма узгоджена з природною нормою, чи вона справді має цінність, чи варто її вносити у правову норму. Для цього культурну норму необхідно зіставити з раціональністю та ірраціональністю.

Під раціональністю слід розуміти вимогу виявлення однозначного причинно-наслідкового зв'язку, детермінізм, коли з однієї причини при тих же самих умовах завжди буде впливати один і той же наслідок. Раціональність вимагає максимальної об'єктивності, точності і достовірності, оскільки раціоналістична методологія обслуговує практичну сферу. Ірраціональність передбачає можливість неоднозначних, багатозначних причинно-наслідкових відносин з відповідною синхронністю. Взагалі раціоналістичні методи (аналіз, дедукція, об'єктивний, порівняльний) скеровані на осмислення феноменів культури, а ірраціоналістичні методи (інтуїція, синтез, системно-комплексний, ціннісний, суб'єктивний) – на їх сприйняття у просторі й у часі [190, с.17-19].

Тим самим відбувається культурне відтворення як узаконення наявних культурних норм у праві, що виражають просторові і тимчасові характеристики права.

Зміст другої проблеми полягає у взаємодії культури, особистості і природи. Тобто до першої проблеми додаються ще й особисті якості людини,

її діяльність. Тут спостерігається таке явище, як культурне запізнення та культурний лаг.

Культурне запізнення – це гіпотеза, за якою соціальні проблеми і конфлікти виникають із нездатності соціальних інститутів йти в ногу з технологічними змінами. Гіпотеза базується на допущенні технічного детермінізму і пов'язана з нееволюційними теоріями соціальної зміни [239, с.188]. Культурне запізнення відбувається в тих випадках, коли нематеріальна (духовна) культура не встигає прилаштуватися до випереджувального розвитку матеріальної культури [130, с.281-282]. Тобто ціннісний світ людини не встигає пристосуватися до дуже швидких змін у матеріальній сфері, від цього, зокрема, особливо страждає молодь. Її духовний світ не змінюється так швидко, як матеріальне становище. Це явище називається культурним лагом, який характеризує той факт, коли в суспільстві вже з'явилися технологічні винаходи, а культурної і соціальної адаптації до них у населення не відбулося [130, с.305].

Тому правотворчість залежить від людського осмислення культурного запізнення і культурного лагу. Після осмислення відбувається трансляція відповідних культурних норм у правові норми. Однак у цьому випадку онтологічний аспект правотворчості дає можливість передбачити явище культурного запізнення і творити правові норми, виходячи з онтології людини, її місця у Всесвіті. Прикладом цього слугує римське право, яке ще й сьогодні є джерелом правових систем у деяких державах.

Розглядаючи наступний культурологічний аспект правотворчості – гносеологічний, звернемо увагу на активний пізнавальний процес правотворчості. На думку А. Козловського, у пізнавальному процесі права пізнання постає не лише однією з функцій права, а й необхідною передумовою його виникнення, ефективного функціонування і розвитку. В гносеології права пізнання розуміється як фундаментальна, найістотніша риса права, з втратою якої воно стає дисфункціональним, нерелевантним і неправовим. З іншого боку, найвищі досягнення світових національно-

правових систем є водночас проявом максимальної гносеологічної інтенсивності в праворозумінні і правореалізації того чи іншого народу. Вершини права – це завжди і вершини пізнання, а видатні досягнення в пізнанні з необхідністю виражаються у правових формах [115, с.10].

Тобто гносеологічний аспект правотворчості як феномену культури відображає спосіб набуття нових знань про правові норми, виходячи з уже наявних культурних норм. При цьому важливо зіставити ці знання із закономірностями і можливостями людини у пізнанні, здійснити співвідношення цих знань з правовою дійсністю, передбачити можливі правові наслідки, встановити правову істину тощо.

На нашу думку, основними такими способами у гносеології позитивного права є: культурний потенціал, культурне дослідження, культурні інновації, культурні відкриття, культурні винаходи, культурні реформи.

Культурний потенціал у контексті духовної культури визначається як сукупність наукових ідей і теорій, релігійно-філософських та моральних вчень, загальний рівень досягнутої населенням грамотності, освіти і кваліфікації, творча здатність даного народу вирішувати проблемні ситуації культурного і духовного плану [130, с.306]. Іншими словами, для правотворчості повинен бути своєрідний старт, можливості, здобутки у культурі. Національне право можна творити тоді, коли є що пізнавати, коли народ мав уже попередні напрацювання. Наприклад, існування в колоніях поряд з офіційним правом метрополії місцевого звичаєвого права, свідчить про існування після колонізації достатнього культурного потенціалу для формування національного права на власних досягненнях культури.

Для виявлення культурного потенціалу здійснюється культурне дослідження. Це передбачає активний пошук фахівцями з різних галузей, спрямований на виявлення всіх аспектів національної культури. Адже для формування позитивного права важливі всі культурні норми. Етно-національні здобутки відображають спосіб життя людей, їх поведінку, звичаї,

традиції, національну ідею, культурну динаміку, що має вплив на правові норми.

У результаті культурознавчого дослідження з'являються культурні інновації. Звичайно, це будуть теоретичні гіпотези, наукові теорії, власна система культурних цінностей. До культурних інновацій слід додати і сучасний культурний потенціал, творчо осмисливши його. Під час філософського аналізу культурних інновацій можна вивести важливі результати для регулювання суспільних відносин у вигляді культурних відкриттів.

Культурні відкриття є формою культурної інновації (культурного нововведення), яка передбачає отримання нових знань про світ. Вони поширюються на інші культури трьома основними способами: культурне запозичення, культурна дифузія, незалежні відкриття [130, с.297]. В такий спосіб ґносеології є можливим порівняти здобутки одного народу з іншими. При цьому завжди залишиться місце чомусь новому, раніше не побаченому чи не по-справжньому оціненому. Тим самим національна правова система має можливість влитися у міжнародну правову систему чи хоча б континентальну.

Відмінність між культурними відкриттями і культурними винаходами відносна: одну і ту ж подію можна інтерпретувати як відкриття чи винахід. Але незалежно від відмінностей ті чи інші сприяють культурному прогресу людства, оскільки культурні винаходи є новою комбінацією відомих культурних елементів чи комплексів, вони включають новий спосіб технології [130, с.292, 297]. Певна комбінація (як культурний винахід) спостерігається у позитивному праві. Фактично будь-яка правова норма – це культурний винахід: правова технологія, пов'язана із взаємопроникненням культурних норм. З іншого боку, виникнення правової норми можна пізнати тоді, коли є можливість пізнання відповідного культурного винаходу.

Важливе місце в ґносеологічному аспекті правотворчості посідають також культурні реформи.

Реформа – перетворення, зміна змісту окремого соціального (політичного, економічного, культурного) об'єкта чи процесу без зміни його форми (введення всезагального виборчого права в рамках представницької демократії) чи форми без зміни змісту (злиття чи розподілення міністерств і відомств), або змістовні і формальні зміни без перебудови тих чи інших основ – суспільних, економічних та інших кріпосного права, без загальної зміни форм власності). Реформа – необхідний елемент соціальної зміни, еволюційний етап суспільного прогресу, це спосіб введення інновацій, оновлення, модернізація суспільства [178, с.450].

Практично усі види соціальних реформ – це культурні реформи, оскільки культура охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Нас значною мірою цікавлять правові реформи, які слід сприймати у культурологічному контексті.

Звичайно, ініціатором правових реформ, як правило, виступають органи влади, яка, враховуючи соціальні конфлікти, правові колізії, різні антагонізми, повільний темп розвитку суспільства та інші фактори, здійснює перебудову, соціально-правове нововведення, яке не знищує докорінно правової системи, а намагається її поліпшити, змінити на краще. Тим самим проводиться комплекс культурних заходів і завершується прийняттям нормативно-правових актів.

Однак правова реформа часто терпить невдачу, хоча цей раціональний цілеспрямований процес і ніби поступові перетворення розраховані на прогрес, але формально. Справа в тому, що під час заміни старого на нове не повністю враховуються гносеологічні аспекти. Йдеться про пізнання правової дійсності, яке існує у старій культурологічній системі. Дослідження інших причин гальмування породжує наступну проблему – вибору культурної норми, яку необхідно ввести у правову. Тут часто негативну роль відіграє уявна (фальшива) цивілізація. Пізнання цивілізації як своєрідної моди, духу часу, часто зводиться до автоматизму впровадження чужих культурних норм. Тому культурно-правові реформи у гносеологічному зрізі

притаманні будь-якому суспільству і є обов'язковими, але ця дія повинна мати перспективи на реалізацію.

Важливим аспектом формування позитивного права є етно-соціальний, який ґрунтується на етнічній культурі.

Під етнічною культурою розуміють певну організацію духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності і світосприйняття [239, с.185], сукупність рис культури, що стосується переважно повсякденної життєдіяльності, побутової культури [130, с.655]. Етнічна культура відображає передачу культурних норм (в тому числі й правових) із покоління в покоління. Але різноманітні соціальні фактори (переселення народів, колонізація, війни) розмивають самотутню етнічну культуру, розширюють сферу локалізації, вводять умовності спільного походження, деякі штучності. Тоді етнічна культура набуває нового, етно-соціального забарвлення, який становить етно-соціальний аспект правотворчості.

Етно-соціальний аспект формування позитивного права визначається, на наш погляд, такими основними чинниками: культурна своєрідність, культурне запозичення, культурна дифузія, культурні універсалиї.

Культурна своєрідність відображає ті властивості, які характерні для одного народу. Це самотутність, оригінальність у етно-соціальному аспекті правотворчості. Тому при формуванні позитивного права оригінальні культурні норми, яких немає в інших народів, обов'язково повинні бути враховані у законодавстві. Однак у цьому питанні не повинно бути насильства чи зверхності над іншими народами, що проживають на даній території. Для цього існує інший фактор – культурне запозичення.

Культурне запозичення – це перенесення культурних інновацій із однієї культури в іншу, що є найбільш поширеним джерелом культурних змін. Їх відносять до мирного способу перенесення цінностей однієї культури на ґрунт іншої. Один народ запозичує в іншого не все підряд, а лише те, що: а) є близьким до його власної культури; б) принесе явну чи приховану вигоду, підніме престиж народу, дозволить просунутись вверх по сходинках

прогресу, сприятиме перевагам над іншими народами; в) відповідає внутрішнім потребам даного етносу, тобто задовольняє такі фундаментальні потреби, які не можуть задовольнити культурні артефакти і культурні комплекси, які є в розпорядженні [130, с.291-292].

Фактично без культурного запозичення, запровадження культурних норм іншої нації у позитивне право не обходиться жодне суспільство. Найбільш поширеним способом запозичення є сусідство держав або спільне перебування тривалий період у певних контактах, союзах тощо. Головне при цьому не допускати насильства, оскільки ці норми не принесуть користі у регулюванні суспільних відносин та зрештою відімруть як такі, що не діють (“мертві”).

Культурне запозичення породжує зовнішній бік культурної дифузії (внутрішній бік – це дифузія власних, національних культур). Йдеться про змішування, взаємопроникнення культурних норм одна в одну. Зазначимо, що культурні норми в одному етносі ідеальними, чисто етнічними, як правило, не бувають. Явище культурної дифузії може відбуватися й стихійно, внаслідок еволюційного змішування етносів, переселення тощо. Крім того, позитивне право – це вже явище культурної дифузії.

Прикладом культурних універсалій можуть слугувати норми, закріплені в міжнародних нормативно-правових документах, які декларують і охороняють основні права та свободи людини. Прикладом таких документів можуть бути Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950р. тощо [73; 76; 170]. Такі документи є ратифікованими більшістю країн. Тобто незалежно від етнічних культур утворюється додатково (як правило, з верховенством) менш-більш єдині культурно-правові норми, які відображають інтереси всіх націй. Культурні універсалії діють у федеративних республіках, конфедераціях, так і в унітарних державах.

Наближеним до етно-соціального аспекту є етичний аспект правотворчості.

Етика досліджує на філософському рівні життєво важливі для кожного моральні питання, які стосуються належної поведінки людини у ставленні до інших людей і до самої себе. Центральними в етиці є філософські проблеми: про природу моралі, її сутність та джерела, про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, свободу і відповідальність, про принципи і норми належної поведінки, доброчесності і вади, про щастя і смисл життя, призначення людини [131 с.387-388]. Тобто етика досліджує частину антропологічної культури, яка стосується поведінки людини. Звідси випливає, що етичний аспект також є притаманним правотворчості. Етичні норми не рідко мають більшу силу й авторитет за правові. Моральні санкції не слід вважати слабшими (це може бути для окремих людей). Більшість людей згодні підпадати під правові санкції з метою уникнути моральних. Однак така ситуація поступово змінюється, що пояснюється проблемами культури.

Відомо, що зростає криза культури – перевага матеріального прогресу над духовним, суспільства над індивідом у зв'язку з втратою етичних ідеалів. Адже моральне зло виникає не лише у взаємостосунках між людьми, але й із заподіяння шкоди всьому живому [179, с.347]. Тобто результати діяльності людини, її культура повинні піддаватись етичній експертизі.

Етична експертиза повинна здійснюватись і в правотворчості. Якщо внесені культурні норми у позитивне право відстоюють переважно матеріальні, а не духовні інтереси, державні, а не особисті, то це є ознакою ігнорування етичного моменту у правотворчості. Тому етика у праві не “скочується” на позиції консервативності, а навпаки, стає провідною.

Етика консервативна в силу традиційності менталітету, соціальних норм і звичаїв, соціальних повинностей. Але рушійною моральною силою суспільства є не етична статика, а етична динаміка, етичний лібералізм, здатність до “переоцінки всіх цінностей” [45, с.16]. Такою цінністю у державі

є право.

Право цінне тим, що воно покликане охороняти свободну волю людини, сприяє розвитку інтелектуальних та фізичних здібностей. Етичний аспект права сприяє формуванню альтернативи поведінки, дотриманню тих культурно-правових норм, які забезпечують розвиток онтологічних засад людини, духовну еволюцію.

Духовна еволюція буде радикально відрізнятися від всіх видів матеріальної, оскільки її значення – не у створенні нових матеріальних форм, але у внутрішньому вдосконаленні її матеріального результату. На відміну від матеріального світового процесу, духовна еволюція є не явищем, а переживанням, світовідчуттям, здійсненням волі до життя і могутності, прогресом духу, духовним пошуком, який відбувається в середині самого духу. Звідси випливає, що духовне середовище формує культуру. Висхідна моральна свідомість і є справжньою історією людства [45, с.22]. Це означає, що використання духовної еволюції у культурі сприяє утвердженню впливу етичного аспекту на правотворчість. Причому таке використання полягає не у спеціальних засобах, а в самореалізації. Етика, використовуючи культурні норми, не потребує особливих зусиль для формування права. Їй основне не створювати перешкод, створювати необхідні умови для самореалізації.

Підсумковим аспектом правотворчості як феномену культури є аксіологічний. Йдеться про ціннісні орієнтації в культурі, про ціннісні аспекти правотворчості в культурологічному зрізі.

Цінності культури – це результати оцінки суб'єктами пізнання (особою, групою, спільностями) об'єктивно наявного соціокультурного простору [239, с.423]. Іншими словами, аксіологічний аспект відображає потребу в культурі, потребу використання культурних норм для моделювання правових норм. На нашу думку, така потреба здійснюється у такій послідовності: культурний добір, культурний фільтр, застереження від культурних конфліктів, культурна репрезентація.

Культурний добір – це вибіркове ставлення однієї культури до норм і

цінностей іншої культури, яка проникає в неї. Тобто здійснюється селекція культури. Будь-яка культура намагається не лише запозичити потрібні їй риси та елементи, але і захищатися від небажаного проникнення, яке може виявитися загибеллю для неї [130, с.305-306]. Для формування права здійснюється не сумарний набір культурних норм, а лише ті, які необхідні для врегулювання конкретної правової ситуації. Поява непотрібних культурних норм у конкретній правовій нормі робить останню не цінною, а інколи і шкідливою. Такі правові норми завдяки штучно внесеним культурним нормам, які не мають відношення до даного правового явища, не діють, а згодом їх вилучають у встановленому порядку.

У культурному доборі повинні існувати культурний фільтр, який пропускає у правові норми одні інородні компоненти і затримує інші. Культурний фільтр – це механізм одностороннього добору культурних інновацій, який пропускають лише ті цінності, звичаї, ідеологічні норми та інше, які відповідають усталеному способу життя. В ролі культурного фільтру виступають самі традиції, звички та звичаї як неінституціалізовані фільтри або механізми культурного добору типу цензури, контрольних комітетів, що отримали інституціалізоване закріплення.

При формуванні позитивного права в Україні культурних фільтрів існує щонайменше чотири: процедура підготовки законопроекту в Комітетах Верховної Ради, процедура прийняття законопроекту (у 1-ому, 2-ому, 3-ому читаннях), процедура підписання законопроекту Президентом, процедура розгляду закону у Конституційному Суді (в силу вимог інстанцій). Тому наявність різних фахівців у складі Верховної Ради з культурологічної точки зору є необхідною. Самі юристи та економісти з поставленими завданнями не справляться, оскільки вони є представниками правової і економічної культури. А у складі ж правових норм представлені практично усі види культур.

Наявність культурного фільтру застерігає від прояву культурних конфліктів у позитивному праві. Під культурним конфліктом розуміють

зіткнення агентів (компонентів) культури, цінностей, думок, норм. Причиною слугують культурні відмінності в суспільстві, які можуть набувати форму протиріч чи зіткнень [130, с.304]. Культурні конфлікти породжують правові колізії: одне і те ж соціальне явище оцінюється правом по-різному. Тобто дві або більше правових норм суперечать одна одній, що є результатом проникнення у правову норму протилежних за змістом культурних норм, або надання переваги не провідним культурним нормам у конкретних випадках.

Культурна репрезентація – це зв’язок культурних феноменів і соціальних процесів, що інтегрує суспільну систему в єдине ціле і проявляється або як моностилістична (тобто канонічна), або як полістилістична (множинна). Культурна репрезентація сприяє не лише культурній інтерпретації тих чи інших суспільних явищ, але і визначає форму та спосіб їх соціальної онтологічності, тобто реального буття [130, с.277-278]. Кожна правова норма є культурною репрезентацією необхідних культурних норм і вступає в дію як одне ціле. Тому рівень окультурення людини чи суспільства відповідає рівневі правомірності людини, оскільки культура передає свою цінність праву.

Отже, питання правотворчості широко опрацьовувались в теорії права. Незважаючи на це, існують певні розбіжності в розумінні однорідних понять, таких, як правотворчість, законотворчість, законодавство, законотворчий процес, законодавчий процес тощо. Це пояснюється, зокрема, відсутністю чіткої термінологічної бази з цих питань у самому законодавстві. Найбільш чітким співвідношенням провідних понять у теорії правотворчості, на нашу думку, слід вважати наступне. Нормотворчість – це діяльність щодо створення соціальних норм взагалі. Одним з її видів є правотворчість – діяльність, спрямована на створення правових норм. Одним з видів правотворчості є діяльність зі створення правових норм на державному рівні – законотворчість, і це поняття в цілому є тотожним поняттю “законодавча діяльність”, наведеному у проекті Закону України “Про закони і законодавчу

діяльність” [203, ст.14].

У філософії права правотворчість розглядається в різних аспектах, розгляд яких у цілому виходить за межі теми даного дослідження. Проте одним з основних аспектів вважаємо антропологічно-культурологічний аспект правотворчості, який вказує на те, що вона (правотворчість) одночасно виступає і процесом своєрідного культурного виробництва. Культурні норми повинні знаходити свій вираз у правових нормах, що забезпечить проникнення суспільних цінностей у правову “тканину”. Суб’єктами такого виробництва виступають не лише окремо взяті особи, а й органи законодавчої влади. Тому законодавча влада повинна бути культурно-правовим центром, осередком правової культури. В результаті культурного виробництва позитивне право повинно стати культурним фондом держави.

2.2. Суб'єктивний рівень правотворчості

Суб'єктивний рівень правотворчості акцентує увагу на ідеально-моральній особливостях права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта.

За своєю розумною природою людина живе і мислить (хай і помиляючись) в певним чином усвідомлюваному та осмисленому світі. “Світ, – як пише І. Бичко, – це світ особистості, людський світ взагалі, повсякденне існування людини” [29, с.324]. С. Максименко стверджує, що світ – це шлях перетворення буття і його сутність, а також взаємовплив і спілкування суб'єкта й об'єкта [153, с.76]. В. Ляшенко розуміє світ як онтологічну визначеність людського буття, місце відтворення і функціонування основних смислових структур існування людини [151, с.55-56]. Світ не є чимось сталим, він постійно змінюється, "живе", причому його існування визначають певні закони. Закони Всесвіту, атмосфери, гідросфери, гео- та біосфери тощо є єдино можливими і абсолютними з точки зору їх дії, доцільності і справедливості. “Закон (lex), – писав К. Неволін, – взагалі є правило, за яким що-небудь обов'язково відбувається” [182, с.42]. Як стверджував відомий англійський філософ Д. Локк, світом керує вища сила, яка обертає небесні світила, запалює зірки і передбачає, кому жити, а кому – померти. Ім'я цієї сили – закони природи, які є проявами божої волі [23, с.89]. У спеціальній літературі підкреслюється, що людина закинута у Всесвіт, де перебуває у повній ізоляції, лише у власному вимірі, і її завданням є визначитися у своєму бутті, зрозуміти його, знайти глибинний сенс існування [153, с.321].

Життєдіяльність людини і соціуму в цілому зумовлюється рівнем зорієнтованості їх у навколишньому середовищі, в предметно-духовному оточенні, в бутті, яке є умовою їх існування. Буття нав'язує свої закони і правила життя, неприйняття яких загрожує знищенням і перетворенням у

небуття. Перед людиною стоїть завдання виявити ці закони і перетворити їх на правила своєї діяльності [115, с.68]. Такі закони становлять об'єктивну істину по відношенню до індивіда і є продуктами життєдіяльності людства. Базуючись на вічній боротьбі добра і зла, природа завжди справедливо керує всіма сферами природного буття, завжди намагається забезпечити оптимальний баланс та усунути негативні наслідки.

Як зазначає Л. Петрова, закон природи описує стійку, незмінну регулярність, яка або дійсно має місце в природі (в цьому випадку закон є істинним ствердженням), або не існує (в цьому випадку він є хибним). Закон природи незмінний і не припускає винятків. На тій підставі, що закони природи незмінні, їх не можна створити, вони не підвладні людині [187, с.187].

Природне право не залежить від суб'єктивної волі окремо взятих індивідів і існує поза їх свідомістю як об'єктивна реальність. На думку А. Козловського, ті встановлення, що суперечать законам буття, буттям же і знищуються. Вони не сприяють виживанню індивіда і соціуму, неконкурентноспроможні з вагомністю буття. Норми права вкорінені в природні норми, що задаються самою природою – фізичною, живою, соціальною. У більш загальному плані природне право має космічне походження, воно пов'язує людину зі Всесвітом, що породив її, і в якому сама людина постає як мікрокосм. Процес пізнання обумовлює зв'язок онтології з правом. Онтологія через гносеологію перетворюється в право. Буття через засоби пізнання стає правовим. Основною категорією гносеологічної науки, теорії пізнання, є істина. Тому й праву, щоб бути справедливим, необхідно бути істинним. Тобто, право не може претендувати на істинність без постійних пізнавальних процесів, оскільки істина ніколи не буває статичною [115, с.4, 68, 75].

Існуючи у світі природи, людина, як і інші живі істоти, є її частиною. Як зазначає Д. Локк, люди, як і інші частки світу, знаходяться у владі природних законів. Але у людини є розум, здоровий глузд, який вимагає

жити в злагоді з цими законами, вказує на те, що слід робити, а чого не слід [23,с.89]. Людину вирізняє велика перевага – наявність свідомості та інтелекту. Як зазначають В. Бачинін та В. Чефранов, кінець первісно-общинного ладу стає епохою історичного виникнення особистості. Історична поява особистості відбувається на фоні ускладнення соціального життя в умовах відмирання родових традицій і кровноспоріднених відносин. Тоді відкрився новий, соціокультурний простір для індивідуальної самодіяльності, автономії особистості і вільного вибору. В цей період індивідуальне "я" як першооснова особистості виділилось з загального родового "ми", з'явився феномен особистої гідності, що передбачає право індивіда мати та відстоювати особисту думку, яка відрізняється від традиційної, загальноприйнятої, висловлювати свої, незалежні оцінки і міркування, залишати за собою право вірити чи сумніватись, вільно самовизначатися у соціальному житті. Тобто, виник тип людини, який за своїми основними якостями залишається приблизно таким і сьогодні. Тоді людина постала такою, якою буде всі наступні століття, – надзвичайно суперечливою істотою, яка дотримується традицій і порушує їх, дотримується соціальних норм і порушує наявні обмеження, заборони і норми, прагне до ідеалів добра, істини і краси і постійно зривається в темні безодні вад і злочинів, прагне гармонії і досконалості та регулярно виявляє особисту дисгармонію й недосконалість [23,с.7].

Про особливість буття людини у світі веде оповідь довічна пам'ятка культури і головна книга християн Біблія. Так, Старий Завіт розповідає про створення людини Богом за власним образом і подобою [Буття 1,26-27]. Тобто, вже з самого початку людина була не такою як інші істоти, вона була спроможна порушувати заборони, переступати межу дозволеного і прагнути до невідомого. Саме завдяки людській свідомості стає можливим своєрідне ставлення до навколишнього середовища, притаманне лише людині.

Буття людини не мислиме без пізнання. Слід погодитись з думкою Д. Локка про те, що джерелом знань про світ є зовнішній досвід. Людина

народжується без будь-яких знань, ідей, уявлень про моральні принципи і правові норми. Лише протягом життя, в процесі виховання, вона накопичує знання та ідеї, уявлення про морально-правові норми [23,с.89]. Наше пізнання має справу з об'єктами зовнішньої реальності, які існують незалежно від нас, тобто, з матеріальними явищами. Очевидним є те, що право пов'язане з матеріальними явищами, з навколишнім світом. Людина вивчає свою природу, особливості, поведінку, закономірності середовища, соціуму, намагається знайти універсальні поняття, які б підпадали б під її керівний ідеал – пізнає природне право. "Речовину, над створенням якої працює законодавець, складає природа, – природа людини і природа зовнішня; середовище, де законодавець знаходить діяльнісну людину і сам діє, є також природа. Але маючи справу з природою, діючи у сфері природи, люди неодмінно повинні узгоджуватися з незмінними її законами" – писав К. Неволін [173, с.55]. Г. Гегель зазначав: "Щоб знати, в чому полягають закони природи, ми повинні пізнати природу, оскільки ці закони правильні; хибними можуть бути лише наші уявлення про них. Мірило цих законів знаходиться не в нас, і наше пізнання нічого їм не додає, ні в чому їм не сприяє: глибшим може стати лише наше пізнання їх" [48, с.463]. Такі знання людині необхідні насамперед для виживання, для забезпечення безпеки та орієнтування в просторі і соціумі, для того, щоб знайти своє місце у світі, для відчуття "комфорту" в незнайомій ситуації. Але слід зазначити, що пізнання – складний процес і його результативність залежить від багатьох факторів.

Пізнання часто ототожнюють з духовно-практичним освоєнням дійсності. Як зазначають дослідники, в процесі духовно-практичного освоєння дійсності людина створює образ зовнішнього або навколишнього, відносно себе, світу [151, с.55]. Духовно-практичне освоєння дійсності є активізацією сутнісних сил людини і їх опредмечуванням у вигляді олюдненої дійсності, на відміну від пізнання як процесу отримання інформації від об'єктів [133, с.19].

Буття людства полягає в тому, що всю істину законів природи воно

зрозуміти не в стані. Будь-яка людина і будь-яке століття є спроможними сприйняти лише деяку її частку, і всі люди у всі століття разом не можуть наблизитись до повного її розуміння. Істина, закладена Творцем, розкриваючись, залишається незмінною, сама собою, розвиваються лише люди, які її пізнають [81, с.15].

Також слід наголосити на проблемі відповідності отриманого знання про світ власне до світу, тобто, чи спроможна наша свідомість давати адекватне відображення дійсності, чи можемо ми пізнати істину.

Характерним у цьому відношенні є вчення англійського філософа Ф. Бекона про особливості людського розуму, його вади, що заважають відрізняти істину від брехні, добро від зла, свободу від беззаконня. Серед них він розрізняв, по-перше, результати природної обмеженості, природної недосконалості людського розуму, що не дозволяє сприймати дійсність в її справжньому вимірі, а завжди пропонує її спотворені образи ("примари роду"). По-друге, він справедливо зауважував те, що не існує двох однакових людей, що кожній людині притаманні свої особливості світосприйняття, що пояснюється і природними відмінностями, і своєрідністю отриманого виховання. Тобто, кожна людини споглядає світ і життя під своїм кутом зору ("примари печери"). По-третє, це влада застарілих уявлень та традицій, що перешкоджають сприйняттю всього нового ("примари ринку"). І останнім фактором, що впливав на сприйняття світу, була сліпа віра в ті чи інші авторитети ("примари театру") [23,с.85].

Сучасна філософія надає процесу пізнання суспільно-історичного характеру, який обмежує сферу пізнання рівнем суспільно-історичного розвитку людства [267, с.279]. Тобто, з одного боку, пізнання обмежене засвоєними формами і способами людської діяльності, набутими людством знаннями, мовою, що ставить під сумнів можливість досягнення об'єктивно істинного знання природи.

З іншого боку, слід зазначити, що людина завжди шукає істину і намагається віднайти її з-поміж другорядного. Зауважимо, що це

відбувається і в тому випадку, коли людина чітко не усвідомлює саму істину. Це вказує на те, що в людській душі є образ істини, хоча він і не ясно усвідомлюється. Більше того, істина уявляється настільки близькою нашій душі, що, висловлюючи її, нам здається, що ми давно вже знали її. Це може свідчити про те, що людям притаманна схильність до вгадування істинного стану речей – інакше як пояснити, яким чином ми створюємо припущення, часто без усіляких підстав правильні і досконалі? Очевидно, філософи і поети передавали суть, коли стверджували, що істина вже давно знайдена, і потрібно лише вміти пізнати цю стару істину. Ймовірно, кожному не раз доводилося підпадати під владу еллінської ілюзії: "пізнання є пригадування"[81, с.39]. "В людині, яка не знає чогось, живуть правильні судження про те, чого вона не знає."(Платон); [193, с.594] "Будь-яке навчання і будь-яке вчення, що ґрунтується на роздумах, виходить зі знання, набутого раніше" (Аристотель) [15, с.257-258] – пізнання є логічний умовивід з попереднього знання. Якщо це так, то мислення – щось на зразок подорожі в лабіринті свідомості в пошуках вже наявних істин. Ці первісні істини на початку шляху приховані і привідкриваються лише під час самого руху. Таким чином, мета шляху тут – не створення смислу, а його відтворення, відкриття того, що вже було. А це не що інше, як віднайдення загубленого, відкриття прихованого, пригадування забутого [186, с.5]. "Метафізика" Аристотеля починається з теми поняття. Точніше, з роздумів про початкові сходинки пізнання: відчуття–пам'ять–досвід, за останнім йдуть наука і мистецтво. Ну а оскільки, згідно з автором, "з'являється досвід у людей завдяки пам'яті", виходить, пам'ять є родоначальницею всякого знання [81, с.39; 186, с.5,85,86]. Так, наприклад, ще Геракліт не міг ясно довести існування атомів, але це переконання було для нього поза всякими сумнівами. Колумб, збираючись у подорож, був глибоко переконаний в існуванні нової частини світу, хоча і спирався на доволі хисткі докази.

Пізнання є творчим відображенням дійсності, духовною самореалізацією особистості. Як зазначає А. Козловський, творча

самореалізація як мета особистості є формою її духовної активності, духовної напруги і праці. Творчість і духовність є тотожними субстанціями, а точніше – двома сторонами однієї і тієї ж субстанції. Неможливо собі уявити бездуховну творчість або творчу бездуховність, що є абсурдом ... Духовність як основа творчого самоздійснення завжди постає у формі напруженого інтелектуального пізнавального процесу. Духовність – це завжди пізнання. Адже сутністю творчості є винайдення, відкриття, виготовлення чогось принципово нового, оригінального, того, що ще ніколи не існувало і не має аналогів. [115, с.63, 64]. Проте духовність – значно ширше поняття. Як зазначають дослідники, по-перше, вона пов'язана зі збагаченням внутрішнього світу людини, зі зміною її свідомості, мислення. По-друге, вона створює основу для пізнання сучасних досягнень науки, техніки, культури і закріплює у свідомості людей духовно-моральні і гуманістичні цінності. По-третє, вона відроджує національні традиції, сприяє пізнанню духовної та інтелектуальної спадщини, в якій сконцентрована діяльність багатьох поколінь людей, що творили культуру, науку, мистецтво і гуманістичні цінності для наступних поколінь. По-четверте, це й подальший розвиток вітчизняної науки, культури, мистецтва [1, с.51].

Результатом пізнання є не створення ідеальної копії наявного стану речей, “повторення” в ідеальній формі того, що існує. Воно виявляє об'єктивний зміст реальності як діалектичної єдності дійсності і можливості, відображаючи не тільки дійсно наявні предмети та явища, а й усі їхні можливі модифікації [267, с.279]. Людина пізнає природне право, спираючись на власний інтелект та відчуття. Інтелект пов'язаний з такими ознаками як розум, мудрість, розумові здібності. Проте ототожнювати інтелект з розумом, на думку С. Сливки, не слід, оскільки поняття "інтелект" є ширшим від поняття "розум". Крім розуму, поняття "інтелект" охоплює мудрість особи, рівень її мислення, набуті знання, ерудицію, компетенцію, інтуїцію, глибину осмислення явищ, уміння аналізувати тощо [231, с.178]. Основу, фундамент для нарощування інтелекту людини становить рівень

суспільно-історичного розвитку людства. В загальному зазначимо, що інтелект – це вміння керуватися розумом. Тому важливо, щоб людина мала високу інтелектуальну культуру, яка є показником здатності людини до теоретичних узагальнень, засвоєння знань [231, с.179].

Слід зауважити, що розум, як і пам'ять, є далеко не досконалими: необхідно повторювати вивчене, пригадувати минуле, інакше і те і інше зникає. Але ми не звикли перебирати незначне та неприємне для нас. Це, власне, було б необхідно для того, щоб зберегти це в пам'яті. При цьому те, що не має значення, весь час збільшується: з-за частого, безкінечного повторення багато інформації, яка спочатку здавалась значною, переходить у розряд незначного. Чим довше ми живемо, тим менше подій видається нам важливими або достатньо важливими для того, щоб пізніше про них згадувати. А це є неодмінною умовою для їх запам'ятовування. Ми про них забуваємо, як тільки вони відбуваються. Тому краще пригадуються ранні роки життя, ніж зрілі. Таким чином, час минає, лишаючи все менше і менше за собою спогадів.

Можна також стверджувати, що з віком в житті людини стає менше усвідомленого: події не справляють враження, як ніби ми переглядаємо сторінки давно знайомої книжки; людина робить те, що повинна, а тому навіть не знає, зробила вона це чи ні [81, с.19-20]. Зрозуміло, що досвід впливає на світосприйняття та формування керівних ідеалів особи.

Якщо інтелект стоїть, умовно кажучи, на раціональному боці пізнання, то на іншому – емпіричному – знаходяться відчуття. Людина сприймає ті чи інші природні процеси, виробляє до них своє ставлення, накопичуючи досвід. Г. Дмитренко робить цікаве припущення про те, що світ являє собою емоційно-почуттєвий баланс сприйняття процесів життєдіяльності людини і природних факторів [63, с. 74].

Воно може бути позитивним або навпаки, від'ємним. Його критерієм виступає естетика, закони краси, які кожна людина розуміє по-своєму. Це – певні еталони досконалості та істинності. Завдяки їм людина відчуває ті чи

інші характеристики явищ або процесів, що пізнаються, та виробляє певне ставлення, таким чином "олюднюючи" у свідомості те, що пізнає. Слід зазначити, що людина, естетичний смак якої спотворений, не в змозі глибоко пізнати об'єктивне явище.

Ю. Тихонравов пише, що хоча право й пов'язане з досвідом більше, ніж всі інші людські установки, за жодних обставин не може бути виведене із чистого досвіду, але завжди є скоюване під тиском цього досвіду перетворення чисто духовних, цілком внутрішніх основ людської активності. Дух людини є не що інше, як система таких основ людської активності, які не можуть бути виведені із чистого досвіду. У цьому змісті право є моментом духу [254, с.51-52]. З огляду на це, наголосимо на нагальній потребі сьогодні в оновленому пізнанні сутності права. Повинна бути остаточно відхилена думка про "зовнішню" природу права, має бути засвоєна його "внутрішня" духовна сутність. Право лише "виявляється" у зовнішньому просторово-часовому і тілесному світі, сферою ж його справжнього життя залишається людський дух [188, с.3].

Результатом пізнання природних законів є їх переосмислення і творче відображення, що виражається у створенні певного образу права у свідомості людини. Як зазначає А. Козловський, індивідуум, як рівноправний партнер суспільства, формує собі своє право, намагаючись максимально дотримуватись його. Більше того, суб'єкт не може не формувати своє право, як реакцію на право соціальне. Кожна людина має свої маленькі "правила гри", своє маленьке "право", яке інколи може істотно деформувати процес реалізації офіційних норм чи, навпаки, позитивно доповнювати його механізм формування індивідуального, "егоїстичного права" принципово однаковий чи то на рівні державних осіб, чи то на рівні "маленької людини" [115, с.27-28]. Таку ж думку стосовно конкретного індивіда – судді – відстоює і видатний представник американського правового реалізму Дж. Френк, який, беручи за основу положення психологічної концепції З. Фрейда, стверджував, що істинним правом є тільки те право, яке творять в

своїх рішеннях судді під дією індивідуальних емоційних і підсвідомих факторів (спогади, переживання і т.п.). Особливі риси характеру, забобони, звички судді визначають те, що він розглядає в якості права. В результаті цього, право, створене судовими рішеннями, є результатом історії життя конкретного індивіда – судді [297, с. 69].

Г. Гегель писав: "Людина не зупиняється на реально існуючому, а стверджує, що в собі володіє масштабом правого: вона може підкорятись необхідності і владі зовнішнього авторитету, але ніколи не підкоряється йому так, як необхідності природи, оскільки її внутрішня сутність завжди говорить їй, як повинно бути, і вона в собі самій знаходить підтвердження або спростування того, що має силу закону." [48, с.57]. З таких міркувань можна стверджувати, що під свідомістю ми розуміємо правосвідомість, взяту в найбільш абстрактній формі. Вважаємо, що тут правосвідомість виступає як всеохоплюючий "масштаб правого".

В сучасній спеціальній літературі питання про визначення правосвідомості не перестає обговорюватися. В теорії права правосвідомість є категорією держави і права, яка позначає сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, пов'язану з відображенням правозначимих явищ та обґрунтовану правозначимими цінностями, праворозумінням, уявленням належного правопорядку [163, с.44]. У ширшому розумінні категорія "правосвідомість" охоплює майже всю систему уявлень, знань, ідей, оцінок, почуттів як людини, так і окремих соціальних груп про нове право, законодавчі акти, про практику реалізації правових норм, правомірність або протиправність тих чи інших вчинків, рішень тощо [258, с.181]. Глибоке розуміння правосвідомості знаходимо у працях І. Ільїна. Для нього правосвідомість – це відбиток у суспільній свідомості чинного права, а також оцінка в правових поняттях і категоріях існуючих соціальних відносин [163, с.44]. Проте, він також зазначає: "Правосвідомість можна було б змалювати як природне відчуття права і правоти або як особливу духовну скерованість інстинкту по відношенню до себе і до інших людей. Правосвідомість є

особливого роду інстинктивне правопочуття, в якому людина утверджує свою особисту духовність і визнає духовність інших людей". І далі: "Правосвідомість – це певна духовна дисциплінованість інстинкту, яка викликає в ньому живе відчуття відповідальності і надає йому певне відчуття міри в усіх соціальних проявах людини" [89, с.231,449]. Інакше кажучи, правосвідомість – це засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, а через них – з економікою, політикою, оточенням, умовами життя, побутом тощо [258, с.181]. Але, на нашу думку, образ "необхідності природи" або "інстинктивне правопочуття" не буде об'єктивно істинним. Як відмічає А. Козловський, погоджуючись з думкою М. Алексєєва, творцем права є конкретна, жива, недосконала людина, але обтяжена ідеалами, принципами, уявленнями про справедливе, досконале, гармонійне [115, с.54]. Величина помилки визначатиметься ступенем інтелектуальної культури людини, її духовності. Ми переконані, що природне право, пропущене через особистісне бачення людини, стає олюдненим, яке не є точною копією самого природного права.

До процесу творчості культурологія підходить передусім з урахуванням того, що творчість є ядром і життєвим центром культури. Культура не зводиться лише до однієї творчості, але і без неї вона абсолютно неможлива. В основі людської творчості лежать акти опредмечування (втілення) і розпредмечування. В рівній мірі, хоча й на свій кшталт, вони є творчими, хоча на повсякденному рівні ми звично називаємо творчістю передусім чи навіть виключно акт опредмечування. Коли людська унікальність внутрішнього світу стає зовнішнім буттям, новою, до цього не наявною предметною реальністю, будь то художній твір чи норма права, творчість у цьому випадку є не що інше, як зміна способу індивідуально-особистісного буття. З рухливо-плинного світу образів, уявлень, ідей воно переходить у застиглу форму, відокремлену від особистості. Творчість тим самим означає не лише перехід від внутрішнього стану в зовнішній, але і прояснення, впорядкування, гармонізацію того, що було внутрішнім світом

творця [224, с.24]. Як зазначають дослідники, одна з невирішених проблем культурології полягає в тому, що творча природа людини в більшості випадків не актуалізується. Потенційні творці не виявляють свого внутрішнього світу, він не стає твором, залишаючись душевним станом, аморфним і невизначеним [224, с.24].

Для розуміння творчості необхідно враховувати, що вона не лише збігається з культурою, утворює її ядро, але й можливі і реально мають місце суперечності між творчістю і культурою. Говорячи про культуру в її відокремленні від природи, слід звернути увагу на те, що природа передбачає гармонійне існування людини. Як суб'єкт культури, людина своїми перетворювальними зусиллями творить "другу природу" (власну і зовнішню, що її оточує) як деяку іншу гармонію. Саме щодо гармонії і є можливими гострі суперечності між культурою і природою.

Для людської істоти є характерною культурна різноманітність, оскільки, щоб сформувати свою сутність, людина повинна творити різноманіття. Вона існує лише по відношенню до інших, розташованих на безперервній лінії, що йде від схожого до різного [220, с.8]. Цьому процесу характерна і зворотна дія: пристосовуючи навколишній світ до своїх потреб, людина разом з тим сама пристосовується до дії його законів, використовуючи їх у своїй життєдіяльності, що, очевидно, є неможливим без використання права, сформованого у свідомості людини, і такого, що проходить через все життя як критерій її вчинків. Слід погодитися з думкою А. Козловського про те, що справедливість – це завжди суб'єктивність, вона розуміється передусім як проекція власних інтересів. Тому загальні інтереси, нав'язані суб'єкту, не сприймаються ним як справедливі, якщо суперечать його особистим інтересам [115, с.4].

Ще видатний філософ Античності Сократ розрізняв знання двох типів. Перший – це знання, що дають розуміння вищих життєвих завдань і мети. З них складається мудрість. Другий – це знання, що дозволяють людині розраховувати і здійснювати життєві вдалі і практично вигідні кроки [23,

с.42]. І дійсно, пізнання природного права дає відповідь на питання: яким те чи інше явище повинно бути в природі? Але людина живе в реальному світі, в якому постійно знаходить відповіді також на питання: яким те чи інше явище є в дійсності? Слід зазначити наявність похибки в пізнанні й в цьому випадку. Тобто, ми бачимо дві особливості пізнання, завдяки яким у свідомості утворюються різні знання про картину буття, які не завжди збігаються, а часом навіть суперечать одне одному.

Пізнавши і зрозумівши різні за змістом картини буття, людина виробляє своє ставлення до пізнаного, вирішуючи, за якими нормами будувати власну поведінку в тій чи іншій ситуації. Така діяльність здійснюється зусиллями інтелекту, який надає поведінці людини логічності. Але не завжди ми говоримо про те, що дії бувають цілком логічними. Очевидно, не лише інтелект є визначальним фактором людської поведінки. Вплив на неї здійснюють такі категорії, як характер, психіка людини, емоції та переживання тощо. В залежності від ситуації, стану психіки людини, в той чи інший момент часу переважають різні емоції та переживання, які з певною похибкою створюють ціннісну оцінку пізнаному праву. Слід зазначити, що похибка може бути допустимою в певних межах. У такому випадку дія матиме духовну цінність, хоча в деяких випадках і не відповідатиме природному праву. Вважаємо, що зазначені почуттєві категорії поряд з інтелектом, впливають на утворення у свідомості людини сукупності норм, за якими визначається її життєдіяльність, формуючи своєрідне суб'єктивне природне право.

Особливо слід відмітити взаємозв'язки, що існують у цій системі. Деякі дослідники, зокрема Х. Гуцерієв, В. Сальников, В. Федоров, О. Худяк, вважають, що духовність не тотожна інтелектуальності і моральності [61, с.88-94]. Зокрема, вони зазначають: якщо духовність підміняється інтелектуальністю, то остання – раціональністю, а потім – утилітарністю, тобто матеріальним достатком. Тобто інтелект має бути насамперед духовним. На нашу думку, розум повинен здійснювати функцію контролю

для утримання почуттєвих категорій в певних рамках логічності і допустимості. Як стверджував давньоримський мислитель Луцій Анней Сенека, головною суперечністю людської природи є суперечність між пристрастями та розумом. Нестримні афекти, що вийшли з-під контролю, є джерелом недоліків і злочинів. З іншого боку, софісти вже зуміли продемонструвати великий потенціал, незвичайну гнучкість людського інтелекту. Їх думка, що не допускала для себе духовних обмежень, часто перетворювалась у зло. Тому щоб розум не натворив шкоди, він повинен бути не позбавлений духовних обмежень [23, с.59].

Слід наголосити, що норми суб'єктивного права не завжди є узгодженими з природним правом. У випадку домінування в життєдіяльності окремої людини норм-невідповідників природному праву, вона рухається асинхронно з природою і суспільством, не відповідає, а навіть заперечує їх, що проявляється у різних негативних наслідках як для навколишнього середовища, так і для самої людини. Вважаємо, що досягнення синхронності можливе лише при високій внутрішній духовній культурі людини, яка б забезпечувала належне розуміння і дотримання природного права. У цьому випадку буде досягнута гармонія між культурою і природою.

Також вважаємо, що ступінь розуміння особою природного права є її духовною культурою у вузькому розумінні, її духовністю. Духовність відображає відповідність суб'єктивного природного права, притаманного кожній людині загальним керівним ідеалам – природному праву. Слід наголосити і на зворотній залежності. Від рівня духовної культури тієї чи іншої особи залежить ступінь пізнання та вірності сприйняття природного права. І навпаки, недостатність рівня духовної культури значною мірою впливатиме на спотворення суб'єктивних уявлень про природне право в цілому. Дія суб'єктивного права породжує духовну культуру людини як результати її розумової та фізичної діяльності. Вважаємо, що результати діяльності людини є її духовною культурою в широкому розумінні. Людина творить культуру протягом всього життя. Але за життя людини інколи буває

важко оцінити ступінь її досягнень. Для того щоб об'єктивно побачити справжню культуру особи, як зазначає С. Сливка, слід вийти за межі сутності тієї особи, відкинувши суєту, повсякденність. Такий підхід дасть можливість дослідити місце особи у світі та значення її культури [231, с.8].

Говорячи про поняття духовної культури, одразу ж зазначимо, що ми його розглядаємо в широкому і вузькому розуміннях.

У широкому розумінні поняття духовної культури позначає сукупність різних видів культур, які відображають особливості певного напрямку культури, пов'язані з особливостями, специфікою життєдіяльності людей [215, с.9]. Види культур утворюються культурними феноменами, що виникають в силу різних причин і характеризують всю сферу інтелектуального та духовного життя людини. Поняття “види культур” пов'язують із класифікацією культури, з певним групуванням з метою ґрунтовнішого дослідження і пізнання. Так, види культур можуть утворитись внаслідок таких групувань: професійних, національних, соціальних, наукових, галузевих, внутрігалузевих та ін. На основі цього з'являються: професійна культура, екологічна культура, політична культура, правова культура тощо, які, у свою чергу діляться на підвиди. В наш час, за підрахунками вчених, існує понад 100 видів культур [231, с.9]. Незважаючи на різноманіття культур, вони мають багато спільного. Оскільки всі вони входять до складу духовної культури, то чи не найголовнішою спільною рисою для них є узгодженість з нормами природного права.

Види культури відображають специфіку фізичної та інтелектуальної діяльності людини. Іншими словами, все, що твориться людиною, зазнає впливу одного, а в переважній більшості випадків – багатьох видів культур.

У рамках обраної теми дослідження важливо зупинитись на розгляді правової культури. Нинішній стан українського суспільства свідчить, що прийнята 28 червня 1996 року Конституція до цього часу не виконує в суспільному житті України ту роль, яка їй належить. Як приходить до висновку О. Костенко, причина недієвості Конституції – не в її особливостях,

а у волі і свідомості громадян України, які ще не готові до приведення прийнятої Конституції в дію. Це зумовлено відсутністю у громадян відповідної культури, в тому числі правової [124, с.64].

В юридичній науці, як і в культурології, немає єдиного розуміння правової культури. В теорії права поширеним є визначення правової культури як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого правового прогресу людства, суспільства і особистості [230, с.189]. В. Сальников вважає, що правова культура є особливим соціальним явищем, яке може бути сприйняте як якісний правовий стан і особи, і суспільства, та підлягає структуруванню за різними критеріями. Вона (правова культура) є однією з категорій загальнолюдських цінностей, як важливий результат загальнодемократичних завоювань прогресивного людства і є невід'ємним компонентом цивілізованості і правової держави [223, с.150-151]. І. Іванников зазначає, що правова культура – це одна з форм соціально значимої творчої діяльності людей у сфері державно-правових відносин. Вона виражена в правових нормах, інститутах і здатності оцінки даних явищ. Також під правовою культурою він розуміє вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільнот та індивідів у матеріальних і духовних продуктах життєдіяльності, в навичках і цінностях, що впливають на їх юридично значиму поведінку. Тобто правова культура – здатність діяти згідно із законом, а не за совістю [85, с.13].

На наш погляд, таке трактування правової культури є досить обмеженим і не враховує всієї природи цього феномену. Досвід цивілізованих країн свідчить, що правопорядок у суспільстві забезпечується не лише самою Конституцією й законодавством, і не лише державною владою, а перш за все правовою культурою громадян, які покликані приводити ці закони в дію. Саме формулювання "діяти за законом" значною мірою свідчить про її позитивістське бачення, яке виводить це поняття у розряд правових абстракцій. Але не можна не враховувати того, що правова культура є не лише правовим, але й значною мірою суспільним феноменом

та не визначається лише приписами чинного законодавства. Ігноруючи можливість людини діяти за совістю, І. Іванников не враховує суб'єктивних чинників психологічного, соціального, індивідуального плану, чим заперечує духовну складову цього поняття. Схиляємось до думки Д. Керімова, про те, що сутність специфіки правової культури полягає в способі життя, що ґрунтується на праві та правопорядку, на загальнолюдських правових цінностях, у відповідності з якими здійснюється законотворчість та правореалізуюча практика [104, с.18].

Правова культура пов'язана із загальною культурою. Її сильний позитивний вплив на свідомість, мислення, світогляд, цінності людей безпосередньо визначає правову сферу життя суспільства, характер його законів, поступки, поведінку і діяльність кожної окремої людини. Разом з тим правова культура зворотно діє на загальну культуру, захищає і створює умови її вільного розвитку шляхом вироблення прогресивних законів, встановлення правової стабільності, послідовного проведення в життя вимог законності [104, с.18].

Звернемося до досвіду високорозвинених демократичних країн Європи. Як зазначає О. Костенко, культура громадян цивілізованих країн засновується на порушеному в епоху Просвітництва й економічних революцій принципі соціального натуралізму. Він полягає у запровадженні просвітителями XVII-XVIII ст. природно-правової ідеї, що люди в суспільному житті мають керуватися законами, даними їм Матір'ю-Природою. Інакше вони впадають в стан свавілля, що є чинником всіх соціальних негараздів. У зв'язку з цим права і свободи людини – це незалежність від будь-якої сваволі, але не незалежність від законів природи. Ця ідея є провідною для усіх культур цивілізованих країн світу. Нагадаймо, що відповідно до принципу соціального натуралізму, культура – це міра пристосованості людей до законів Матері-Природи, тобто до природних законів людського життя. За такого бачення культури справедливою є формула: культура людей визначає їх життя. Отже, саме культура громадян

визначає усі сфери їх життя: економіку, політику, мораль, право, релігію, науку, мистецтво, їх правове життя, а також правопорядок у суспільстві, скеровуючи застосування громадянами певною мірою Конституції та іншого законодавства [124, с.65]. Як зазначає Д. Керімов, правова культура – це культура і економіки, і політики, і соціального, і духовного життя, це культура міжособистісних відносин людей, це культура формування і реалізації прав людини [104, с.21]. Тобто, дія Конституції та іншого законодавства визначається правовою культурою громадян, а головним чином – правовою культурою громадян середнього класу. Там, де є низьким рівень правової культури і тим більше при її відсутності, свобода перетворюється на свою протилежність – у вседозволеність, свавілля, беззаконня, порушення прав людини. І навпаки, там, де правова культура перебуває на відповідному рівні, створюються умови для свободи кожного члена, для розвитку демократії, гласності, плюралізму [104, с.18].

У науковій літературі існує кілька класифікацій правової культури, однією з яких є класифікація за її носіями. Тут розрізняють два основних види: правову культуру суспільства та правову культуру особи. Одразу слід зазначити, що ці поняття не можна розглядати окремо, оскільки вони здійснюють взаємний вплив та доповнюють одне одного. О. Скакун пише, що правова культура суспільства – це система правових цінностей (форм, норм, принципів і інститутів), накопичених і таких, що постійно розвиваються юридичною наукою, освітою і практикою з метою забезпечення якісного стану правового життя особи і суспільства [230, с.191]. Для Є. Федика, Н. Плахотнюка, Д. Проков'євої правова культура суспільства – це правові позиції та цінності населення, фактичний стан, рівень розвитку правової системи, сукупність правових знань, досвіду правотворчості та реалізації права, тобто всього того, що створило людство у правовій сфері [259, с.267; 195, с.233]. Показниками належного рівня правової культури є високий розвиток усієї правової системи, забезпечення верховенства права в житті суспільства і відповідний цьому стан справ у всьому державному

житті: підготовка і статус юридичних кадрів, роль юридичних служб у всіх підрозділах державної системи, положення адвокатури, розвиненість наукових досліджень з питань права, рівень правової освіти тощо. Правова культура означає високий рівень участі громадян у правовому житті країни, відбиває стан правозаконності та правопорядку, означає високу суспільну свідомість.

Правова культура особи – це усвідомлення конкретною людиною наявної системи права і правових знань взагалі та правомірне дотримання їх у своєму житті. Вона характеризує певний рівень знання права членами суспільства, їх поважне ставлення до права, престиж права в суспільстві, стан правової свідомості учасників суспільного життя [241, с.5; 195, с.233]. Таким чином, в основі єдності правової культури і правової системи є відповідність реальної поведінки людей та правових норм. Як вважає Ю. Шемчушенко, саме ця єдність обумовлює соціальну ефективність права [283, с.5].

На думку вітчизняних науковців, витокami правової культури українського суспільства є звичаєве право Київської Русі, яке згодом при формуванні писаного права, зазнало впливу як західної, так і східної правових культур, але у своїй основі залишилось вірним побудові суверенної держави Україна [195, с.233].

У спеціальній літературі зазначається, що питання формування правової свідомості і правової культури засобами правового виховання стали предметом українських вчених-правників ще у 70-80-ті роки. Але в наукових розробках того часу поняття правосвідомості і правового виховання визначались на основі традиційного для радянської науки праворозуміння. Саме тому розроблені протягом 80-х років моделі виховання правосвідомості та формування правової культури передбачали лише формування знання чинного законодавства, переконань, орієнтованих на чинне право, повагу до чинного закону. Правова активність громадян щодо вдосконалення законодавства в тодішній теорії правового виховання мала бути зорієнтована виключно на виконання економічних та політичних завдань, сформульованих

у партійних документах [172, с.125]. По суті громадяни виключались з процесу законотворення, а термін "правова культура" був майже синонімом терміна "політична культура". Так, М. Кейзеров у 80-х роках писав: "Політичну і правову культуру буржуазні вчені пов'язують з "соціалізацією", що здійснюється системою освіти, школою тощо. Такий зв'язок дійсно існує. Але найбільш потужними і вирішальними факторами формування політичної і правової культури були, є і залишаться політичні партії, система засобів масової інформації і пропаганди і, зрозуміло, об'єктивні умови суспільного розвитку, політична обстановка, досвід класової боротьби. Цінності політичної і правової культури реалізуються конкретними людьми, але це зовсім не дає підстав для їх суб'єктивного трактування. Політична і правова культура людей детерміновані не індивідуальними особливостями характерів людей, а класовими, суспільними інтересами [101, с.126].

О. Костенко зазначає, що помилкою є зводити правову культуру громадян до правових знань, що виникають внаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів. Це не лише знання, а й стан волі і свідомості громадян, який формується під впливом Просвітництва і цивілізованого ринку, що мають здатність пристосовувати їхню волю і свідомість до законів природного права, даних нам Матір'ю-Природою. На відміну від правових знань, котрі можна визначити як відображення законів у свідомості людини, правову культуру О. Костенко визначає як стан узгодженості волі і свідомості людини із законами природного права. Правова культура в такому розумінні і є тим чинником, що визначає, як будуть використовуватись юридичні знання в поведінці людини. Окрім цього, роль правової культури також у тому, що вона приводить в дію законодавство. Той характерний для нашого суспільства феномен, коли закони не "працюють", незважаючи на застосування владою різноманітних примусових заходів, пояснюється саме відсутністю відповідної правової культури громадян, для яких дані закони і приймаються. Закони не працюють не тому, що їх не знають, а тому, що немає необхідної правової культури.

[124, с.66; 125, с.85]. Нове праворозуміння та визначені Конституцією політичні та правові ідеї, які мають реалізуватись у процесі державно-правової реформи, з одного боку, вимагають формування принципово нової правосвідомості і правової культури, орієнтованих на загальнолюдські правові ідеали і цінності, а з іншого, дають змогу не тільки зрозуміти, в чому полягає принцип верховенства права, а й втілити цей принцип у життя. Це, передусім, усвідомлення соціальної цінності людини та поваги до неї незалежно від її класової, національної чи партійної належності. Це також усвідомлення власної людської гідності, своїх прав, свобод та виховання поваги до прав, свобод, інтересів, гідності інших членів суспільства, критичне ставлення до жорстокості, насилля, терору. Нове праворозуміння дає також змогу оцінювати чинне законодавство з точки зору відповідності його принципам права. Саме нові ідейні засади правосвідомості, правової культури громадян мають забезпечити їх критичне ставлення до закону, який не відповідає принципам права, повагу до правового закону та установку на його неухильне виконання, а також активні дії щодо оновлення законодавства з позицій загальнолюдських цінностей [172, с.125-126; 234, с.183,187].

З цієї точки зору, на нашу думку, правова культура на суб'єктивному рівні є комплексом переконань, в основі яких лежить відчуття справедливості, за допомогою яких особа критично осмислює онтологію позитивного права та бачить шляхи його перетворення. Таким чином, суб'єктом правової культури в такому юридичному розумінні є окремо взята особа. Показником рівня правової культури на суб'єктивному рівні є правова вихованість кожної людини – належний, високий рівень правосвідомості, який виявляється не лише в законослухняності, але й у правовій активності, в повному й ефективному використанні правових засобів у практичній діяльності, в прагненні в будь-якій справі затвердити правові начала як вищі цінності цивілізації. Хоча носієм правової культури до певної міри є кожний індивід, але вирішального значення вона набуває, коли її носієм є

законодавець – особа чи коло осіб, які безпосередньо працюють з правом, творять його.

Якщо особа присвячує свою діяльність науковому вирішенню тих чи інших проблем природного чи соціального буття, то вивчення цих проблем певною мірою скеровується саме світорозумінням і світоглядом, притаманним цій особі. Лише за наявності високого рівня правового виховання, правосвідомості, саме юридичного (а не легістського) типу праворозуміння у законодавця, він зможе створювати дійсно правові закони, закладаючи основу для побудови правової держави.

Не підлягає сумніву, що розвиток культури громадян України має спрямовувати національна (народна) ідея. На думку О. Костенко, провідною у ній повинна бути наступна істина: чим більше життя народу буде узгоджене з законами природи, тим кращим воно стане! Як основна ідея просвітницького руху, ця істина визначила культуру (в тому числі і правову) громадян в усіх цивілізованих країнах [124, с.66].

В окремих випадках, коли людина як суб'єкт пізнання природного права є одночасно і суб'єктом законотворчості, образ суб'єктивного природного права може бути використаний у створенні позитивного права – на об'єктивному і державному рівнях. Законодавець вправі перенести власні суб'єктивні норми на фізичні носії, створюючи позитивне право.

Тут особливе місце належить культурі законотворчості, оскільки саме в законотворчості акумулюються різносторонні знання про правову дійсність, її історію і перспективи розвитку, спеціальні знання про право, закон і законодавчу техніку, вміле їх використання в законотворчій і правозастосовчій техніці. Володіння цими знаннями і їх використання в процесі законотворчості дозволяють створювати науково обґрунтовані і технічно досконалі правові акти, що повною мірою відповідають потребам суспільного прогресу. Законодавець, відповідно, повинен володіти різноманітними і глибокими знаннями, постійно поповнювати їх у повсякденному спілкуванні з народом, збагачуватись його мудрістю [104,

с.22]. Цього якраз і не вистачає державній владі. Українські політики неодноразово зазначали, що урядові у спілкуванні з громадськістю бракує прозорості. Таке спілкування є одним з визначальних чинників у підвищенні рівня правової та законотворчої культури.

Норми проходять перевірку на доцільність, необхідність, актуальність. Цей процес характеризується впливом багатьох факторів, таких, як рівень суспільно-історичного та економічного розвитку, об'єкт регулювання пропонованих норм, джерело нових норм, сфера та механізм їх застосування тощо. Норми, створені особами, які перебувають при владі, мають більшу ймовірність бути впровадженими в життєдіяльність суспільства за умов силової підтримки їх відповідними державними структурами, незважаючи на те, що вони можуть створювати колізії в законодавстві, бути повністю або частково несприятливими для навколишніх. Цього не уникнути, оскільки, як зазначає Ю. Тихомиров, одне з головних пояснень колізії лежить у площині праворозуміння, оскільки саме людина та її структури затверджують нормативні приписи [252, с.66]. Але лише норми, відображені у свідомості інших людей, увійшли в їх життя, стають основою для будівництва людської життєдіяльності. Решта за відсутності силової підтримки поступово відмирають.

Доречною є думка А. Козловського про те, що право здатне зберігати і розвивати свій регулятивний потенціал лише через постійний пізнавальний діалог між дійсністю, реальними відносинами в суспільстві і власним структурним цілим [116, с.49].

Отже, людський спосіб буття включає в себе розуміння, осмислення, цього буття, себе і всього іншого світу, себе у світі і світ у собі. Таким же чином людина піддає всю правову дійсність, в тому числі і офіційно-владну дійсність позитивного права, сумнівам, перевіркам і оцінкам свого розуму [177, с.8]. Тим самим вона зіставляє його з природним правом, що існує в уявленнях людей як ідеал, до якого слід прагнути. Незважаючи на те, що він формується багатьма людьми, основу їхніх поглядів становлять

фундаментальні властивості та принципи суспільного буття людини, які органічно проходять через все людське єство – принципи розумності, справедливості, істинності, рівності, свободи.

Правотворчість є діяльністю, що має місце і на суб'єктивному рівні. Така діяльність є глибоко інтелектуальною і відбувається під безпосереднім впливом духовної культури людини. Людина виступає одночасно об'єктом і суб'єктом права, оскільки право твориться людиною і спрямоване також на її свідомість і поведінку. Право тієї чи іншої людини є показником її духовної культури. Високий рівень духовної культури особи означає глибоке розуміння природного права, і навпаки.

Саме конкретна людина дає життя правовим нормам – творить право, якщо не творить, то фіксує, а вона схильна помилятися. Людина – істота недосконала, яка до того ж усвідомлює свою недосконалість, проте намагається досягнути ідеалу, перевершити саму себе. Право, що створюється нею, повинно відповідати керівним ідеалам природного права, бути правомірним продуктом її життєдіяльності. Тому вважаємо нагальною проблему піднесення рівня духовності українського суспільства в цілому, що якісно вплине на суб'єктивну сферу правотворчості, сприятиме утвердженню правопорядку та захисту прав і свобод людини у правовій сфері.

2.3. Об'єктивний рівень правотворчості

Об'єктивний рівень правотворчості – це сфера, в рамках якої діє природне право.

За аналогією з об'єктивними законами природи, що існували і до їх відкриття вченими та фіксації на папері у вигляді символів, природне право можна вважати об'єктивними законами суспільного життя, які також існують незалежно від їх фіксації у нормативних актах.

Про наявність законів об'єктивного характеру може свідчити історичний правовий прецедент визнання за ними офіційної юридичної сили. Так, саме тому німецьких та японських воєнних злочинців було покарано після II світової війни в першу чергу за діяння, які на момент їх здійснення жодним міжнародним чи національним законом не кваліфікувались як злочинні (власне, на цьому і був побудований захист). Звинувачувальні вироки таким чином, ґрунтувались саме на розумінні об'єктивного характеру природного права, що стало одним із “символів віри” повоєнного світового устрою. Таким чином, концепція природного права здобула статус державної релігії в країнах, які перемогли у війні [66, с.28-29].

Безперечним є той факт, що природне право оточує людину протягом всього життя. Для належної орієнтації в суспільстві їй необхідно постійно отримувати інформацію про стан явищ і процесів, які в ньому відбуваються. Оскільки людину перш за все цікавлять її дії, межі її поведінки та реакція оточуючих на її діяльність, то, відповідно, вона потребуватиме знань про чинне природне право, як авторитетного вказівника на моделі допустимої поведінки в суспільному середовищі. Таким чином, з покоління в покоління передається не лише саме природне право, а й знання про нього як про певний авторитет.

І дійсно, не все, що передається з покоління в покоління в галузі права, вичерпується законодавчою діяльністю, а також знаходить

законодавчий вираз. Тому, правильним видається твердження Б. Кістяківського, що в системі писаного права в житті здійснюється не те право, яке відображено в законах. Невідповідність між писаним правом і правом, яке здійснюється в житті обумовлена вже самою природою одного й другого. Писане право складається із загальних, абстрактних безособових і схематичних постанов; навпаки в житті все одинично, конкретно, індивідуально. При цьому життя таке багатостороннє і різноманітне, що воно не може повністю підкоритися контролю закону і органів, які спостерігають за його здійсненням [112, с.206]. Законодавство, можливо, є головною, але не єдиною формою існування права, оскільки, як зазначають дослідники-теоретики права: 1) право може існувати і до законодавства, формуючись на основі звичаїв, традицій, інших систем культурних цінностей, які підтримувались державою, що тільки-но виникла (так зване “дозаконодавче право”); 2) право існує і поза законодавством: природні права людини мають правовий характер незалежно від закріплення їх у законі (так зване “позазаконодавче право”) [229, с.273]. Отже, певна частина природного права закріплена в законодавстві (або ж була нав’язана законодавцем) і є в будь-який час доступною для сприйняття. Проте не матеріальна форма закріплення права визначає його авторитет. Вочевидь, необхідним є довгий час для його набуття. Бержель відзначає, що “як будь-яка інша гуманітарна або соціальна діяльність, правове життя плине у часі, право не може обійтися без часу як без несучої опори, воно не може ухилитися від невблаганного перебігу часу і не може намагатися підкорити собі його вплив” [27, с.220-221]. Час – категорія іншого плану, яка не керується законодавством. Закон – є зрізом правової реальності в певну мить. Звернемо увагу – не об’єктивної правової реальності, а лише правової. По-перше, закон не спроможний охопити все природне право, а по-друге, він відображає саме ту правову реальність, яку хоче бачити законодавець, і яка далеко не завжди відповідає об’єктивно наявного стану речей.

Зміна правової реальності вимагає відповідно і зміни закону, проте

остання може відбутися лише за умови діяльності законодавця. Після внесення відповідних змін закон знову відображатиме правову реальність, що склалася на момент коригування закону, а її наступна зміна не фіксуватиметься, знову ж таки до відповідних дій законодавця. Отже, закон відображає правову реальність не динамічно, а в статичі, в певні моменти часу.

Вивчаючи законодавство, індивід отримуватиме без сумніву дійсну інформацію, проте з певною похибкою: ймовірно, застарілу, і таку, що не обов'язково відповідатиме об'єктивній правовій реальності.

Природне право, на відміну від законодавства, є “живим” правом, тобто, правом, яке змінюється разом зі зміною суспільних відносин. Саме воно виступає критерієм перевірки на своєчасність того чи іншого закону і, відповідно, на оперативність самого законодавця.

Чим же детермінується образ ідеальної моделі права як окремо взятого індивіда, так і для об'єктивної правової реальності, тобто що становить суть права? Говорячи про те, де шукати початки права, К. Маркс зазначав: “Лише коли я проявляю себе, коли я вступаю в сферу дійсності, – я вступаю в сферу, підвладну законодавцеві. Поза своїми діями я абсолютно не існую для закону, абсолютно не є його об'єктом. Мої дії – це єдина сфера, де я стикаюся із законом, оскільки дія – це єдине, для чого я потребую права існування, правової дійсності, і в силу чого я, таким чином, підпадаю під владу чинного права” [160, с.14-15]. У свою чергу Гегель підкреслював, що право не цікавиться потребами людини, право не залежить від того наміру, яке вона має, право не зв'язане з внутрішнім переконанням в тому, чи суперечить, чи ні йому те, що вчиняє людина, право також не надає значення тому настрою, з яким що-небудь скоюється [47, с.31-32]. Тобто, право цікавить лише дія в її чистому вигляді. Але до дії людину примушує її воля. Здається, саме воля виступає тим початком, тією висхідною точкою внутрішньої форми, відштовхуючись від якої є можливим з'ясувати суть права [222, с.229-230]. А суттю людської волі є її свобода, про що свідчить

вся історія філософії [25; 32, с.165-191; 38; 44, с.258-263; 47; 48; 88, с.165-178; 94, с.345-346; 140; 141; 147; 164; 240, с.139; 261; 264; 265; 270, с.93-130; 271; 282; 285]. Причому підкреслимо, що воля не може бути ніякою іншою, крім як свобідною, а свобода може бути свободою не чогось іншого, а саме волі.

Об'єктивному рівню правотворчості – правотворчості як практичній діяльності – передує суб'єктивний рівень – розумова діяльність людини, її мислення. Будь-яка думка – це вже діяльність, це один з видів діяльності, а саме теоретична діяльність, діяльність пізнання. Слід зазначити, всі новації в праві створюються зусиллями людського розуму для досягнення певних цілей, з врахуванням можливих наслідків, на підставі суб'єктивного розуміння суспільних і природних закономірностей, тенденцій, спираючись на правову спадщину, в рамках суб'єктивно-правової реальності з подальшим перенесенням в об'єктивну реальність. Даний процес активізується у відповідь на зміну умов суспільного життя і відбувається теж в рамках правотворчості, оскільки, як зазначав давньогрецький філософ Левкіпп, жодна річ не виникає безпідставно, але все виникає на будь-якій підставі і в силу необхідності [11, с.327].

Говорячи про пізнання, Гегель зазначав: “Переді мною – різнобарвна картина світу, я протистою йому і в цьому моєму відношенні до нього знищую протилежність між мною і ним, роблю цей зміст моїм. Я перебуває в мирі з собою, коли Я знає світ, і ще більше, коли воно його осягнуло. Таким є теоретичне відношення” [48, с.69]. У практичній діяльності “потрібно, щоб визначення Я не лишались лише визначеннями його уяви і мислення, а стали зовнішньо наявними” [49, с.8]. Але якщо вони навіть переходять у зовнішній світ, вони все-таки залишаються моїми: вони суть те, що я створив, зробив, вони носять на собі сліди мого духу [48, с.69]. Звідси можна погодитись з висновком Гегеля: “Теоретичне по суті існує в практичному, їх не можливо уявити роз'єднаними ... воля має в собі теоретичне ... Але без волі неможливо також ставитися теоретично або мислити, оскільки, мислячи, ми діємо” [48,

с.69].

Далі, зазначає Гегель, змістом наших думок є два види предметів: ті, що становлять чуттєвий світ, і ті, що становлять світ, що досягається лише розумом. Правові, моральні і релігійні поняття належать до останнього [49, с.7]. Останнє є досить сумнівним, оскільки, як було показано вище, релігійні об'єкти досягаються лише завдяки вірі, і судити про істинність такого рівня пізнання є можливим лише з позицій не інакше, ніж самої віри, а не з раціональних, чи, тим більше, емпіричних, які є нижчими рівнями пізнання. Під об'єктами чуттєвого світу Гегель має на увазі всі об'єкти матеріального світу, їх циклічну взаємодію, яка може бути сприйнята на емпіричному рівні та узагальнена розумом. Світ, що досягається лише розумом, складають ті об'єкти, що у своїй сукупності становлять “другу природу” – культуру та цивілізацію. За своєю суттю це духовні феномени, створені діяльністю сукупності вільних людських воель, і чуттєвого сприйняття тут не достатньо. Не можливо, наприклад, зрозуміти механізми життєдіяльності суспільства чи виявити важелі впливу культури на цю життєдіяльність, в тому числі і на право, обмежившись лише зовнішнім спогляданням, оскільки їм притаманні певні закономірності духовного порядку. Вони можуть бути досягнені лише розумом, оскільки носять індивідуальний, неповторний характер, як все, чого торкнувся людський розум, або вірою, коли ставиться за мету пізнання духовних речей в ідеалі, тобто таких, якими вони мають бути.

На нашу думку, ще раз слід наголосити на такій індивідуальності і духовній глибині всіх явищ та процесів “другої природи”, що навіть об'єктивна реальність з чинним у ній об'єктивним правом, яке теж є об'єктом духовного світу, може надати логічності лише формальній стороні – зовнішньому прояву духовних феноменів, ніяким чином при цьому не торкаючись їх духовної реальності. М. Блок зазначав, що право – це формальна оболонка реальностей настільки різних, що не може бути об'єктом для самотійного вивчення, і жодну з них право не може досягнути у всій повноті [30, с.81]. Це яскраво прослідковується на прикладі суспільних

правовідносин, які є невід'ємним елементом будь-якого суспільства і становлять основу інтерсуб'єктного рівня правотворчості.

Оскільки культура пов'язана з спілкуванням, то можна говорити про норми міжсуб'єктного контакту. Такий контакт передбачає взаємну повагу свободи одне одного, внутрішню культуру суб'єктів, що спілкуються, яка завжди підказує, як їм поводитись в тій чи іншій ситуації, яку займати позицію в тих чи інших суспільних відносинах.

Суспільні правовідносини можуть бути найрізноманітнішими. Вони можуть мати загальний позитивний чи негативний знак. Всі вони належать, з одного боку, до об'єктивної правової реальності, оскільки підпадають під регулювання позитивного і природного права, а з іншого – до суб'єктивної правової реальності, оскільки так чи інакше виникають лише в результаті суб'єктивної людської поведінки. Така подвійна природа правовідносин дає підстави віднести створення норм, що їх детермінують, до інтерсуб'єктної сфери правотворчості. Такі норми можуть влаштовувати більшість чи меншість, в окремих випадках – всіх. Зрозуміло, що вони будуть називатись правовими в тому випадку, коли будуть відповідати вимогам об'єктивної правової реальності, тобто загальним принципам, які будуть прийнятними не для більшості чи для меншості, але для розуму, для природного права, що проявляється через людський дух. Наприклад, якщо в суспільстві будуть втілені повною мірою принципи поваги до таких цінностей, як життя, здоров'я, свободи, людської честі, гідності, власності кожного індивіда тощо, то відносини в такій спільноті можуть бути названі правовими.

Одночасно зі створенням відносин відбувається і створення всієї об'єктивної правової реальності. Правову реальність, тобто реальність, що відповідає вимогам права, створює людський дух. Право, як і будь-який інший продукт людської діяльності, спочатку формується у свідомості, існує як задум, як мета, яка потім втілюється в життя. Найбільш яскравий приклад – це ідея природних невідчужуваних прав людини, яку в принципі розуміла кожна людина, але яка найбільш яскраво прозвучала з вуст античних

філософів, Дж. Локка, а потім стала одним з положень Французької декларації прав людини і громадянина. Спочатку правові ідеї, які потім втілюються в об'єктивну правову реальність, виникають в розумі небагатьох, можливо, лише в одного, і лише потім, після тривалої боротьби за самоствердження, може стати надбанням багатьох людей. І тоді право в можливості стає правом у дійсності. Через поведінку людей, через атмосферу відносин між членами спільноти, через мудрі закони і метод реалізації влади.

Правовий закон говорить сам за себе: йому підкоряються не через страх, а через переконаність у його правоті і справедливості. Керівництво країною, будь то монархія чи парламент, також способом свого правління показує, чи служить воно праву чи безправ'ю. Свідомість багатьох людей є далекою від того, щоб творити об'єктивну правову реальність. Але будь-який індивід, серед іншого, прагне безпеки і сприятливих умов для життя, що повністю відповідає вимогам природного права. Ця ж мета властива і для позитивного права. Тому, можемо стверджувати, що а) свідомість будь-якого індивіда потенційно спроможна зробити внесок і в створення об'єктивної правової реальності, окрім власної суб'єктивної; б) суб'єктивна правова реальність індивіда потенційно може гармоніювати з об'єктивною правовою реальністю – тоді індивід не лише виступатиме зразком правослухняності, але й слугуватиме обов'язку і людському призначенню.

Об'єктивно-правова ідея може з'явитися тоді, коли існуватимуть необхідні для її виникнення передумови. Право виникає на суб'єктивному рівні правотворчості і діє в межах суб'єктивної правової реальності. Її основними ознаками є індивідуальність, неповторність та непоширення на інших осіб саме через її суб'єктивність. Норми суб'єктивної правової реальності є матеріалом, який, за умови його відповідності певним стандартам, вимогам, може утворити об'єктивну правову реальність, яка діє вже по відношенню не лише до окремо взятого індивіда, але й до соціуму. Ця думка є притаманною категоричному імперативу І. Канта: “Дій згідно з такою максимою своєї волі, яка водночас може стати основою загального

законодавства” [96, с.260]. Загальний принцип можна сформулювати таким чином: чим вища інтегрованість суб’єкта в соціумі, тим більша ймовірність прийняття соціумом інновації, що виходить від цього індивіда. Коротко зупинимось на основних рисах, притаманних нормам об’єктивної правової реальності в порівнянні з суб’єктивними правовими нормами. Такими рисами, на нашу думку, є: стереотипність, публічність, стихійність, давність, легітимність, узгодженість, системність, всезагальність.

Серед первинних характеристик індивіда, які дозволяють йому існувати в соціальному просторі, стоять певні психофізіологічні особливості мислення, і, зокрема, принцип мислення за аналогією. Вище зазначалось, що людина, вчиняючи будь-яку дію, очікує настання певного результату, який відповідатиме ідеальній моделі, створеній в її свідомості. Якщо очікування не виправдовується, виникає дисбаланс у відносинах людини і дійсності, і, в залежності від важливості очікуваного результату для індивіда, може настати реакція, позитивна чи негативна, бажання “підігнати” ідеальний образ під реальний результат. Відбувається “коригування” ідеальних моделей поведінки з метою уникнення в майбутньому подібних дисбалансів. Очікування результату індивідом полягає в побудові певних аналогій, виходячи з особистого досвіду. Вміння будувати аналогії притаманне людському розуму завдяки його можливості мислити стереотипами. Стереотип виражає звичне ставлення людини до якого-небудь явища, що склалося під впливом соціальних умов і попереднього досвіду.

Пересічний індивід не в стані досягнути об’єктивну реальність в усій її багатогранності, він діє здебільшого не задумуючись на основі стереотипів поведінки, що склалася в соціумі, який існує в цій правовій реальності. Отже, однією з основних рис норм природного права є їх стереотипність.

Характерною особливістю норми об’єктивної реальності є те, що вона регулює перш за все певну модель значимих дій, що відбуваються між суб’єктами спілкування. Якщо з суб’єктивної точки зору вона є моделлю поведінки, яка повинна бути, то в соціальному змісті вона вже є публічною

реалізацією цієї моделі.

Створена суб'єктивна норма може довгий час лишатись лише суб'єктивною або поширюватись на досить обмежене число осіб. Останньому сприяє досить обмежена кількість соціальних контактів членів закритого суспільства або суспільної групи. В давнину вони поширювались завдяки особам, які в силу свого соціального статусу, часто вступали в контакти з різноманітними прошарками суспільства, – морякам, купцям тощо. Як зазначають історики, для поширення правових норм впроваджувались спеціальні посади глашатаїв, “закономовців” [225]. Вони повинні були оголошувати правові норми вголос в найбільш людних місцях, доводячи їх таким чином до свідомості громадян.

Як відомо, суспільство має свою внутрішню структурну ієрархію, де ступінь становища і відповідність можливостей змінюються по вертикалі. Зрозуміло, що норми, що виходять з різних рівнів такої ієрархії і претендують на „об'єктивування”, будуть мати різну соціальну силу і привабливість для тих, кому вони адресовані для виконання. Проте на відміну від суб'єктивних норм природно-правовим нормам притаманна стихійність виникнення і відтворення: вони не мають конкретного автора, який би був уповноважений ким-небудь їх створювати. Вони створюються на ґрунті культури, виходячи як з практики соціальних відносин, так і з сили особистого прикладу, переконання в їх доцільності – свідомо і в той же час спонтанно.

Зазначимо, що авторитет природно-правової норми залежить не від джерела її появи (оскільки автор здебільшого не відомий, як правило, використовується узагальнений образ – народ), а від терміну її існування. Для розповсюдження тієї чи іншої норми інколи буває необхідно багато часу, в залежності від географії розселення осіб, що входять в спільноту, середньої тривалості життя, та й безпосередньо уявлень про час. Якщо в минулому давність відігравала визначну роль, то в сучасному швидкоплинному світі вона відходить на задній план і не може складати конкуренцію з доцільністю

та раціональністю. Раціональність стала основою сучасної життєдіяльності і, відповідно, лягла в основу свідомості. Якщо норма перестає відповідати новим умовам, не зважаючи на давність її застосування, вона приречена на відмирання.

Безперечно, для того, щоб норма набула поширення та визнання іншими членами суспільства, потрібен певний час. Проте є необхідним також переконання в правильності цієї норми, що забезпечується вірою в її особливе походження, наданням їй “з вище”, впевненістю в її справедливості. Таке відчуття “впевненості” по відношенню до правових явищ (правових норм, інститутів, влади тощо) отримало назву “легітимності”. Так, розглядаючи проблему легітимності, М. Вебер стверджував, що саме звичаї і традиції надають праву легітимності [35, с.633-640].

Природне право повинно однозначно врегульовувати соціальні відносини та передбачати моделі допустимої поведінки. Неоднозначність у визначенні критеріїв, оцінок, у трактуваннях тієї чи іншої поведінки ставить під сумнів місце, яке посідає природне право в соціальному середовищі. Різного роду колізії між нормами, які звично сприймаються пересічними громадянами в чинному законодавстві, є недопустимими в об’єктивно-правовій реальності, оскільки вона відображає не суму правових поглядів окремих осіб, а узагальнені уявлення про критерії правової поведінки, прийняті суспільством. Узгодженість є невід’ємною рисою природного права. Проте узгодженість у середині правової системи не поширюється на інші культурні феномени. Між різними системами цінностей у сфері культурі існують різноманітні колізії. За альтернативного вибору, індивід, через те, що наділений свободою волі, вправі вибирати між вищезазначеними системами, наприклад, правом і мораллю, правом і релігією, правом і ідеологією тощо. Діючи за альтернативними нормами, індивід поступає в тій чи іншій мірі девіантно, що зменшує авторитет природного права, проте не лише не суперечить невід’ємному атрибуту людини як особистості – її свободі вибору, але й констатує значимість останньої.

Близькою до узгодженості є така риса, як системність. Суб'єктивна правова норма, перш ніж набути рис об'єктивності, “проходить перевірку” на співвідношення з вже наявними об'єктивними природно-правовими нормами, отримуючи при цьому рис системності. При виявленні неузгодженості між нею і вже чинними нормами, підлягає коригуванню те, що перестає відповідати новим вимогам, які висувають об'єктивні соціальні фактори, що змінилися. Завдяки коригуванню, нова норма входить у систему природного права, не порушуючи цілісності та не змінюючи його призначення та суті.

Для дії норм природного права немає обмежень. Перебуваючи в правовому полі протягом життя, індивід, спираючись на власне переконання, обирає ту чи іншу модель поведінки, яка може перебувати в межах, що визнаються природним правом, і тоді буде правовою, або виходитиме за них, порушуючи ті чи інші норми, і тоді буде девіантною. Проте будь-які дії індивіда перебуватимуть у сфері дії природного права, та отримуватимуть правову оцінку. Тому йому притаманна така риса, як всезагальність.

Крім того, об'єктивно існувати стане те правове, що хоча б в потенції, закладено в глибинах суспільної культури. Жодні правові ідеї, що приходять “зі сторони”, якими б вони не були б хорошими для умов, що їх породили, не існуватимуть в чужому середовищі, якщо вони не відповідають потребам культури, не зумовлені всією історичністю її розвитку.

На нашу думку, саме такі основні риси природно-правових норм, що визначають об'єктивний рівень правотворчості – правотворчість в сфері об'єктивної правової реальності.

Особливе місце між об'єктивним і суб'єктивним рівнями, на нашу думку, належить правотворчості, що відбувається на інтерсуб'єктному рівні.

Життєдіяльність суспільства характеризується фізичною чи духовно-психологічною взаємодією людей, яка відбувається прямо чи опосередковано в процесі їх діяльності. Будь-який акт взаємодії характеризується двома особливостями: скерованість на мету діяльності і очікування реакції на неї

інших людей. Будь-який індивід прагне до досягнення поставленої мети. Але оскільки він існує в співтоваристві, то діє так, щоб мати позитивну реакцію зі сторони партнерів по діяльності і оточення. Зазначимо, що будь-яка діяльність індивіда залишається в рамках його особистої культури. Нерідко саме позитивна реакція займає важливе місце по відношенню до самої мети, або ж і становить саму мету.

Якщо індивід вчиняє дію, яка повинна принести якийсь позитивний результат іншому індивіду, то він сподівається на певну реакцію з боку цього індивіда. Реакція може бути як позитивною, негативною, так і нейтральною. Але від того, якою вона буде, багато в чому залежатиме подальша діяльність першого індивіда. При нормальному стані відносин реакція, як правило, буває позитивною, і тоді вона викликає продовження позитивних дій, відповідну позитивну реакцію. Але інколи відповідна реакція та відповідь на неї буває прямо протилежною, або ж нейтральною. Проте не тип реакції є головним. Головне полягає, по-перше, в очікуванні реакції першим індивідом. Отримання очікуваної реакції тим самим задовольняє суб'єктивне почуття справедливості, і навпаки, отримання неочікуваної реакції призводить до відчуття “несправедливого відношення”, порушеного права, що виникає в тканині суб'єктивної реальності індивіда. По-друге, в еквівалентності обміну. Якщо якийсь зі сторін починає здаватись, що вона віддає більше ніж отримує, то такий обмін вона вважатиме нееквівалентним і несправедливим, хоча інша сторона може бути переконана зовсім у протилежному. Якщо ж обміни є рівними, то тоді вважається, що дотримана справедливість. Отже, суб'єктивні правові норми, що створюються особою і обумовлюють її поведінку, проходять через інтерсуб'єктивну перевірку щодо реакції на них суспільного оточення; це дозволяє суб'єктові визначати їх правовий чи неправовий характер.

З точки зору зовнішнього спостерігача, який, скажімо, намагається пізнати формальну, зовнішню особливість такого обміну, інколи можна достатньо точно встановити, чи має місце еквівалентність, чи ні. Таким

“спостерігачем” є об’єктивна правова реальність з наявним у ній природним правом, а в її межах – “спостерігачем” певного кола відносин, окресленого законодавством, є позитивне право. Але часто це зробити досить важко, оскільки те, що проявляється на інтерсуб’єктному рівні, не завжди відображає те, що відбувається в душах людей. Коли у правотворчості є задіяний суб’єктивний рівень, “еквівалентно” не завжди дорівнює “справедливо”.

У випадку такої невідповідності для особи важливим є коригування власних суб’єктивних правових уявлень у відповідності з нормами природного права, як формальних зовнішніх визначників справедливості. Це забезпечить гармонію між різними рівнями правотворчості та верховенство права в суспільстві.

А чи зможе зовнішній спостерігач з’ясувати істинну суть обміну, визначити суб’єктивну еквівалентність? Саме природне право, а тим більше закон – ні. Але людина, озброєна їх знанням, зможе. Зможе, власне, піднявшись над емпіричним рівнем пізнання, своїм розумом досягнути суб’єктивно-правову реальність іншого індивіда та зрозуміти його реакцію на те чи інше відношення. Про суб’єктивний підхід зазначає і К. Ясперс, який пише: "Істину ми досягаємо лише тоді, коли досліджуємо не тотальний причинний зв’язок, а певні причинні зв’язки в їх безкінечності. Лише остільки, оскільки що-небудь стає казуально досягненим, воно може вважатись пізнанням у цьому змісті. Довести положення, згідно з яким що-небудь відбувається поза причинним зв’язком, абсолютно неможливо" [293, с.273].

Отже, на об’єктивному та інтерсуб’єктивному рівнях правотворчості формуються норми, що визначають поведінку людини в суспільстві, відбувається їх оцінка і випробування щодо можливості їх перетворення у загальноприйняті в суспільстві правові норми – норми природного права. Для того щоб правова норма належала об’єктивній правовій реальності, вона повинна відповідати рисам стереотипності, публічності, стихійності,

давності, легітимності, узгодженості, системності, всезагальності, а також не суперечити тому правовому, що в потенції закладено в глибинах суспільної культури.

У випадку невідповідності суб'єктивних норм природно-правовим, для суб'єкта видається важливим якнайшвидше коригування власних норм, що відбувається на інтерсуб'єктному рівні правотворчості.

2.4. Особливості правотворчості в Україні

У суспільстві діє ряд соціальних норм – політичні, релігійні, естетичні, звичаєві, норми громадських організацій (корпоративні), моральні, правові тощо. У чому ж полягає відмінність правових від інших соціальних норм? Будь-який підручник з теорії права визначає правову норму як формально обов’язкове правило фізичної поведінки загального характеру, яке встановлене (санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання суспільних відносин. Однією з основних ознак чинності правових норм є їх забезпечення державним примусом. Але чи досить лише державного примусу для ефективної дії правових норм у суспільстві? Як зазначав ще наприкінці XIX ст. Г. Єллінек, не раз вже підтверджувалось на практиці, що там, де правопорядок вступає у суперечність з соціальним або релігійним звичаєм, правовий примус є безсилим. Тому право є безсилим відстояти своє існування. Дерегувальна сила звичайного права, фактичне незастосування законів, беззаперечно доводять, що правовий примус не здатний сам по собі гарантувати право [72, с.246]. Без сумніву, при створенні законів законодавець повинен враховувати не менш важливий фактор ефективної дії правових норм – їх культурологічну узгодженість. Це передбачає врахування національних звичаїв, традицій, менталітету, філософії та всього комплексу культурних надбань, що становлять історичний досвід правотворчості українського народу.

Незважаючи на багатовікову боротьбу за власну державність, історія правотворчості на Україні має власну стару традицію. Як зазначається в спеціальній літературі, вже у IX-X ст. на Русі, певно, існувала система норм усного звичаєвого права. Хоча питання про законодавчу діяльність великих князів кінця IX-X ст. є досить спірним, проте можна стверджувати, що саме в цей період норми звичаєвого права почали доповнюватись новими князівськими законами – “уставами” і “поконами” – як закріплювали

феодалні відносини, що зароджувались, а також судовими рішеннями князів, яким надавалось значення загальної норми. Останні були наслідком розгляду майнових та інших спорів – “казусів” – та сприяли трансформації старих культурних звичаїв у норми права, а також могли навіть створювати нові правові норми. Наприкінці X – на початку XI ст. літописець відзначав вже активну законодавчу діяльність князя Володимира, який прийняв “Устав землею” [93, с.72-75]. Князівські закони і судові рішення, разом з нормами звичаєвого права, пізніше, у XI ст. , стають джерелами найважливішої пам’ятки феодального права – Руської Правди.

Руська Правда виникла на місцевому культурному ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Було б помилковим вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. Є підстави вважати, що норми Руської Правди позначилися на розвитку права західних слов’ян. Руська Правда мала значний вплив і на становлення пізніших пам’яток права північно-східних слов’ян, таких, як, наприклад, Псковська судна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р. [93, с.77].

Великий вплив на розвиток права Київської Русі справила тогочасна слов’янська культура через введення та розвиток християнства. З його поширенням православна церква сприяла впровадженню культурних норм у право, використовуючи різноманітні норми канонічного права. Пам’ятками давньоруського церковного права вважаються церковні статuti князів Володимира і Ярослава Володимировича [93, с.77]. Право Давньоруської держави – Київської Русі – продовжувало діяти і в часи феодальної роздробленості. Така довговічність і життєздатність пояснюється великою культурною цінністю права, тим, що воно було органічною невід’ємною частиною тогочасної культури, впливало з неї, а не було привнесено ззовні.

Сприятливі умови для національної правотворчості з’являються після визвольної війни 1648-1654 рр., у результаті якої було створено українську національну державу. Зазнали істотних змін не тільки форми чинного права,

а й сам соціально-культурний зміст права . Війна змінила соціальну і правову свідомість народних мас України з найважливіших питань життя, передусім щодо справедливості, свободи, моралі тощо. Становлення національної держави і права України дало нове життя нормам звичаєвого права – “стародавнім правам і вольностям”. Збереження традиційних юридичних норм визначало своєрідність правового укладу його наступний розвиток. Серед норм звичаєвого права особливо важлива роль належала так званому “козацькому праву”, що являло собою сукупність правових звичаїв, котрі діяли в козацькому середовищі, а в умовах визвольної війни поширились на всю звільнену територію України. Його норми стосувалися всіх без винятку верств населення, проникали в усі сфери життя. “Козацьке право” залишалося єдиним джерелом права, що регулювало суспільні відносини в Запорізькій Січі [93, с.218-219].

Український науковець О. Мироненко, досліджуючи історію Конституції України, відзначає, що українське козацтво виявилось в часи національно-визвольного руху дуже сприятливим до демократичних традицій предків, їх звичаєвого права, елементів народоправства, соборності, колективізму, свободолобства, потягу до братерства, рівності, справедливості, виборності владних органів, їх децентралізації, тобто традицій, які передавалися з покоління в покоління і відбилися в політичній свідомості мас. І це дало змогу козацтву в умовах нерозвиненості створити систему організації суспільно-політичного життя з наявністю ознак державного управління [168, с.22-26].

На думку українських науковців Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, у козацькому самоврядуванні майже на два століття швидше від появи концепції Монтеск’є можна констатувати наявність елементів розвинутої демократії та класичного розподілу влади: законодавчої – загальна рада, виконавчої – гетьман, або генеральна рада, та судової – військовий або генеральний суддя; але не слід забувати, що таке становище фактично було “державою в державі”, хоча згодом і виокремлено

в автономію [281, с.123].

5 квітня 1710 р. козацькою загальною радою “на пристойному тому елекційному акту місці” під Бендерами було обрано гетьманом України Пилипа Орлика. Це були часи, коли після Полтавської битви царські війська за наказом Петра I невідступно переслідували втікачів (козаків) до тодішніх володінь Туреччини. Пилипа Орлика в такому статусі було визнано польським королем і турецьким султаном. На козацькій загальній раді було проголошено документ під назвою “Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького війська”, що фактично був угодою між новообраним гетьманом, старшинами Війська та його козацтвом, закинутими негараздами на чужину. Цей документ за своєю суттю практично був першою Конституцією, в якому достеменно вирішувалися проблемні питання Запорізької Січі. Конституція 1710 року проголошувала республіканську форму правління, укладала договір між главою держави та її народом, про що гетьман проголошував у присязі. В цьому державному правовому акті вперше за період існування Гетьманщини набули правового виразу культурні норми козацтва, а саме: взаємної пошани у стосунках Гетьмана і членів Генеральної Ради, у стосунках між собою у цій Раді, у ставленні до народу [269, с.97-102].

І хоча у 1764 році розвиток державно-правової практики на території нинішньої України було припинено російською імператрицею Катериною II скасуванням гетьманства країни, правотворча практика цього періоду, яка враховувала інтереси та культурні традиції українського народу, була однією з найбільш передових у тогочасній світовій історії.

Поштовх до наступного відродження парламентаризму в Україні був отриманий аж з падінням царського режиму в Росії. 19 квітня 1917 року в Києві було розпочато роботу Українського Національного з'їзду, в якому взяли участь 900 делегатів від усіх станів і професій українського населення, солдат і моряків, від політичних, економічних та культурно-освітніх організацій. Цей з'їзд ухвалив резолюцію про національно-територіальну

автономію України у федеративному устрою Росії та доручив Центральній Раді організувати крайові Ради та поступово встановити українську владу на місцях. Центральна Рада після з'їзду набула значення вищого законодавчого органу України на чолі з новообраним Михайлом Грушевським. Як свідчать дослідження матеріалів, Центральна Рада практично займалася виборюванням своїх прав і повноважень, визнанням автономії держави, приймала нормативно-правові акти щодо новоствореної автономії тощо, тому всіх її членів охоплював “дух боротьби”, який впливав на правотворчість сильніше за політичні переконання. Визначальною ознакою цього парламенту було “море сірих солдатських шинелей” та “темно-зелених гімнастerek”, що являли собою визначний революційний одяг з огляду на військовий час. Існувала своєрідна мода типу “революційного солдата”, що своїм одягом засвідчував себе “справжнім товаришем”, а суспільне становище “буржуя” і навіть наявність освіти, були ознаками поганого тону. Засідання Центральної Ради були більше схожі на партійні з'їзди, хоча вони відбувались згідно зі всіма правилами “парламентського звичаю”. Поведінка “меншості” виокремлювалась експансивністю та постійним “великим галасом”. Сучасники цього писали: “За кожним найменшим приводом забирали голос, запитували, ставили свої резолюції; з боку могло здатись, що то найбільш активна і енергійна частина українського революційного парламенту... Говорили вони всі по-російськи”. Жодне засідання Центральної Ради не починалося у призначену годину, найчастіше із-запізненням на цілі години [67, с.316-319].

У поразці Центральної Ради, що була першим представницьким органом у революційній демократії, науковці вбачають багато причин, але, на нашу думку, не останньою серед них є і низький рівень культури члена Ради – законодавця. Постійні чвари та суперечки, підігріті безперервною загостреною політичною боротьбою, призвели до неспроможності визначитись та вирішити суттєві і життєво необхідні питання для країни тих часів, що викликало до того ж обурення як у середовищі широких верств

українського населення, так і в самому законодавчому органі.

Як зазначається в науковій літературі, система законодавства України, що склалася протягом останніх десятиліть, була побудована на принципі абсолютної одноманітності підвалин життя суспільства, яка сформувалася на ґрунті панування однієї політичної ідеології і відповідно однієї правової доктрини. Крім того, вона була невід'ємною частиною загальнорадянської системи законодавства і спрямовувалася на забезпечення досягнення офіційно визначеної та загальної для всіх мети, відіграючи в той же час другорядну роль. Тому при її формуванні не могло бути й мови про реальне врахування тих чи інших національних особливостей або законодавчого вирішення питань всупереч приписам панівної ідеології [144, с.73-74]. Навпаки, правотворчість базувалася на нормативістському підході, який розглядає його як суто державну, законодавчу діяльність, як процес закріплення у законі волі народу і цим, власне, обмежуючи процес правотворчості. Він передбачає лише вихідний зв'язок – сприйняття цієї волі державою, але не передбачає зворотного зв'язку – сприйняття народом закріпленої у законі волі як правових норм, визнання їх правовими нормами, тобто такими, що мають реалізовуватись за допомогою властивих праву механізмів. І як наслідок, народ в усіх тлумаченнях процесу творення правових норм не виступає як суб'єкт правотворчості. Адже правотворчість за таким підходом завершується прийняттям законодавчого акта, який має загальнообов'язковий характер. Звідси й з'являється помилкове враження про незалежність "об'єктивованих" таким чином законодавчих актів від окремої особи, суспільних груп тощо. Насправді в цьому випадку можна говорити не про незалежність процесу правотворчості, а про відірваність його від культури народу, його традицій, здійснення його забюрократизованою, нелегітимною владою, яка не узгоджує свої рішення з народом, виборцями, а також коли народ у цілому і кожен виборець зокрема не мають можливості висловитися з приводу цих рішень, а самих демократичних механізмів і процедур апробації державних рішень не існує

[77, с.54-55]. У цьому випадку говорити про культурологічне наповнення права немає сенсу.

Українське суспільство стало на шлях перетворень за умов власної державності. У спеціальній літературі серед процесів, що відбуваються в державі в цей період, виділяють наступні: процеси, притаманні всім країнам, що стали на шлях якісного оновлення: руйнації, трансформації та формування; процеси, притаманні народам, що відновлюють свою державність.

Сучасне українське право має не лише елементи відмираючого, але й стабільні відносини теперішнього і елементи майбутнього, що зароджується [110, с.47-50]. Реальними, “теперішніми” цінностями права є все те, що вступає у взаємодію з людиною, має для неї позитивне (корисне) значення, тобто те, що сприяє прогресивному розвитку суспільства і вдосконаленню особистості [10, с.17-18]. Втрачають значення і стають “минулими” ті цінності правової системи, що перестають відповідати новим культурним вимогам, новим потребам. Справедливо зазначає Г. Швеков, що завдяки наступності з’єднуються в єдине минуле, теперішнє і майбутнє в праві, вводяться в життя нових поколінь вже готові досягнення в правовій галузі, що має велике значення для розвитку права в цілому, для його динамічності, для процесу правотворчості [280, с.39].

Зазначимо, що відкидаючи, повністю абстрагуючись від правової реальності минулого, ігноруючи надбання культури, не можливо створити право майбутнього. Проте такі випадки мали місце в історії. Зокрема, під час Жовтневого перевороту в Росії 1917 року. Старе, буржуазне право було відкинуте як таке, що не відповідає новим суспільним умовам. Натомість, при становленні нової юридичної системи, безпосередньо природне право, через деформовану суб’єктивно-правову реальність, у вигляді революційної правосвідомості, спираючись на державний примус, ніби прямо вривається у сферу офіційного державного регулювання, стає у вказаних умовах свого роду фактичним революційним правом, що виконує функції позитивного

права. Як пише С. Алексєєв, така "революційна правосвідомість" стала виправданням свавілля і беззаконня радянського тоталітарного режиму [6, с.64].

Протилежні позиції займав український політичний і державний діяч В. Винниченко, який, прогнозуючи розпад Радянського Союзу, писав, що Україна повинна будувати незалежну державу на попередньому, радянському ґрунті. Він закликав використовувати "радянський" фундамент як стартову площадку для подальшого утвердження України як суверенної оновленої держави, оскільки вважав, що побудувати нову державу і її правову систему без попереднього національного ґрунту неможливо [39, с.47]. Важко погодитися з думкою В. Селіванова, який стверджує, що створення якісно нової системи національного законодавства України можливе шляхом адміністративно-правового скасування радянського права, заміни успадкованої системи права, що являє собою дезінтегруючу соціально-культурну матерію, що не витримала історичного випробування часом [227, с.11]. Культура є невід'ємною ознакою соціуму, результатом життєдіяльності всіх його членів. Це обумовлює принципову неможливість здійснення нею дезінтеграційних процесів, а швидше навпаки, вона виступає чинником нації, що консолідує її.

Сьогодні законотворча діяльність здійснюється на принципово нових для нашої держави засадах. Конституційний принцип верховенства права (ч.1. ст.8 Основного Закону) спирається на нове, нетрадиційне для радянської теорії права праворозуміння. Нове праворозуміння, на думку вчених, повинно сприймати цей принцип як панування права в суспільному житті, панування його норм, які формально визначають і забезпечують соціальну справедливість [172, с.122]. Притаманний Конституції України тип праворозуміння можна охарактеризувати як природно-правовий його варіант, що спрямований на забезпечення прав людини, визнання загальнолюдських цінностей. Специфіка його полягає в тому, що вихідний правовий постулат, згідно з Конституцією, відображений у правах і свободах людини. Її

(людину) визнано найвищою соціальною цінністю, а також її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку у відповідності з вимогами природного права (ч.1. ст.3. Конституції України).

Що ж є особливо важливим у розвитку і функціонуванні нашої держави, як це визначено у Конституції України? Перш за все це зміна співвідношення держави і громадянського суспільства на користь останнього; утвердження пріоритету права і правового закону; зростання національних особливостей держави та розширення її соціальної бази. Сучасне українське законодавство відкинуло класовий підхід до визначення сутності права та визнання залежності його розвитку виключно від економіки.

Хоча в Конституції України наша держава проголошена як правова, демократична (ст.1), фактично ми ще не маємо такої держави. Наша держава є постсоціалістичною і посттоталітарною, в якій продовжують функціонувати такі сили:

- 1) колишня центральна номенклатура, що частково змінила своє обличчя;
- 2) великий прошарок чиновників, наділених величезними повноваженнями та правом вирішувати питання на “власний розсуд”, але в “рамках закону”;
- 3) “нова буржуазія” і, зокрема, її представники серед мафіозних угруповань, що займаються комерційною діяльністю.

Таким чином, політична влада в постсоціалістичній державі має нестабільний і невизначений характер. Зрозуміло, це не сприяє підвищенню культури законотворчості законодавця, зміцненню зв'язків з українським народом – великим джерелом культури. Період існування такої держави перехідного типу може бути досить тривалим і залежить від багатьох чинників.

Ці та інші фактори обумовлюють недосконалість нинішньої системи законодавства України, неврахування міжнародних стандартів, колізійність

та розмитість повноважень між органами державної влади. Про численні порушення законодавця, що вказують на низький рівень його культури, можуть свідчити зокрема наступні факти.

Конституційний Суд України вказав на допущення суперечностей Конституції України Верховною Радою України у прийнятому нею Законі України “Про рахункову палату Верховної Ради України” у рішенні в справі про Рахункову палату від 23 грудня 1997р. № 7-зп. Конституційний Суд України, виходячи з того, що Конституція України має найвищу юридичну силу, пояснив, що “Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених у Конституції України” [211].

На неможливість офіційного тлумачення Верховною Радою Конституції України вказав Конституційний Суд України у рішенні в справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст. 98 Конституції України від 11 липня 1997 р. №3-зп. Посилаючись на преамбулу, ст.5, п.1 ст.85 та ст. 156 Конституції України, Суд дійшов висновку, що логічним наслідком цих положень стало наділення Конституційного Суду України як органу незалежної судової влади повноваженням офіційного тлумачення Конституції України замість Верховної Ради України [214]. Отже, Постанова Верховної Ради України “Про тлумачення ст.98 Конституції України” від 1 жовтня 1996 р. була визнана неконституційною.

На порушення компетенції між різними гілками влади вказав Конституційний Суд України у рішенні в справі щодо утворення Національного бюро розслідувань України від 6 липня 1998р. № 10-рп/98. Враховуючи, що наведені нижче питання, згідно з положенням ст.92 Конституції України, відносять до компетенції Верховної Ради України, Судом був зроблений висновок, що Указ Президента України від 24 квітня 1997 р. №371 “Про Національне бюро розслідувань України” не відповідає Конституції у частині тих положень, які визначають організаційну структуру Національного бюро розслідувань України (далі НБРУ); порядок

затвердження структури, граничної чисельності працівників і штатного розкладу НБРУ та затвердження положення про НБРУ; підпорядкованість Директора НБРУ безпосередньо Президентові України; порядок призначення Президентом України на посади та звільнення з посад першого заступника і заступника Директора НБРУ та начальників регіональних бюро розслідувань [212].

На порушення компетенції в межах законодавчої гілки влади вказав Конституційний Суд України у рішенні в справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим від 3 березня 1998 р. №2-рп/98. Аналізуючи положення Конституції України, він зазначив, що вони не дають підстав для висновку, що до відання Автономної Республіки Крим віднесене нормативне регулювання питань утворення та діяльності політичних партій та інших об'єднань громадян. Саме в цих питаннях Закон Автономної Республіки Крим "Про об'єднання громадян" суперечить п.1 і 11 ч.1 ст.92, ч.1 ст.137 Конституції України [113].

Перелік можна продовжувати, проте є очевидним, що для попередження, а також для подолання й усунення недоліків у законодавстві найбільше значення має формування концептуального праворозуміння, що впливає на процес законотворчості, розвиток законодавства і його реалізацію у прямій та непрякій формі. Ось чому нерідко розв'язання вузла юридичних суперечностей зовнішніми засобами – скасуванням акта тощо – може не вплинути на правосвідомість і правову поведінку. Таким чином будуть знову з'являтися акти, що зіштовхуються між собою через розбіжності праворозуміння їх авторів [290, с.254-255].

Крім того, постійне виникнення нових суспільних відносин, аналогів яким у нашій державі не існувало, унеможлиблює реальне вдосконалення системи національного законодавства лише шляхом внесення до нього змін і доповнень, редакційних уточнень. Тут вже йдеться про суттєве розширення і навіть формування ряду нових інститутів та галузей права [144, с.73]. Взагалі, як вважають вчені, вдосконалення та розвиток законодавства

доцільно спрямовувати у таких трьох напрямках: перший передбачає прийняття абсолютно нових законів, які впливають зі змісту Основного Закону України; другий зводиться до приведення у відповідність з положеннями Конституції України норм чинного законодавства України; щодо третього напрямку, то він вимагає вдосконалення норм самої Конституції у відповідності з вимогами природного права [74, с.142; 242, с.3-4]. На сьогодні вже прийнято новий Закон України "Про рахункову палату Верховної Ради України", необхідність прийняття якого передбачена Конституцією України. Крім того, підготовлено ряд законопроектів щодо регулювання діяльності Верховної Ради України, зокрема, проекти законів "Про регламент Верховної Ради України", "Про закони і законодавчу діяльність", "Про нормативно-правові акти в Україні".

Цілком зрозуміло, що створення нової законодавчої бази повинно відбуватися із залученням досвіду інших країн, але з обов'язковим урахуванням національних особливостей України, її культурної спадщини та пріоритетів. Цьому процесу повинні сприяти, серед інших, і культурологічні теоретичні дослідження, які у своїх вихідних побудовах враховували б вищезазначені особливості. Україна – самостійна держава і йде власним шляхом до побудови своєї правової системи.

Говорячи про забезпечення законотворчого процесу, не можна не згадати про позитивні здобутки та досягнення влади в цьому напрямі. Так, згідно з Указом Президента України „Про вдосконалення роботи з підготовки законопроектів та проведення правової реформи” від 29 квітня 1994 р. №198/94, був створений Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України. Як основні завдання Центру визначені, між іншим, "координація діяльності центральних органів державної виконавчої влади, наукових установ і вищих навчальних закладів у питаннях розробки проектів актів законодавства" та "розробка концепцій, проектів актів законодавства з найважливіших питань розвитку суспільства і держави та їх наукове обґрунтування" [202].

Про визнання Верховною Радою України ролі і значення науки в законодавчому процесі свідчить, зокрема, створення згідно з Постановою Президії Верховної Ради України від 7 жовтня 1994 року Інституту законодавства як самостійної науково-дослідної та прикладної державної установи у структурі апарату Верховної Ради України [292, с.184-185]. Основними завданнями Інституту є, зокрема, здійснення законопроектних робіт, координація діяльності наукових та інших організацій у законотворчій роботі, розробка програм законотворчої діяльності, розробка пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства, здійснення наукової експертизи окремих законопроектів.

З метою прискорення формування системи національного законодавства, вдосконалення порядку вироблення і реалізації державної правової політики та організації підготовки проектів законів на основі використання сучасних наукових розробок, повнішого врахування вимог законодавства Європейського Союзу, міжнародних конвенцій та інших міжнародно-правових актів, стороною яких є Україна, кращого світового досвіду, а також поліпшення умов для координації законотворчої діяльності в Україні, Указом Президента України від 19 липня 2001 року був створений Національний законотворчий центр. Творення цих та багатьох інших подібних інституцій слід розглядати як прискорення розвитку та вдосконалення національної правової системи, збільшення суспільної значимості, що дозволить їй посісти чільне місце в системі культурних цінностей українського суспільства.

Отже, функціонування права в Україні має свою специфіку, яка обумовлена тим, що через ряд історичних причин українська нація втратила свою державність, внаслідок чого території України перебували під зверхністю чужонаціональної влади. Аналіз минулого України дозволяє дослідити ті періоди історії, коли український народ намагався здобути та збудувати власну державність, одночасно створюючи українське право. Цей час увійшов яскравими сторінками у скарбницю національної української

культури. Українське право являло своєрідний комплекс норм, притаманних для даного часу і таким, що відповідав культурним, економічним і політичним умовам життя українського суспільства. Специфіка українського права пояснюється й тим, що воно виступало не тільки регулятором людської поведінки, а й формою духовності українського суспільства, як втілення його корінних інтересів, ідеалів, характерних рис ментальності. Саме тому нам видається значимим звернення до процесів створення українських правових систем, що відбувалися в ці періоди, як таких, що не втратили актуальності і дотепер.

Правотворчість, що мала місце на теренах України за часів Київської Русі і козаччини, враховувала інтереси переважної більшості населення. Право, що здебільшого базувалося на звичаях і традиціях українського народу, було нерозривно пов'язане з культурою. Можливо, саме ця обставина і зумовила, по-перше, його визнання більшістю членів тогочасного українського суспільства, по-друге, забезпечила стабільність правової системи в цілому, що, в кінцевому підсумку призвело до соціальної стабільності і до прагнення створити сильну державу.

З іншого боку, як засвідчили історичні події періоду здобуття Україною державності у 1917-1920 рр., неврахування, а подекуди навіть ігнорування, серед багатьох інших чинників, менталітету, звичаїв і традицій державотворення українського народу, призводить до відірваності законотворчості від тогочасних культурних реалій. Як наслідок, створюються “мертві” закони, що в подальшому стають однією з основних причин поразки визвольних змагань. Можемо стверджувати, що відсутність постійного діалогу між законодавцем і народом унеможливила будь-який вплив культури на творення права молодій державі.

Сьогодні знову, як і багато років тому, Україна перебуває на шляху створення власного права. Сьогодні ми повинні враховувати досвід правотворчості минулого, що дозволить уникнути багатьох прорахунків і помилок. Очевидним є той факт, що нове українське право повинно

будуватися на основі старої радянської системи, враховувати її особливості і переборювати недоліки. Революційний шлях зміни правової системи для України є неприйнятним. Право повинно еволюціонувати разом з культурою. Воно повинно враховувати як те, що існує в українській культурі і проходить незмінним через століття, так і те, що було привнесено в неї, як недалеким минулим, так і сучасністю. Лише діалог права з культурою може забезпечити його цінність у суспільстві, а відтак – і дієвість.

ВИСНОВКИ

У дисертації досліджена актуальна наукова проблема, пов'язана із з'ясуванням культурологічних проблем правотворчості.

Спираючись на обґрунтовані у роботі положення, на нашу думку, можна зробити ряд теоретичних висновків і пропозицій, а саме:

1. Людина є початковим системотворчим чинником розвитку культури. У структурі культури завжди є правові цінності. Право, як суттєвий елемент антропосфери, розвивається і функціонує в середині як культури, так і цивілізації. Використання категорій "культура" та "цивілізація" дозволяє підійти до дослідження права в культурологічному аспекті, з'ясувати його співвідношення з культурою як частки з цілим, визначити місце в системі культурних зв'язків. Цивілізація – це певна сукупність умов існування – “вимог часу” до індивіда, суспільства і до культури в цілому, які зумовлюються рівнем розвитку культури. Цивілізація повинна бути культурною, базуватися на надбаннях як духовної, так і матеріальної культури людства. Це забезпечить гармонійний розвиток та існування права.

2. Наявне багатоманіття визначень явища, що позначається терміном право, підкреслює його власну комплексну сутність і надзвичайно широкий спектр проявів. У праві знаходять своє відображення важливі аспекти культурного, політичного та соціально-економічного розвитку суспільства. Право онтологічно обумовлене природою соціального життя людини і тому є культурним явищем. Як регулятор поведінки людей, право репрезентується через повсякденне життя людей та через всі культурні форми життєдіяльності. Це зумовлює при дослідженні сутності права як явища культури не обмежуватись лише нормативним аспектом права і потребує звернення до філософсько-правової методи, оскільки, виконуючи методологічну функцію, тобто, виступаючи в якості методології права, філософія права не тільки пропонує систему методів дослідження правових об'єктів, а також включає світоглядний аспект. Філософсько-правове

дослідження права як феномену культури має свою специфіку і ґрунтується на філософсько-правовій доктрині природного права. Дослідження культурологічних проблем правотворчості спирається на метод системного аналізу, в основу якого покладено діяльнісно-людиномірний принцип. Діяльнісно-людиномірний принцип підкреслює зв'язок права як феномену культури з діяльнісною сутністю людини, дозволяє розглянути правотворчість як певний і особливий різновид діяльності, спрямований на утворення права як продукту культури. Системний аналіз права передбачає дослідження його методологічного, онтологічного, гносеологічного, аксіологічного аспектів.

3. В онтологічному аспекті право є продуктом інтелектуальної діяльності людини і у специфічному вигляді відображає життя у всіх його складних проявах. Те, що притаманне людині, прямо стосується всього, що знаходиться в середині антропосфери. Онтологія права є невід'ємною характеристикою людського буття, притаманною антропосфері. Право розвивається і функціонує в середині культури і цивілізації поряд з іншими системами цінностей такими, як міфологія, релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль тощо, які поряд з правом визначають становлення, існування і розвиток культури. Право не мислиме поза культурою, не дієздатне і взагалі не існує. Відповідність останнього його вимогам свідчить про синхронність людської життєдіяльності природі, і навпаки. Не існує недосконалого природного права. Існує недосконале позитивне право, яке з ним не синхронізоване. Об'єктивно є необхідність накопичувати знання природних та суспільних закономірностей розвитку – їх врахування є запорукою успіху в діяльності.

4. Гносеологія права досліджує питання пізнання його сутності, проблеми істини в праві. Як культурне явище дійсності, право є предметом досліджень не однієї, а цілого ряду наук: філософії права, соціології права, культурології права, теорії права, енциклопедії права тощо. Специфіка філософсько-правового пізнання полягає у його позамежності і

всеохоплюваності, вихід за рамки наявного буття, відкритість та його принципову відмінність від теоретичного пізнання права. На рівні філософії права аналізується, в яких категоріальних формах можливе досягнення права, його сутності та засад чинності філософія права утворює методологічну основу правоведення. При цьому основне методологічне питання філософії права полягає у визначенні сутності права або загальної ідеї права як феномену культури, форми суспільної свідомості та інструменту держави. Саме філософія права, за умови використання досягнень інших споріднених наук, забезпечує вирішення культурологічних проблем у праві. Це проявляється насамперед у забезпеченні діалогу права з культурою, тобто, у відповідності права вимогам культури, з одного боку, та реалізації культурних цінностей через право, з іншого. Зазначений діалог повинен втілюватись на стадії правотворчості, іншими словами, правотворчість повинна бути культурологічною, спиратись на досягнення культурології права. Врахування різносторонніх наукових підходів у процесі правотворчості гарантуватиме відсутність “мертвих” законів, відповідність права культурним стандартам суспільства та забезпечить його дієвість.

5. Існують певні розбіжності в розумінні однорідних понять, таких як правотворчість, законотворчість, законодавство, законотворчий процес, законодавчий процес тощо. Це пояснюється, зокрема, відсутністю чіткої термінологічної бази з цих питань у самому законодавстві. Найбільш чітким співвідношенням провідних понять у теорії правотворчості, на нашу думку, слід вважати наступне. Нормотворчість – це діяльність щодо створення соціальних норм взагалі. Одним з її видів є правотворчість – діяльність зі створення правових норм. У свою чергу одним з видів правотворчості є діяльність щодо створення правових норм на державному рівні – законотворчість, і це поняття в цілому є тотожним поняттю “законодавча діяльність”, наведеному у проекті Закону України “Про закони і законодавчу діяльність”[203, ст.14]. З точки зору теорії права, законотворчість розглядається тотожною правотворчості, такою, що зберігає всі основні

елементи та атрибути останньої, а саме як діяльність, що полягає у наданні правовим нормам вищої юридичної сили у формі закону. Зазначимо, що у створенні правових норм можуть брати участь різні суб'єкти, проте головним суб'єктом цієї діяльності виступає саме законодавець, а продуктом – закон.

6. З точки зору філософії права законотворчість і правотворчість – феномени, кожен з яких має власну природу. Законотворчість є різновидом правотворчої діяльності, яка полягає у прийнятті законів, створенні позитивного права. Відповідно під правотворчістю ми розуміємо діяльність, спрямовану на створення правових норм взагалі. На нашу думку, це підкреслює особливе місце законодавця як одного з суб'єктів правотворчості і єдиного суб'єкта законотворчості.

Правотворчість – це процес виникнення і розвитку всієї тієї реальності, яка називається правовою реальністю. Створення всієї правової реальності відбувається одночасно зі створенням правових норм. Правову реальність створює людський дух. Правова реальність – це весь автономний світ права, тобто сукупність всіх його феноменів з притаманними їм законами, логікою розвитку і існування: наявних правовідносин, правових норм, інститутів і правових концепцій, явищ правового менталітету тощо. В залежності від того, що пропонується в якості основи реальності права, виділяють наступні чотири способи осмислення правової реальності, кожен з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм – на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) об'єктивізм – на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в життя; 3) суб'єктивізм, – на ідеально-моральній стороні права, на ідеї права, що розкривається у свідомості суб'єкта; 4) інтерсуб'єктність – на тій смисловій стороні права, яка проявляється в процесі взаємодії суб'єктів, їх комунікації та інтерпретації позиції іншого. Тобто, до правової реальності відноситься як власний світ суб'єкта пізнання (суб'єктивна правова реальність), так і об'єктивно існуючий світ права, який виник, існує незалежно від волі і дій окремих суб'єктів, у тому числі і

держави, а також позитивно-правовий світ, що існує в тісному взаємозв'язку з власним суб'єктом-творцем – державою.

Суб'єктивна правова реальність – та, в якій живе і діє кожна людина. Ця реальність притаманна кожному індивідові, створена його духом, його свідомістю і зумовлюється наявністю в кожній особі внутрішнього, духовного світу, що не є точним відображенням зовнішнього. Вона сприймає реальність і діє, спираючись на свій внутрішній світ, та через нього оцінює свою діяльність. Це її розуміння права, те, що визначає її поведінку – суб'єктивне право. Норми суб'єктивного права регулюють лише дії людини. Вони за своєю значимістю не претендують на провідне місце у світогляді людини, на яке, скажімо, претендують релігійні норми, що спрямовані на врегулювання не лише дій, але й думок людини. Право, як і будь-який інший продукт людської діяльності, спочатку формується у свідомості, існує як задум, як мета, яка потім втілюється в життя.

Об'єктивна правова реальність – це реальність, створена на основі суб'єктивних правових реальностей індивідів, яка існує поза їх свідомістю як така, що найбільше відповідає уявленням про право спільноти людей, що її утворила, є об'єктивно вираженою у правовідносинах, законодавстві, правових інститутах тощо, та здійснює вплив на формування суб'єктивної реальності індивідів, що входять до цієї спільноти.

Становлення правової реальності не є процесом, який розпочинається і просувається вперед завдяки чийсь всемогутній волі, не є те, що рухається завдяки зовнішній силі, а за своєю суттю є процес саморуху, саморозгортання та саморозвитку. Це рух, завдяки якому спершу суб'єктивна правова реальність набуває необхідних рис і стає в певній частині об'єктивною. І цю реальність утворюють не лише нормативні акти. Самі нормативно-правові акти, якщо вони їй відповідають вимогам права, можуть відображати цю реальність більш-менш адекватно. Правова реальність – складний системний феномен, який складається з багатьох структурних елементів. Це і правова поведінка людей, і правові відносини між людьми в

процесі спільної діяльності, установи, які підтримують правопорядок в суспільстві і сама свідомість людей як правових істот тощо.

7. Правові норми, які формують позитивне право, є одним з видів культурних норм. Правотворчість як феномен, притаманний культурі, можна розглядати в онтологічному, гносеологічному, етно-соціальному, етичному, аксіологічному аспектах. Вони відображають своєрідне культурне “виробництво”. Суб’єктом такого процесу виступає не лише окрема людина, а й орган законодавчої влади. В результаті позитивне право стає культурним фондом держави.

Онтологічний аспект скерований на виявлення сутності, здійснення філософського аналізу культурологічних норм, що дає змогу вибирати ті норми, які узгоджені з нормами життєдіяльності людей, відповідають призначенню людини на Землі. Гносеологічний аспект відображає спосіб набуття нових знань про правові норми, виходячи з уже наявних культурних норм. Етно-соціальний аспект ґрунтується на етнічній культурі та обумовлює національні культурні особливості правотворчості. Етичний аспект правотворчості сприяє формуванню альтернативної поведінки, дотриманню тих культурно-правових норм, які забезпечують розвиток онтологічних засад людини, духовну еволюцію. Аксіологічний аспект розкриває ціннісні орієнтації в культурі, ціннісні аспекти правотворчості в культурологічному зрізі.

8. Багатоаспектність підходів у пізнанні правової реальності спричиняє аналогічну різнорівневність у правотворчості. Системний підхід у дослідженні культурологічних проблем правотворчості вимагає її розгляду на різних рівнях – відповідно до різних способів осмислення правової реальності – суб’єктивному, об’єктивному, інтерсуб’єктному та державному.

На суб’єктивному рівні правотворчості людина виступає одночасно об’єктом і суб’єктом права, оскільки право твориться людиною і спрямоване також на її свідомість і поведінку. Право тієї чи іншої людини є показником її духовної культури. Високий рівень духовної культури особи означає

глибоке розуміння природного права, і навпаки. Розуміння права, що створюється на суб'єктивному рівні, повинно відповідати керівним ідеалам природного права, бути правомірним продуктом життєдіяльності особи. Тому вважаємо нагальною проблему піднесення рівня духовності українського суспільства в цілому, що якісно вплине на суб'єктивну сферу правотворчості, сприятиме утвердженню правопорядку та захисту прав і свобод людини в правовій сфері.

На об'єктивному та інтерсуб'єктивному рівнях правотворчості формуються норми, що визначають поведінку людини в суспільстві, відбувається їх оцінка і випробування щодо можливості їх перетворення у загальноприйняті в суспільстві правові норми – норми природного права. Для того щоб правова норма почала належати об'єктивній правовій реальності, вона повинна мати певну суспільну, а не лише індивідуальну цінність. Це досягається за умови набуття нею таких рис, як стереотипність, публічність, стихійність, давність, легітимність, узгодженість, системність, всезагальність тощо. Важливою ознакою такої правової норми є її не заперечення того правового, що в потенції закладено в глибинах культури соціуму.

Повноту аналізу культурологічних проблем правотворчості забезпечує дослідження державного рівня правотворчості – законотворчості, в процесі якої створюються норми позитивного права. Історія України слугує прикладом гіркого досвіду неврахування культурологічних чинників українським законодавцем.

Сьогодні культурні стандарти ставлять високі вимоги до держави і законів, однією з яких є відповідність цих соціальних утворень саме правовий сутності. Однак можна констатувати, що хоча в Конституції України наша держава проголошена як соціальна, правова, вона (держава) ще не створила умови для забезпечення гідного життєвого рівня, не гарантувала конституційно проголошених прав і свобод громадян, не завершила державно-правову реформу. Для законодавця поки що характерний низький

рівень правової та законодавчої культури. Лобіювання інтересів окремих груп у парламенті, що нерідко суперечать пріоритетним державним інтересам, сприяє деформуванню правової культури законодавця. На рівень культури правотворчості також впливає мовний рівень законодавця. Мова є основою матеріального відтворення права у вигляді закону, та є одним із засобів здійснення правом своїх функцій. Недостатній рівень володіння мовою суб'єктами, задіяними у правотворчості, дає підстави одночасно говорити про недостатній рівень правової культури законодавця та українського законодавства у цілому як однієї з зовнішніх форм вираження української національної культури.

Можемо стверджувати, що ми маємо не правову державу, а “частково” правову, що не є повноцінним виразником культурних прагнень українського суспільства. Наша культурна реальність і позитивне право поки що не забезпечують умов для існування правової держави, а також реалізації національних культурних цінностей у соціальному житті. Вони залишаються певним культурним ідеалом, до якого ми прагнемо наблизитись, враховуючи історичний досвід державотворення, піднімаючи рівень правової культури української нації.

9. Достовірність результатів дослідження культурологічних проблем правотворчості базується на використанні значної кількості науково-монографічної літератури і першоджерел різноманітної ідейної спрямованості, а також на використанні емпіричних даних щодо сучасного стану правотворчості в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллаева М.Н., Иззетова Э.М. Философы средневековой Средней Азии о нравственно-гуманистических нормах познания // Общественные науки в Узбекистане.— Ташкент: Изд-во "ФАН" АН Республики Узбекистан, 1999.— №11-12.— С.51-57.
2. Актуальные проблемы теории социалистического государства и права.— М.: Изд-во АН СССР, 1974.— 215 с.
3. Алексеев С.С. Государство и право.— М.: Юрид. лит., 1994.— 192 с.
4. Алексеев С.С. Право: азбука—теория—философия: опыт комплексного исследования.— М.: "Статут", 1999.— 712 с.
5. Алексеев С.С. Советское право как система: методологические принципы исследования // Советское государство и право. — 1974. — №7. — С.11-18.
6. Алексеев С.С. Теория права. — М.: Изд-во БЕК, 1994. — 224 с.
7. Алексеев С.С. Философия права.— М.: Изд-во НОРМА, 1997.— 336с.
8. Андреева Г.М. Социальная психология. — М., 1980.
9. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. У 2т. —К.: Генеза, 1993. — Т.2.— 320 с.
10. Анисимов С. Ценности реальные и мнимые.— М.: Мысль.— 1970.— 183 с.
11. Антология мировой философии.— М.: Мысль, 1969.— Т.1.— Ч.1.— 576с.
12. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (заг.ред.), В.Д. Бабкін (упоряд.), І.Б. Усенко (відп.ред.). — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002.- Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — 568с.
13. Аристотель. Большая этика // Соч. в 4т. т. —М.: Мысль, 1983. — Т.4. — С.295-375.

- 14.Аристотель. Политика // Соч. в 4т. т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – С.375-645.
- 15.Аристотель. Соч.: в 4т.– М.: Мысль, 1978. – Т.2. – 687 с.
- 16.Арутюнов В. Х., Свінціцький В. М. Філософія глобальних проблем сучасності / Київський національний економічний ун-т. — К.: КНЕУ, 2003. — 90с.
- 17.Асмус В.Ф. История античной философии. – М,: Высш. шк., 1965. – 320 с.
- 18.Бабаев В.В. Общая теория права. – Нижний Новгород, 1993. – 546с.
- 19.Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора.– Харьков, 1988.– 147 с.
- 20.Бандура О.О. Філософія постмодерну і деякі проблеми правотворчості та правозастосування // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.– 2000.– №2.– С.29-37.
- 21.Бачинин В.А. Морально-правовая философия.– Х.: Консум, 2000.– 206 с.
- 22.Бачинин В.А. Философия права. – Х.: Консум, 2002. – 368 с.
- 23.Бачинин В.А., Чефранов В.А. История философии права.– Х.: Право, 1998.– 320 с.
- 24.Белик А.А. Культурология. Антропологические теории культур.– М.: Российский гум. ун-т, 1999.– 241 с.
- 25.Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл. творчества.– М.: Правда, 1989.– 607 с.
- 26.Бережнов А.Г. Право личности: некоторые вопросы теории.– М.: МГУ, 1991.– 140 с.
- 27.Бержель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с франц. – М.: NOTA BENE, 2000. – 576 с.
- 28.Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век.– М., 1991. – 412 с.
- 29.Бичко І.В., Табачковський В.Г., Горак Г.І. Філософія. – К.: Либідь,

1993. – 576 с.

30.Блок М. Апология истории или ремесло историка.– М.: Наука, 1986.– 254 с.

31.Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению.– М.: Юрайт, 1998.– 336 с.

32.Булгаков С.Н. Философия хозяйства.– М.: Наука, 1990.– 416 с.

33.Введение в философию. В 2ч. /Под общ.ред. И.Т.Фролова, - М.: Политиздат, 1989.– Ч.2.– 639 с.

34.Введение в философию. В 2ч. /Под общ.ред. И.Т.Фролова, - М.: Политиздат, 1990.– Ч.1.– 367 с.

35.Вебер М. Избранные произведения.– М.: Прогресс, 1990. – 804 с.

36.Венгеров А.Б. Теория государства и права. В 2т. т. Часть 2. Теория права.– М.: Юристъ, 1997. – Т.2.– 152 с.

37.Венгеров А.Б. Теория государства и права. В 2т.т. Часть 2. Теория права.– М.: Юристъ, 1996.– Т.1.– 168 с.

38.Виндельбанд В. Прелюдии.– СПб., 1914.

39.Винниченко В. Заповіт борцям за визволення України. – К., 1991.– 122 с.

40.Власенко Н.А. Личность и социалистическое правовое государство //Советское государство и право.– 1990.– №12.– С.11-18.

41.Власть, демократия, привилегии: Материалы «круглого стола» //Вопросы философии.– 1991.– №7.– С. 46-67.

42.Волков А.М. Швеция: социально-экономическая модель. – М.: Мысль, 1991. – 245 с.

43.Волков Т. Три лика культуры. – М., 1985.– 179 с.

44.Вольтер. Метафизический трактат //Вольтер. Философские сочинения.– М.: Мысль, 1988.– С. 227-275.

45.Гарин И.И. Что такое этика, культура, религия? – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2002.– 848 с.

46.Гарнік О.В. Філософія права: предметна специфіка, місце та

значення в системі соціально-гуманітарного знання. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998.– 160 с.

47.Гегель Г.В.Ф. Философия духа //Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3т.– М.:Мысль, 1977.– Т.3.– 472 с.

48.Гегель Г.В.Ф. Философия права.– М.: Мысль, 1990.– 483с.

49.Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: В 2-х т.– М.:Мысль, 1973.–Т.2.–С.7-209.

50.Гель І.А. (Степан Говерля) Грані культури. – Львів: "Атлас", 1993.– 216 с.

51.Головных Г.Я. Ценностные ориентации и перестройка общественного сознания //Философские науки.-- 1989.– №6.

52.Государственное право буржуазных и развивающихся стран. – М.: ЮЛ, 1989. – 384 с.

53.Гранин Ю.Д. О гносеологическом содержании понятия «оценка» //Вопросы философии.– 1987.– №6. – С.59-72.

54.Гриценко О.А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. – К.: УЦКД, 2000.– 228 с.

55.Грязин И. Текст права.– Таллин: Изд-во "Ээсти Раамат". – 1983.– 188 с.

56.Гузнов А.Г., Кененов А.А., Рождественская Т.Э. Современный законодательный процесс: основные институты и понятия.– Смоленск: ТРАСТ-ИМАКОМ, 1995.– 93 с.

57.Гуревич П.С. Культурология. – М.: Знание, 1996.- 288 с.

58.Гуревич П.С. Культурология.– 3-е изд., перераб. и доп.– М.: Гардарики, 2000.– 280 с.

59.Гуревич П.С. Философская антропология.– М.: NOTA BENE, 2001.– 456 с.

60.Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Тематичний словник термінів та визначень з курсу теорії держави та права.– К., 1995.– 74с.

- 61.Гуцєриєв Х.С., Сальников В.П., Федоров В.П., Худяк А.И. Правовая и духовная культура сотрудников правоохранительных органов.– СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 1996.– 156с.
- 62.Давидович В.Е. Проблемы человеческой свободы.– Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1967.– 248 с.
- 63.Дмитренко Г.С. Людина і Всесвіт. – К.: Думка, 1996. – 263с.
- 64.Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики //Академічна юридична думка.– К.: Ін Юре, 1998.– С.214-234.
- 65.Довгий С. О., Жаров В. О., Зайчук В. О., Кремень В. Г., Литвин В. М. Охорона інтелектуальної власності в Україні. — К. : Форум, 2002. — 319с.
- 66.Долженков О.О. Природне право як джерело національного права України // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001.– №1.– С.28-30.
- 67.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) // Хроніка 2000. – Вип. 23-24. – К., 1998. – С.315–337.
- 68.Дробницький О.Г. Проблема ценности и марксистская философия //Вопросы философии.– 1966.– №7. – С.33-44.
- 69.Дубов Г.В. Проблемы свободы и ответственности в общественной мысли и современность.– М.: Изд-во Академии МВД СССР.– 1990.– 176 с.
- 70.Дубровский Д.И. Проблема идеального. – М., 1983.
- 71.Евграфов П.Б. Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности. – К.:УМКВО, 1989. – 68 с.
- 72.Еллинек Г. Общее учение о государстве. В 2т. т.– С.-Пб., 1908. – Т.1.
- 73.Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листоп. 1950 р. – М.,1996.-С.108-123.
- 74.Железняк Н.А. Законодавство України, що регулює діяльність Верховної Ради, та загальні проблеми його вдосконалення// Державно-

правова реформа в Україні: Мат. наук.-практ. конф. Листоп. 1997 р. – К., 1997.– С.141-144.

75.Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Шкарупа В. К. Основи держави і права. — К., 2001. — 236с.

76.Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.// Права людини (Основні міжнародно-правові документи): Зб. док. – К., 1989. – С.9-14.

77.Заєць А.П. Легітимація приписів держави як кінцева стадія правотворення // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. Листопад 1997р. – К.– 1997.– С.54-56.

78.Заєць А.П. Світоглядні основи праворозуміння // Вісник Академії правових наук України.– 1997.– №2(9).– С.3-12.

79.Зайчук Ю. В. Формування єдиного правового простору членів Європейського Союзу у сфері діяльності банків і інвестиційних фірм: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 1994. — 19с.

80.Закон України “Про Конституційний Суд України” від 16.10.1996 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – №49.

81.Законы и правила жизни. Жизненный вихрь и законы, определяющие индивидуальную и коллективную соотносительную деятельность в оптимизации факторов жизни /Н.Я. Сацков. – И-т праксеологии, 2000.– 208 с.

82.Збірник законодавчих актів і нормативних документів системи професійно- технічної освіти / Інститут змісту та методів навчання / В.О. Зайчук (упоряд.). — К.: Укркомункваліфікадри, 1999. — 285с.

83.Знаменская Т., Разбаш О. Свобода – право – закон. Правовая идеология в правовом государстве //Общественные науки.– 1989.– №4.– С. 36-51.

84.Золкин А.Л. Культурология / Под ред.. Н.В. Михайловой.– М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.– 335 с.

- 85.Иванников И.А. Концепция правовой культуры //Правоведение.– 1998.– №3.– С.12-16.
- 86.Ивин А.А. Основания логики оценок.– М., 1970.– 230 с.
- 87.Иконникова Г.И., Ляшенко В.П. Основы философии права. – М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь Мир», 2001. – 256 с.
- 88.Ильин И.А. Путь духовного обновления //Ильин И.А. Путь к очевидности.– М.: Республика, 1993.– С. 258-263.
- 89.Ильин И.А. Собр. соч. В 10т.т. – М.: Русская книга, 1994. – Т.4. – 620 с.
- 90.Иорданский В.Б. О едином ядре древних цивилизаций //Вопросы философии.– 1998.– №12.– С. 37-49.
- 91.Исаев И.А. Politica hermetica: скрытые аспекты власти.– М.: Юристъ, 2002.– 413 с.
- 92.История и культурология / Н.В. Шишова, Т.В. Акулинич, М.И. Бойко и др.– М.: Изд. корпорация "Логос", 1999.– 368 с.
- 93.Історія держави і права України. У 2 т.т. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2000. – Т.1. – 648 с.
- 94.Кант И. Критика практического разума //Кант И. Соч. в 6 т.т. – М.: Мысль, 1965.– Т.4.– Ч.1.– 544 с.
- 95.Кант И. Критика практического разума: Соч. в 6т. т.– М.: Мысль, 1963.– Т.4. – Ч.2.– 756 с.
- 96.Кант И. Соч. в 6т. т.– М.: Мысль, 1965.– Т.4.– Ч.1.– 544 с.
- 97.Карбонье Ж. Юридическая социология. – М.: Прогресс, 1986.– 352с.
- 98.Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры.– СПб.: Изд-во "Лань", 1997.– 512 с.
- 99.Карташов В.Н. Правоприменительная практика в социалистическом обществе.– Ярославль, 1986.– 86 с.
100. Касавин И.Т. Теория познания в плену анархии: Критический анализ новейших тенденций в буржуазной философии науки.– М.:

Политиздат, 1987.– 191 с.

101. Кейзеров Н.М. Политическая и правовая культура (Методологические проблемы). – М.: Юрид. лит., 1983.– 232 с.

102. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права. вищ. навч. закл. / Національна академія внутрішніх справ України. — К. : Кондор, 2002. — 353с.

103. Керимов Д.А. Вступительная статья // Лукич Р. Методология права. – М.: «Прогресс», 1981. – С.5-23.

104. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества.– М.: Юрид. лит., 1991.– 160 с.

105. Керимов Д.А. Методология права.– М.: Аванта, 2000.– 560 с.

106. Керимов Д.А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе.– М.: Госюриздат, 1960. – 223 с.

107. Керимов Д.А. Философские проблемы права.– М.: Мысль, 1972.– 472 с.

108. Кечекьян С.Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947.– 222 с.

109. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для». Маргінальна сутність ментальності України //Віче.– 1993.– №9.– С.117-123.

110. Кирич В.А. Движение как форма бытия права //Советское государство и право.– 1976.– №12.– С.47-50.

111. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доп. та мат. Міжнар. наук.-практ. конфер. Ч.1.– Київ-Луцьк, 1994.

112. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Ю.Н. Давыдов, В.В. Сопов (сост.) – С.-Пб.:РХГИ, 1998.– 800 с.

113. Кодекс про шлюб та сім'ю України // Право України.– 1994.– №7-8.

114. Козловський А.А. Гносеологічна концепція права // Наук. вісн. Чернів. держ. ун-ту. – 2000. – Вип. 100. Правознавство. – С. 13-18.

115. Козловський А.А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999.– 295 с.
116. Козловський А.А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес // Право України. – 2000.– №2.– С.49-51.
117. Козюбра М. Право як явище культури // Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук. –практ. конфер., м.Київ 15-16 трав. 1997 року. – К., 1997. – С. 28-30.
118. Козюбра Н.И. Юридическая наука и перспективное прогнозирование // Методологические проблемы юридических наук. – К.: Наук. думка, 1990. – 136 с.
119. Колодій А. М. Принципи права України / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 1998. — 208с.
120. Кондратьев Я. Ю., Ліпкан В. А. Концепція національної безпеки України: теоретико-правові аспекти зарубіжного досвіду / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2003. — 20с.
121. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4 т.т. /Отв. ред. Б.А. Страшун.– М.: БЕК, 1996. – Т.1-2.– 757 с.
122. Конституція України // Відомості Верховної Ради України.– 1996. – №30.
123. Концепция стабильности закона (серия «Конфликт закона и общества») / Отв. ред. В.П. Казимирчук. – М.: Проспект, 2000. – 176 с.
124. Костенко О.М. Конституція і правова культура громадян: що головніше? // Державно-правова реформа в Україні. Мат. наук.-практ. конфер. Листоп. 1997року – К., 1997.– С.64-66.
125. Костенко О.М. Правова культура і економічна безпека //Право України.– 1999.– №3.– С. 85-86.
126. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К.: Вища школа, 1990. – 259с.
127. Костицкий М.В. Необходимость трансформации юридической

методології як бази розвитку правової науки та практики. //Юридична методологія – основа гармонізації законодавства України до законодавства ЄС, 13-14 листопада 2003. – Київ, 2003.

128. Костицький М.В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна // Проблеми філософії права. Т.1. – Чернівці, 2003.

129. Кравченко А.И. Культурология.– М.: Академический Проект, 2001.– 496 с.

130. Кравченко А.И. Культурология: словарь.– М.: Академический Проект, 2000.– 671 с.

131. Краткий философский словарь /Под ред. А.П. Алексеева.– М.: Проспект, 2000.– 400 с.

132. Крашенникова Н.А. Цивилизационные подходы к изучению истории государства и права //Методологические проблемы правоведения.– М.: Изд-во МГУ, 1994.– С.5-19.

133. Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры: Введение в обобщенную теорию познания.– К.: Наукова думка, 1993.– 216 с.

134. Кудрявцев В.Н., Васильев А.М. Право: развитие общего понятия //Советское государство и право.– 1985.– №7.– С.11-18.

135. Культурология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.– 576 с.

136. Культурология. История мировой культуры /Под ред. Марковой.– М.: ЮНИТИ, 1998.– 600 с.

137. Кучинский В.А. Личность. Свобода. Право. – М.: Юрид. лит., 1978.– 207 с.

138. Леви-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии.– 1970.– №7. – С.152-164.

139. Левяш И.Я. Культурология. – Минск: НТООО "ТетраСистемс", 1998.– 544 с.

140. Лейбниц Г. Два отрывка о свободе //Лейбниц Г. Соч. в 4-х т.т. – М.: Мысль, 1982.– Т.1.– С.307-318.

141. Лейбниц Г. Теодиция //Лейбниц Г. Соч. в 4-х т.т. – М.: Мысль, 1982.– Т.2.– С.49-413.
142. Лисенков С.Л., Крегул Ю.І. Різноманіття підходів до праворозуміння: передумови і значення// Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах: Зб. наук. ст. Вип. 1.– К., 1996.– С. 44-48.
143. Лисенкова О.С. Вдосконалення системи законодавства України як складова державно-правової реформи// Державно-правова реформа в Україні: Мат. наук.-практ. конф. Листоп. 1997 р. – К., 1997.– С.73-74.
144. Лисенкова О.С. Законодавство України: необхідне нормативне визначення поняття // Право України. – 1999. – №11. – С. 93-97.
145. Лисенкова О.С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Науковий світ. – К., 2001. – 17с.
146. Личность в социалистическом правовом государстве. //Советское государство и право.– 1989.– №№ 9,10,11.
147. Лосский Н.О. Свобода воли //Лосский Н.О. Избранное.– М.: Правда, 1991.– С. 484-598.
148. Лукашева Е.А. Социалистическое право и личность.– М.: Наука, 1987.– 158 с.
149. Лукашевич В.Г., Солов'євич І.В. Методологія правових досліджень: багаторівневість поняття // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ.– 1996.– №2.– С.24-28.
150. Лукич Р.Д. Методология права.– М.: Прогресс, 1981.– 301 с.
151. Ляшенко В.М. “Світ як основна категорія духовно-практичного освоєння дійсності // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України.– 1998.– №3.– С.54-59.
152. Ляшенко В.М. Право, свобода та ... утопія // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України.– 1998.– №1.– С.11-14.
153. Максименко С.Д. Общая психология. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999.-528 с.

154. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления.— Харьков: Право, 2002.— 328 с.
155. Малинина И.П. Философия правотворчества.— Екатеринбург, 1996.— 150 с.
156. Мальцев Г.В. Понимание права, подходы и проблемы. — М.: Прометей, 1999. — 419 с.
157. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности. — М.: Юрид. лит., 1968.— 143 с.
158. Мальцев Г.В. Социальная справедливость и право. — М.: Мысль, 1977.— 256 с.
159. Маноха О. Є. Методологічна функція кримінології // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України.— 1998.— №1.— С.61-75.
160. Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции //Маркс К., Энгельс Ф.— Соч. в 50 т.т. — М., Политиздат.— 1955.— Т.1.— С.3-27.
161. Марксистско-ленинская теория исторического процесса // Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное.— М., 1981.
162. Мацюк А.Р., Мартиненко П.Ф., Тихонова Є.А., Заєць А.П. Правнича природа законодавчих актів і методологічні та прикладні аспекти законотворчого процесу //Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах: Збірн. наук. ст. Вип. 1.— К., 1996.— С. 74-86.
163. Мельничук О.С. І.О. Ільїн про аксіоми правосвідомості // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.— 2001.— №1.— С.44-47.
164. Милль Дж. С. О свободе.— СПб., 1906. — 236 с.
165. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / І.Б. Усенко (відп.ред.). — К., 2002. — 260с.
166. Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради / НАН України; Інститут

держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 1995. — 328с.

167. Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. — К. : Либідь, 1997. — 559с.

168. Мироненко О.М. Історія Конституції України. — К.: ІнЮре, 1997. — 60 с.

169. Михайлова Л.И. Социология культуры.— М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999.— 232 с.

170. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 груд. 1966 р.// Права людини (Основні міжнародно-правові документи): Зб. докум. — К., 1989. — С. 15-27.

171. Муравьев И.Б. Право, ментальность, современность //Актуальные проблемы юриспруденции. — Вып. 2.— С.3-8.

172. Назаренко Є.В. Ідеологічні засади державно-правової реформи в Україні //Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць. — К, 1997.— Вип.3. — С. 117-126.

173. Неволин К. Энциклопедия Законоведения: В 2-х т.т. — К., 1839.— Т.1. — 633 с.

174. Неновски Н. Право и ценность.— М., 1978.— 248 с.

175. Нерсисянц В.С. Право и закон.— М.:Наука, 1983.— 368 с.

176. Нерсисянц В.С. Свобода, право, закон //Конституция СССР и дальнейшее развитие государственоведения и теории права.— М.: Ин-т государства и права, 1978.— С. 70-73.

177. Нерсисянц В.С. Философия права. — М., 1998.— 652 с.

178. Новая философская энциклопедия: В 4 т.т. /Ин-т философии РАН, Нац. общ-науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В.С. Степин, зам. предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов.— М.: Мысль, 2001.— Т.3. — 692 с.

179. Новая философская энциклопедия: В 4т.т. /Ин-т философии РАН, Нац. общ.- науч. фонд; Науч.-ред. совет: предс. В.С. Степин, зам. предс.: А.А.

Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов.— М.: Мысль, 2001. — Т. 2. — 634 с.

180. Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Юрист, 1994. — 367 с.

181. Олійник А.С. Планування законопроектних робіт — стадія законотворчого процесу// Державно-правова реформа в Україні: Мат. наук.-практ. конф. Листоп. 1997 р. — К., 1997.— С.96-98.

182. Орзих М.Ф. Личность и право. — М.: Юрид. лит., 1975.— 111 с.

183. Орлова Э. Проблемы модернизации в России: культурные аспекты // Теоретические основания культурной политики. — М.: Рос. ин-т культурологии, 1993. — С.5-23.

184. Палієнко М.І. Предмет і завдання енциклопедії права та ідея права //Академічна юридична думка. — К.: Ін Юре, 1998.— С.252-260.

185. Палкін Ю. Соціально-економічна справедливість в умовах ринку // Економіка України. — 1997. — №10. — С.22-29

186. Память и забвение. Дерево истории идей: собрание текстов в 2т.т. / Под общ. ред. Л.В. Колосковой.— Х.: Контакт, 2000.— Т.1.— 685 с.

187. Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права: філософський дискурс /Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого.— Х.: Право, 1998.— 416с.

188. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько- правовий дискурс): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 1998. — 36с.

189. Пивоваров Д.А., Кислов Б.А. Проблема оценки в марксистско-ленинской философии //Философские науки.— 1988.— №1.

190. Пивоев В.М. Философия культуры.— СПб.: Изд-во юрид. ин-та, 2001.— 352 с.

191. Платон. Гиппий меньший. Определения // Диалоги. — М.: Мысль, 1986. — 605 с.

192. Платон. Государство: Соч. в 3 т. т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 3(1). – 672 с.
193. Платон. Менон // Память и забвение. Древо истории идей: Собр. текстов в 2 т. т. / Под общ. ред. Л.В. Колосковой.– Х.: Контакт, 2000. – Т.1.– 685 с.
194. Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность. – Харьков: ХГУ, 1972.– 159 с.
195. Плахотнюк Н., Проков'єва Д. До питання про правову культуру українського суспільства та особистості //Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.-практ. конфер., м. Київ 15-16 трав. 1997 року / За ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського.– К.: МП "Леся", 1997.– С.233-234.
196. Погорілко В. Ф., Кривенко Л. Т., Авер'янов В. Б., Мурашин Г. О., Ставнічук М. І. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / В.Ф. Погорілко (відп.ред.). — К. : А.С.К., 2003. — 650с.
197. Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации.– М.: Институт государства и права РАН, 1996.– 145 с.
198. Поленина С.В. Теоретические проблемы советского законодательства. – М.: Наука, 1979. – 206 с.
199. Поляков А.В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения // Правоведение.– 2000.– №2.– С. 4-23.
200. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. т. – М., 1992. – Т.1. – 331 с.
201. Право. Свобода. Демократия. Материалы “Круглого стола” //Вопросы философии.– 1990.– №6.– С.3-31.
202. Про вдосконалення роботи з підготовки законопроектів та проведення правової реформи: Указ Президента України від 29 квіт. 1994 р. №198/84 // Урядовий кур'єр. – 1994. – № 88-89. – 9 черв.
203. Проект Закону України “Про закони і законодавчу діяльність” від

13.06.2003 // Офіційний сайт ВРУ:
<http://oracle2.rada.gov.ua/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=12103&pf35401=36746>

204. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность.— Львов, 1985.— 165 с.

205. Рабінович П.М. Основы загальної теорії права та держави. — К., 1995. — 172 с.

206. Регламент Верховної Ради України з наступними змінами // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — №35. — С.977-1093

207. Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии.— Изд. 2-е.— К., 1880.— 288 с.

208. Римаренко Ю. І., Курас І. Ф., Шемшученко Ю. С., Картунов О. В., Шкляр Л. Є. Національно- державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю. І. Римаренко (ред.). — К. : Довіра, 1999. — 559с.

209. Римаренко Ю.І., Антонюк О., Варзар І., Горбатенко В., Іванченко І. Основи етнодержавознавства / Юрій Іванович Римаренко (ред.) — К.: Либідь, 1997. — 656 с.

210. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна "законодавство") від 9 липн. 1998 р. № 12-рп/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — №32. — Ст. 1269.

211. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про рахункову палату Верховної Ради України” (справа про Рахункову палату) від 23 груд. 1997 р. №7-зп // Офіційний вісник України. — 1998. — №1. — ст.23.

212. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народного депутата України щодо відповідності

Конституції України (конституційності) Указу Президента України від 24 квітня 1997р. №371 “Про Національне бюро розслідувань України” (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України) від 6 лип. 1998 р. №10-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – ст.1010.

213. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Автономної Республіки Крим “Про об’єднання громадян” (справа про об’єднання громадян в Автономній Республіці Крим) від 3 берез. 1998 р. №2-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 24. – ст.896.

214. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України “Про тлумачення ст.98 Конституції України” (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України ст.98 Конституції України) від 11 лип. 1997 р. №3-зп // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С.85-88.

215. Розин В.М. Введение в культурологию.– М.: Изд. дом «Форум», 2000.– 224 с.

216. Розин В.М. Генезис права. – М.: Изд. дом «NOTA BENE», 2001. – 208 с.

217. Российское законодательство: проблемы и перспективы / Гл. ред. Л.А. Окуньков. – М.: БЕК, 1995. – 478 с.

218. Рудакевич О.М. Ментальність і політична культура української нації //Розбудова держави.– 1995.– №10.– С.26-30.

219. Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М.: Юнити-Дана, 1999. – 317 с.

220. Рулан Н. Юридическая антропология. – М.: Изд-во НОРМА, 1999.– 310 с.

221. Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь.– М.:ИНФРА–М, 1997.– 357 с.

222. Шишко В.В. Правотворчість: культурологічно-духовний аспект

//Вісник Львівського інституту внутрішніх справ.— Львів, 2002.— №3.— С.225-234.

223. Сальников В.П. Правовая культура // Актуальные проблемы теории права /Под ред. К.Б. Толкачева и А.Г. Хабибулина.— Уфа, 1995.

224. Сапронов П.А. Культурология.— СПб.: СОЮЗ, 1998.— 560с.

225. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде.— М.: Юрид. лит., 1988.

226. Свечникова Л.Г. Понятие обычая в современной науке: подходы, традиции, проблемы (на материалах юридической и этнологической наук) // Государство и право.— 1998.— №9.— С. 98-102.

227. Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів “верховенства права” і “верховенства закону” //Право України.— 1997.— №6.—С.11.

228. Система советского законодательства / Отв. ред. И.С. Самощенко. — М.: Юрид. лит., 1980. — 328 с.

229. Скакун О.Ф. Теория государства и права.— Х.: Консум, 2000.— 570с.

230. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология. — Харьков: Эспада, 2002. — 504 с.

231. Сливка С.С. Правнича деонтологія. — К.: Атіка, 1999.— 336 с.

232. Сливка С.С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.— Харків, 2002.— 32 с.

233. Словарь терминов по теории государства и права /Рук. авт. кол. Н.М. Панов.— Х.: Основа, 1997.— 180 с.

234. Солдатенко С.М. Нове праворозуміння та його роль у здійсненні державно-правової реформи //Проблеми державно-правової реформи в Україні: Зб. наук. праць.— К, 1997.— Вип.3.— С. 183-188.

235. Соловьев Э.Ю. Личность и право // Вопросы философии. — 1989.— №8.— С.67-90.

236. Соловьев Э.Ю. Философия Канта и современность. — М.: Наука,

1974. – 317 с.

237. Социокультурное исследование /МГУ им. М.В. Ломоносова; Под ред. Ф.И.Минюшева.– М.: Изд-во МГУ, 1994.– 94 с.

238. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – К.,-Х.,: ВМП “Рубікон”, 1997. – 400 с.

239. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Укл. Піча В.М., Піча Ю.В., Хома Н.М. та ін. / За заг. ред. Пічі В.М.– К.: Каравела; Львів: Новий Світ, 2000.– 480 с.

240. Спиноза Б. Этика.– М., 1911.– 384 с.

241. Станік С. Динаміка правової культури /Автореферат дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01.– Одеса, 1999.– 20 с.

242. Станік С. Оптимізація нормотворчої діяльності як правового засобу утвердження прав і свобод людини //Право України.– 1999.– №5.– С. 3-5.

243. Степин В.С. Культура //Вопросы философии.– 1999.– №8.– С.61-71.

244. Строгович М.С. Избранные труды: В 3 т.т.– М.: Наука, 1990.–Т.1. – 304 с.

245. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2т. т.– М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. – Т.1. – 528 с.

246. Сырых В.М. Метод правовой науки (Основные элементы структура).– М.: Юрид. лит., 1980.– 174 с.

247. Тацій В. Я., Бітяк Ю. П., Грошовий Ю. М., Цвік М. В. Конституція України - основа реформування суспільства / Академія правових наук України. — Х. : Право, 1996. — 95с.

248. Тацій В. Я., Тодика Ю. М., Данильян О. Г., Яковюк І. В., Петришин О. В. Конституційно-правові засади становлення української державності / Академія правових наук України; Інститут держ. будівництва та місцевого самоврядування / В. Я. Тацій (ред.), Ю. М. Тодика (ред.). — Х. :

Право, 2003. — 326с.

249. Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова.— М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М., 1998. — 559с.

250. Теория государства и права /Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько.— М.: Юрист, 1997.— 672 с.

251. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория.— СПб.: Изд-во С.-Пб. ун-та, 1991. — 135 с.

252. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право: Уч. и науч.-практ. пос. — М.: Юрининформцентр, 2000. — 394 с.

253. Тихомиров Ю.А. Публичное право. — М.: Изд-во БЭК, 1995.— 496с.

254. Тихонравов Ю.В. Основы философии права.— М.: Вестник, 1997.— 608 с.

255. Трусов А.И. Правоведение или законоведение? // Методологические проблемы правоведения.— Изд-во МГУ, 1994.— С. 58-86.

256. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры.— Л., 1960.— 156 с.

257. Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. — М.: Наука, 1971.— 384 с.

258. Турло І.І. Формування нової парадигми правосвідомості як необхідного фактора розбудови демократичної правової держави в Україні //Державно-правова реформа в Україні: Мат. наук.-практ. конф. Листоп. 1997 р. — К, 1997.— С.181-183.

259. Федик Є. Правова культура та її різновиди (загальнотеоретична характеристика) //Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.-практ. Конф., м. Київ 15-16 трав. 1997р. / За ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського.— К.: МП "Леся", 1997.— С.266-269.

260. Федорова-Кузнецова И.В. Монархия как традиционный тип власти (на материале европейских стран) // Проблемы политологии и политической истории.— Саратов, 1996.— Вып. 6.— С. 77-79.

261. Фейербах Л. О спиритуализме и материализме, в особенности в

отношении к свободе воли //Фейербах Л. Избранные. философские произведения: В 2т.т.– М.: Мысль, 1955.– Т.1.– С.442-634.

262. Философский энциклопедический словарь.– М., 1983.

263. Философское сознание: догматизм обновления /Отв.ред. Н.И.Лапин; Сост. Е.Н.Шульга.– М.: Политиздат, 1991.– 413 с.

264. Фихте Й. Назначение человека.– СПб., 1905.– 133 с.

265. Фишер К. О свободе воли.– СПб, 1899.– 128 с.

266. Філософія / За ред. Г.А. Заїченка та ін.– К.: Вища шк., 1995.– 455с.

267. Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1998. – 624 с.

268. Філософія права / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.

269. Фрагменти з Конституції Пилипа Орлика // Хроніка 2000. – Вип. 23-24. – К., 1998. – С. 97-102.

270. Франк С.Л. Духовные основы общества.– М.: Республика, 1992.– 512 с.

271. Фромм Э. Бегство от свободы.– М.: Прогресс, 1989.– 272 с.

272. Харт Х.Л.А. Концепція права.– К.: Сфера, 1998.– 236 с.

273. Хропанюк В.Н. Теория государства и права // Под ред. В.Г. Стрекозова.– М.: Изд-во «Дабахов, Ткачев, Димов», 1995.– 384 с.

274. Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л., Петришин О. В., Олейников С. М. Загальна теорія держави і права / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М.В. Цвік (ред.). — Х. : Право, 2002. — 432с.

275. Цицерон М.Т. О государстве // История политических и правовых учений: Хрестоматія / Сост. Г.Г.Демиденко, Г.А.Борисов. – Белгород, 1999.– 1160 с.

276. Черданцев А.Ф. Системность норм права // Сб. учен. тр. – Свердлов. юрид. ин-та, 1970. – Вып. 12. – С. 47-63.

277. Черепанова С. Філософія освіти: творчість як полікультурний діалог // людтна: становлення та розвиток / Філософські пошуки. – Вип. IV. – Львів-Одеса: Cogitio-Центр Європи, 1997. – С.126-131.

278. Четвернин В.А. Современные концепции природного права. – М.: Наука, 1988. – 144 с.

279. Чичерин Б.Н. Философия права. – М., 1990. – 502 с.

280. Швеков Г.В. Прогресс и преемственность в праве // Советское государство и право. – 1983. – №1. – С.37-46.

281. Шевченко О.О., Самохвалов В.О., Шевченко М.О., Капелюшний В.П. Історія держави і права України: Навч. посібн. – К.: Вентурі, 1996. – 288с.

282. Шеллинг Ф. Философское исследование о сущности человеческой свободы и связанных с нею предметах // Шеллинг Ф. Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – С.86-156.

283. Шемчушенко Ю. Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право та культура: теорія і практика: Мат. міжнар. наук.-практ. конфер., м. Київ 15-16 трав. 1997 р. / За ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. – К.: МП "Леся", 1997. – С.4-6.

284. Шкода В.В. Вступ до правової філософії. – Х.: Фоліо, 1997. – 223с.

285. Шопенгауэр А. Свобода воли и основы морали. – СПб., 1887.

286. Энгельс Ф. К жилищному вопросу // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. – Т.18. – С.212-312.

287. Энгельс Ф. Справедливая заработная плата за справедливый рабочий день // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. – Т.19. – С.240-259.

288. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. – М., 1978.

289. Юревич А.В., Цапенко И.П., Мифы о науке // Вопросы философии. – 1996. – №9. – С.59-68.

290. Юридическая конфликтология / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: РАН, Центр конфликтологических исследований, 1995. – 316 с.

291. Юридичний словник /За ред. Б.М.Бабая, Ф.Г.Бурчака та інших.– К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1983.– 871 с.
292. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К.: Ін-т законодавства ВРУ, 1997. – 192 с.
293. Ясперс К. Смысл и назначение истории. (Мыслители XX века) /Предисл. П.П. Гайденка.– М.: Политиздат, 1991.– 527 с.
294. Christie George C. Jurisprudence: Text and Readings on the Philosophy of Law.–St.Paul, Minn: West Publishing Co.– 1973.
295. Erlich E. Grundlegung der soziologie des rechts.– 1913.
296. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. – Oxf., 1980.
297. Frank J. Law and the Modern Mind. – L., 1949.
298. Murphy G. Jeffrie, Coleman L. Jules Philosophy of Law: An Introduction to Jurisprudence.- Boulder: Westview Press. – 1990.
299. Roscoe Pound. Interests in law. The possibility of a measure of values //Jurisprudence: Text and reading on the philosophy of law. Second Edition /George C.Christie, Patrick H. Martin. - St. Paul, Minn.: West publishing co., 1995. - P.923.
300. Thomas Aquinas. Summa Theologia. – Roma: Forzani, 1894. – Vol. 1-4.
301. Weinreb L. Natural Law and Justice. – Cambr., 1987.
302. Williams G. International Law and The Controversy Concerning The World Law // The British Year Book of International Law. – 1945.